

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXXVIII.
KÖTET
2026.

3. FÜZET

MOHÁCS 500?!
AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS
EMLÉKEZETPOLITIKA SAJÁTOSSÁGAI
A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ (1500–1800)
KONTEXTUSÁBAN | 3

TALÁLKOZÁS MÁS IDŐKBEN.
OLGA TOKARCZUK KÉT REGÉNYÉRŐL | 29

DELLY FERENC SZÍNÉSZPEDAGÓGIÁJÁNAK
ÚJRA ÖSSZEÁLLÓ HÁLÓZATAI:
A SZÍNPADTISZTELET TÁRGYAI | 46

AZ ERDÉLYI *HELIKON* KÖLTŐINEK
ARCULATALAKÍTÓ RECEPCIÓJA.
LÁNG GUSZTÁV ELEMZÉSEI
ÁPRILY LAJOS ÉS DSIDA JENŐ
ÉLETMŰVÉRŐL | 59

BABITS MIHÁLY
FEKETE ORSZÁGÁRÓL | 72

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA | KOLOZSVÁR

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészettudományi és társadalomtudományi folyóirata
A folyóirat CNCS B és ERIH PLUS akkreditációs minősítésekkel rendelkezik.

Felelős szerkesztő Varga P. Ildikó

Szerkeszti Fejér Tamás, Lang Mark, Papp Kinga (szerkesztőségi titkár), Peti Lehel,
Szabó Árpád Töhötöm, Varga P. Ildikó

A szám szerkesztője Varga P. Ildikó

Szerkesztőségi tanácsadók Barta János, Domokos Johanna, Egyed Emese,
Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Kovács András, Kovács Magdolna, Mohay Tamás,
Monok István, Nyíró Miklós, Olay Csaba, Szakolczai Árpád, Tanczos Vilmos, Veress Károly
Korrektor András Zselyke

Szerkesztőség:

Cluj-Napoca/Kolozsvár, str. Napoca/Jókai u. nr. 2. szám, etaj I. em.

Telefon/Fax: +40 264 595 176

Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191, România

E-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lap megjelenését támogatta:

Nemzeti
Kulturális
Alap

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

A lapszám DOI-száma: <https://doi.org/10.36373/em-2026-3>

Grafikai- és műszaki szerkesztés: Idea Plus, Kolozsvár

Készült a kolozsvári IDEA nyomdában

Felelős vezető Nagy Péter igazgató

TARTALOM

TANULMÁNYOK

TÓTH ZSOMBOR: Mohács 500?!	3
BERSZÁN ISTVÁN: Találkozás más időkben.	29
BARTHA KATALIN ÁGNES: Delly Ferenc színészpédagógiájának újra összeálló hálózatai: a színpadtisztelet tárgyai	46
BALÁZS IMRE JÓZSEF: Az Erdélyi Helikon költőinek arculatalakító recepciója.	59
BÜKY LÁSZLÓ: Babits Mihály fekete országáról	72

MŰHELY

J. KOVÁCS MAGDA: Névválasztási irányzatok a svéd, a magyar és a román személynévrendszerben	88
SALAMON ESZTER-JÚLIA: Egy tárgyatlan igei konstrukció vizsgálati kísérlete.	100
KOSZTÁNDI TÍMEA ILDIKÓ: „Gondoltam, szaggal jóllaktál.”	114
BUNA BLANKA-BORÓKA: „Az harmadik életének szerében.” Árpád-házi Szent Erzsébet arculatai a kora újkori, magyarországi prédikációkban és legendákban.	125
MÁTÉ ZSIGMOND: Narratív architektúra és színpadi konfiguráció metszéspontjai: a bosszú-, a test- és az idegenségrepresentáció műfajközi átrendeződése	141
LÁSZLÓ ZSUZSA: A négy benyomás... furán összefényképeződik	149

SZEMLE

MIKLÓS NÓRA: Lenni, Hamletként lenni.	162
NAGY ANITA-APOLLÓNIA: A gyerekirodalom és a női írás történeti kapcsolatrendszerének a nyomában	166
RAPA ANNAMÁRIA: Egy „mintaszerű alaposságú” kritikátörténeti munka	171
BÜTE ORSOLYA: Karrierék, kapcsolathálók és kormányzás: a kora újkori hivatalnok értelmiség világa	174
NÉMETH PIROSKA-KLAUDIA: Kattintás és görgetés, avagy mobilizál-e a közösségi média? – Az erdélyi magyarság online politikai részvételéről.	177
PAKUCS ANDRÁS: Kép, tömegkommunikáció, színház Karácsonyi Zsolt esszéiben és tanulmányaiban	180
SÁNDOR EMESE: Egy életmű újraolvasása: Mózes Attila és A század hamutartója tanulmánykötet.	183
SIKLÓDI ORSOLYA: Prielle Kornélia pályafutása a 19. századi színésznői életkeret és szerepformálás metszetében	186
SOLYOM-BIRÓ ORSOLYA: Mindent vagy semmit? Kisebbségi dilemmák a háromnyelvű Echinoxban	190

MÁTÉ ZSIGMOND: Nyelv, tér, reflexió: a jelentésképzés horizontjai	193
LÁZÁR KINGA: A találkozások dialektikájára épülő paradigma: kitekintés a szlovákiai magyar transzkulturális kutatások legújabb fejleményeire	198
J. KOVÁCS MAGDA: Névkölcsönzés, névszociológia kisebbségi helyzetben	202
EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK	
BITAY ENIKŐ: In memoriam Brassai Zoltán (1935–2026)	207
BITAY ENIKŐ: A felcsillanás pillanata	210

TÓTH ZSOMBOR

Mohács 500?!

Az erdélyi református emlékezetpolitika sajátosságai a hosszú reformáció (1500–1800) kontextusában

(In memoriam Cserei Mihály 1667–1756)

Bevezetés

Apáczai Csere János magyar nyelvű enciklopédiájának történeti kronológiát tartalmazó kilencedik fejezetében a következő megállapítás olvasható: „1527. Lajos király 200,000 magával elvész a török miatt a frigy felbontásáért”.¹ Az erdélyi polihisztor kétszer is hibázik: előbb 1527-re teszi a csatát, utána pedig a csata elvesztésére hoz fel téves történeti magyarázatot. Ugyanis a „frigy felbontásáért” szerkezetből azt kell megértenünk, hogy egy meglévő és érvényes békeszerződés szándékolt felrúgását követően került sor a vesztes csatára. Az elbizakodott keresztényeket saját Istenük büntette ily módon. Ezzel a magyarázattal viszont az gond, hogy ez nem a mohácsi 1526-os, hanem az 1444-ben vívott várnai csatának a kimenetelét eldöntő előzmény volt. Bán Imre Apáczai Cserét azzal próbálta mentesíteni monográfiájában,² hogy rámutatott arra miszerint, ennek a kilencedik fejezetnek a forrása Alsted enciklopédiája volt. És valóban, ha az inkriminált szöveghelyet Alstednél visszakeressük, látható, hogy a Mohácsra vonatkozó téves évszám, illetve a többi apró, pontatlan részlet (pl. a sereg létszáma) valóban innen származik: „1527. Ludovicus R. Ungariae perit Turcâ 200000

1 | Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia...* Ioannis á Waesberge, Ultrajectum. 1653. 310.

2 | Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp. 2003. 309.

TÓTH ZSOMBOR (1974) – irodalomtörténész, az MTA doktora, ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, a REFORC Nemzetközi Reformációtörténeti Tudományos Konzorcium vezetőségének tagja, illetve a REFORC Közép- és Kelet-Európai partnerintézményeinek koordinátora. (orcid: 0000-0003-1138-3468; toth.zsombor@abtk.hu)

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-1>

hominum cadente&captivos abducente”.³ Ám ez csak részlegesen abszolválja az erdélyi református enciklopédiaszerzőt, hiszen míg Apáczai Csere kronológiájából teljességgel kimarad a várnai csata említése, Alsted a helyes évszámot megjelölve említi, hogy László (király) Murad császár által legyőzetett Várnánál.⁴

Apáczai „tévedései” azért is figyelemre méltók, mert amint látni fogjuk, nem az egyetlen erdélyi református elit írástudó, aki a hosszú reformáció (1500–1800) két utolsó századában ilyen felületesen idézi meg szóban és írásban a nemzeti tragédiát megtestesítő 1526-os mohácsi csatát. Ez alapvetően ellentmond annak, amit a legutóbbi idők szakmai konszenzusa a Mohács-kérdésben, különösen 1526–2026 történeti kontextusában sugall, miszerint az esemény jubileumi árnyéka egymaga dominálja az azóta eltelt fél évezred történéseit. Ennek következtében az a hatás jön létre, mintha a domináns értelmezések az 1526. augusztus 29-én lezajlott csatára, különösen tekintettel előzményeire és következményeire, olyan történeti magyarázatot dolgoznának ki, amely nem mindig van tekintettel a kortársi vagy a csatát követő, gyakran nagyon eltérő, sőt egymásnak ellentmondó, változatos nyelvű szöveges retrospekciót végző forrásokra. Noha az 1526-ot követő első 300 évben keletkezett források tükrében egyértelmű, hogy a mohácsi csata korabeli és akár későbbi megítélése a 18. század végéig is változatos reflexiókat eredményezett, amelyek során az emlékező egyének és közösségek, regionális, konfesszionális, politikai és nyelvi-kulturális elfogultságok alapján tettek különféle megállapításokat,⁵ a történészi diskurzus ezt némiképp uniformizálva, esetleg ignorálva Mohács vitathatatlan és *mindenki* számára elkerülhetetlenül tragikus jelentőségéről értekezik.⁶ Úgy tűnik, 2026-ra mindnyájan „Mohács árnyékába” kerültünk...⁷

E tanulmány kérdésfelvetése értelmében, feloldásra vár az a néha látens, máskor egyértelmű diszkrepancia, amely Mohács 1800 előtti, forrásokkal igazolható komplex és változatos megítélése, illetve a jelen főként történészi diskurzusának uniformizáló, „nemzeti” jelleget és érvényességet hangoztató diskurzusa között feszül. Érdeemes reflektálni arra, hogy vajon a hosszú reformáció (1500–1800) ideje alatt milyen kiemelt relevanciája lehetett a mohácsi csata emlékének, amikor a három részre szakadt országban a reformáció és történeti előzményei egy olyan történetteológiai alapon

3 | J. Henricus Alstedius: *Encyclopaedia...* Typ. G. Corvini, Herbhorn 2188.

4 | „1444. Wladislaus ab Amurathe caeditur ad Varnam.” Uo. 2186.

5 | Tóth Zsombor: The making of... hogyan készül(t) Mohács? Avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása. Megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács-képéhez. In: uő: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár 2006. 9–51. (A továbbiakban: Tóth: *The making of...*)

6 | A tengernyi szakirodalomból, csak jelzés gyanánt, egy impozáns 967 oldalas kötetet emelek ki, amely egy hasonlóképpen impozáns sorozat (*Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet*) része: Örök Mohács: Szövegek és értelmezések. Szerk. B. Szabó János, Farkas Gábor Farkas. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 2020. Kevésbé tudatosítjuk, hogy Mohácsra és különösen a Jagellókon több nemzettel „osztzkodunk”. Lásd: Stanislava Kuzmová: The Memory of the Jagiellonians in the Kingdom of Hungary, and in Hungarian and Slovak National Narratives. In: *Remembering the Jagiellonians*. Szerk. Natalia Nowakowska. Routledge, Abingdon. 2019. 71–100.

7 | A „Mohács árnyékában” szintagma teljeséggel meghódította a magyar történész szakmát, rövid internetes bűvárkodás után 4 olyan publikációt is találtam, amely címében erre hagyatkozott, függetlenül attól, hogy pénz- vagy hadügyi kérdéseket, esetleg egyetlen életút tanulságait tárgyalta. A nagy múltú REBAKUCS-konferencia idején, Mohácsnak dedikált kiadása (Szeged, 2026. május 27–30.) nem okozott meglepetést, a következő címet viselte: *Mohács500 árnyékában. Történetírás és történetiség a régi magyar irodalomban*.

megfogalmazott, világmagyarázati nagyelbeszélést igazoltak, amelyben például a török veszedelem Istennek a magyarságra jogosan kiszabott büntetésének számított? Hiszen a multimediális emlékezőespolitikára hagyatkozó európai reformáció a vallási perzekúció központi tematikája által, illetve az ezt kiegészítő teológiai és történeti hagyományok feltalálása révén, főként a középkori eretneküldözési előzmények leleményes újrahasznosításával, a 16. század közepére már létrehozta azt az egyháztörténeti-mártírológiai diskurzust, amely a reformáció eseményeit sikeresen vitte színre az igaz és hamis egyház harcának legújabb, azaz kora újkori fejezeteként. Ebben a világmagyarázati nagyelbeszélésben, amely 3–400 éves, ún. hosszú reformációként⁸ felfogott korszakalakzatként funkcionált, a késő középkori (kb. 1400–1500) protoreformációtól az 1800-as évekig elnyúló reformációig, az 1526-os vesztes mohácsi csata emléke, melynek nem volt sem perzekúciótörténeti relevanciája, sem az igaz hit mellett tanúságtevő mártírként ünnepelehető főhőse, miért kapott volna kiemelt figyelmet? Miként válhatott volna a csata emléke az apokaliptikus hangulatú és eszkatologikus várakozásokkal terhes, nyelvi-kulturális és konfesszionális különbségek alapján megosztott magyarországi és erdélyi lakosság, főként a protestáns felekezetek számára közös és „nemzeti jellegű” emlékké?

Hasonlóképpen az is megválaszolandó, hogy a továbbra is a Pierre Nora által lassan fél évszázada létrehozott „lieu de mémoire” fogalmára⁹ épülő, speciálisan Mohács emlékére fókuszáló hazai emlékezetkutatás kijelentései módszertanilag vagy elméleti vonatkozásban mennyire tarthatók? Elég itt arra utalni, hogy az emlékezetkutatásban a transzkulturalitás és transzregionalitás innovatív módszertanai¹⁰ a kora újkorra fókuszáló kutatásokban is jelentős szerepet kapnak.¹¹ Arról nem is beszélve, hogy a nemzetközi emlékezetkutatás újabb paradigmákat váltott Nora fellépése óta, így az emlékezetkutatás harmadik fázisánál¹² tartunk, amely szakított azzal a gyakorlattal, hogy nemzetállam kereteiben azonosítson be statikusan leírható, nemzetiként definiált emlékhelyeket.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy az elsősorban az Erdélyhez köthető, főként 17–18. századi református szerzőségű források Mohács-percepcióját értelmezsem. Kiemelt hangsúlyt kap a 270 évvel ezelőtt elhunyt Cserei Mihály, aki saját szövegeiben vagy olvasmányaihoz illesztett marginális bejegyzéseiben, izgalmasan jeleníti meg a hosszú reformáció nagyelbeszélésének hatását az 1526-os csata sajátos református szempontú megítélésére. A gondolatmenetem összegzésében arra konkludálok, hogy a jubileumokat (1617, 1717 stb.) és a nagy perzekúciós emlékhelyeket (1572, 1620, 1685

8 | A hosszú reformáció fogalmához lásd: Tóth Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*. ELKH BTK ITI, Bp. 2023. (A továbbiakban: Tóth: *Hosszú reformáció*)

9 | *Les lieux de mémoire*. Szerk. Pierre Nora. Gallimard, Paris 1984–1992.

10 | Impozáns mennyiségű szakirodalom tárgyalja a transzkulturális megközelítések alkalmazását az emlékezetkutatásban, így csupán jelzésként utalok a számomra egyik legfontosabbra: *The Transcultural Turn. Interrogating Memory Between and Beyond Borders*. Szerk. Lucy Bond, Jessica Rapson. De Gruyter, Berlin 2014.

11 | A reformációtörténeti kutatásokban is bevett fogalomnak számít: *Transregional Reformations: Crossing Borders in Early Modern Europe*. Szerk. Violet Soen, Alexander Soetaert, Johan Verberckmoes and Wim Francois. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2019.

12 | G Feindt, F Krawatzek, D Mehler, F Pestel, R Trimçev: *Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies*. *History and Theory* 53. évf. 2014. 24–44.

stb.) hangsúlyosan megjelölő, európai léptékű, kora újkori református emlékezetpolitika, nem enged(het)ett át túl sok mediális teret 1526. augusztus 29. megörökítésének a magyar református hagyományban sem. Úgy tűnik, a kora újkori európai református emlékezetpolitika a nemzetállam kereteiben megvalósuló commemorációt nem feltétlenül szorgalmazta, azaz a „nemzeti emlékezést” nem kezelte kitüntetett jelentőségűként, helyette inkább egy konfesszionálisan artikulált *protestáns* és tematikusan a vallási üldözésre fókuszált, összeurópai vonatkozású történések lenyomatát is megörökítő emlékuniverzumot tett hozzáférhetővé, amely elsősorban transzregionális és transzkulturális nézetből értelmezhető és tanulmányozható.

Ma már csak emlék?

Az 1800 előtti források tükrében az rajzolódik ki, hogy egy olyan 300 éves periódusban, amelyet elsősorban a *hosszú reformáció korszakával* (1500–1800) azonosíthatunk, úgy vélem, Mohács emlékének megítélése alapvetően három fő diskurzustípust tesz lehetővé.

1. Az *első beszédmód* meghatározóan pozitív és együttérző viszonyulást sugall, amely a tragikus eseményt hangsúlyozza, illetve az elesett hősokeket a pogány elleni harc keresztény mártírjaiként jeleníti meg. Ennek a korpusza Brodarics István túlélő szemtanúi beszámolójából¹³ és az ebből kifejlődő, elsősorban 16–17 századi latin nyelvű, elegyesen magyarországi és erdélyi, illetve katolikus és református történetírók szövegeiből épül fel.¹⁴ A 17. század folyamán ezt a Mohács köré felépülő latin nyelvű historiográfiai korpuszt egy magyar irodalmi hagyomány is kiegészíti, olyan szerzők révén, mint Esterházy Pál, Liszti László, akik továbbra is Brodarics beszámolójára hagyatkoznak.¹⁵

2. Ettől hangvételében eltér az a látszólag semleges és gyakran meglepő módon (?) történetileg pontatlan *második diskurzus*, amely vagy csak moderált szánakozással tekint az eseményre, vagy inkább a történések mögé próbál tekinteni, valami távolabbi és mélyebb összefüggést keresve. Az így létrejövő történeti magyarázat nemritkán katolikus- és pápaellenes megközelítést hangsúlyoz, tehát alapvetően a kora újkori protestáns történetológia horizontján alapul, és főként a 17. századi református, teológiai képzett egyházi és világi elit írott és szóbeli szövegeiben fordul elő.

3. Az előbbiekhöz képest radikális és konfesszionálisan elfogult nézőpontot érvényesítő *harmadik, bevallottan kritikus beszédmód* ritkábban fordul elő és főként a 18. századi valóság, ennek különösen a protestáns felekezetek számára előnytelenül megváltozott egyházpolitikai kontextusában jut kifejezésre. Brodarics műve vagy a Mohácshoz köthető, latin nyelvű historiográfiai korpusz helyett ez a diskurzus a hosszú reformáció perzekúciótörténeti fókuszú egyháztörténeti szövegeit és középkori vagy

13 | Brodarics István szemtanúi beszámolójának elkészült a kritikai kiadása: Stephanus Brodericus: *De conflictu hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Szerk. Kulcsár Péter. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series Nova VI) 21–59.

Brodarics életútjához lásd: Kasza Péter: *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe*. Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, [Pécs–Bp.] 2015. (Sziluett. Korszerű Történelmi Életrajzok)

14 | A szerzők és szövegeik áttekintését elvégeztem: Tóth: *The making of...* 13–21.

15 | Uo. 22–31.

még korábbi hagyományait használja, egy olyan történetteológiai magyarázat érvényesítése érdekében, amely a mohácsi csatát nemcsak a protoreformációval kezdődő perzekúciótörténet kontextusában értelmezi, hanem a csata (ellen)hőseit, II. Lajos magyar királyt a reformátorok üldözőjeként jeleníti meg. Ezt az álláspontot és diskurzust legmarkánsabban Cserei Mihály (1667–1756) szövegei örökítették ránk.

Tanulmányom kérdésfelvetéséből adódóan csak e két utóbbi beszédmódra reflektál. Hiszen azt a kommemorációs folyamatot, amelynek során Brodarics szövegéből megképződik egy magasztos, pátosszal telt és a jelenben szinte kizárólagos érvényre juttatott Mohács-kép, amely „nemzeti emlékhelyként” (*locus memoriae/lieu de mémoire*) hivatott funkcionálni, már korábbi tanulmányaimban méltattam, arról nem is beszélve, hogy jelentős szakirodalmi figyelmet kapott a Mohács-kutatásban.¹⁶ Lássuk tehát, hogy 17–18. századi erdélyi református elődeink¹⁷ miként vélekedtek a vesztes csatáról, ennek jelentőségéről, előzményeiről, illetve következményeiről.

Mohács-tévesztők: 17. század

Apáczai Csere történeti szempontból nem helytálló megállapításai Moháccsal kapcsolatosan, láthattuk, Alstedre, vagyis tankönyve egyik fő forrására vezethetők vissza. Mindazáltal, a tudós polihisztor nem az egyetlen református írástudó, aki ily módon téved, megteszi ezt a híres teológus, egyházi szónok és fordító Medgyesi Pál (1604–1663) is *Joseph Romlása...* címet viselő prédikációjában. Az 1659. július 29-én Ibrányi Ferenc felett mondott, de a szerencsétlen lengyelországi hadjáratra, ennek gyászos következményeire, illetve az azt követő erdélyi belháborúra is reflektáló, a romlás toposza közé szervezett halotti prédikáció, téves datálással utal vissza az 1526-os csatára:

Ne emlékezzem régi siralmink meg-ujtásával, Mohács veszedelméről is, mely eset ezelőtt 130 esztendőkkal, holott ama nagy reménségő jo Lajos Király az urakkal és nemeséggel oda vesze...¹⁸

16 | Legutóbbi érdembeli tárgyaláshoz lásd: Debreczeni Attila, Fazakas Gergely Tamás. A mohácsi csata emlékezetének története a 16. századtól napjainkig. In: *Mohács és Debrecen: Tanulmányok az 1526-os csata emlékezetéről és a debreceni gyűjteményekben őrzött relikviákról.* szerk. Fazakas Gergely Tamás, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, Debrecen 2026. (megjelenés előtt). Itt mondom köszönetet a szerzőknek, hogy hozzáférhetővé tették számomra a kéziratot.

17 | Eltekintek a 16. századi protestáns álláspont, különösen Bencédi Székely István és Heltai Gáspár nézeteinek bemutatásától, megtettem másutt: Tóth Zsombor: A Heltai-galaxis. Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában. Esettanulmány. In: *uő: A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez.* KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár 2006. 82–118.

18 | Medgyesi Pál: *Joseph romlása: avagy magyar nemzet MDCLVIII. esztendőbeli nagy pusztulásán, annak MDCLIX-ben nem kicsiny öregbülésén-való kesergése az Isten anyaszentegyházának.* Rosnyai János, Saros Patakon, 1659. 15.

A prédikátor által megjelölt, 130 évvel korábbi időpont 1529, amely nem a mohácsi csata és II. Lajos halálának dátuma, hanem például az első sikertelen bécsi ostromé, amely 1529. szeptember 22. és október 15. között ment végbe. Mindazonáltal nincs okunk Medgyesi történeti ismereteit kritizálni, hiszen pontosan megjelöli 1444-et a várnai csata dátumaként, és látszólag nem is téveszti ezt össze a mohácsi csatával. „... ne szoljak varnánál Romániában, ezelőtt 215 esztendőkkal esett szomorú romlásunkról...” (Medgyesi: *i. m.* 14).

Medgyesi tehát 1529-re teszi a mohácsi csatát, de az Apáczai Cserének gondot okozó, hasonlóképpen tragikus kimenetelű várnai ütközetet pontosan datálja, annak főszereplőjét, I. Ulászlót is helytállóan azonosítja be. Nem így a vallásüldözést megtagasztaló tornai prédikátor és református egyházi író, Szőnyi Nagy István (1632–1709), aki legfontosabb művében, az 1675-ös mártírológiájában nemcsak a két csatát, hanem az ott elesett királyokat is összetéveszti. Szőnyi Nagy II. Lajost helyezi várna mezejére, ami azért is meglepő, mert mártírológiájának forrásai közt hivatkozza Bonfini, aki történeti munkájában a várnai csata leírásakor végig Vladislausról ír, nem pedig Ludovicusról.¹⁹ Ennek ellenére Szőnyi Nagy a Cesarini bíboros tanácsára felbontott, törökkel kötött szegedi békét, mint hitszegést vagy frigyszegést, illetve az ezt követő isteni büntetés terhét, tehát a tragikus 1444-es várnai csatavesztést, a valójában Mohácsnál elesett II. Lajosnak tulajdonítja.

Régi dicsőséges s' vitéz magyar Hunyadi János. Akkori Magyarországi Gubernátor, hogy II. Amurates Török Császár egy néhány harczon igen meg-verte volna, mind két részről meg-egyezett akarattól egy mással meg-békélnek, tíz esztendőig való frigyvet vetnek, (a' Magyar a' Bibliára, a' Török az Alcoránra tévén kezét) erőssen meg-esküsznek. De alig költözhetek által Európából Asiaban Amurates Császár, fel-bontatá Eugenius Pápa Lajos Királlyal a' Magyarok hitit: Mert Julianus Cardinálnak azt írá a' Pápa, hogy az a' szövetség semmivé légyen. Minek okáért rá hajtá Julianus Cardinal az Iffiu Lajos Királyt, hogy a' Török ellen (hitivel nem gondorván) támadgyon-fel. Mikor azért a' Magyar Hada, Bolgár országban, Várna városához jutottak volna, és ugyan ott a' Törökkel harcot állottak volna; Látván a' Török a' Magyar seregek előtt a' nagy feszületet, (Christus képit) kópia hegyére függeszté a' Magyarok hit levelét s' ezt kiáltá: *Oh Christe! ha te igaz Isten vagy, bosszúld meg a' te keresztyénidne* ez ő hit szegéseket! Nem is hagyá a' nagy ítéletű Isten e' nagy hit szegest bosszú állás nélkül: Mert mind Lajos Király, mind Julianus Cardinal, sok fő egyházi s' világi Rendeikkel oda maradtak és az hadakozó seregek-is az harczon annyira el-hullának, hogy csak harmad része-is alig marada a' keresztyén Tábornak.²⁰

Ez a fajta tévedés, amely erőteljesen hangsúlyozza a pápa és a bíboros, tehát a katolikus bűnrészességet, nem ritka előfordulású a 17. századi református egyházi íróknál, Czeglédi István vagy Alvinczi Péter is hasonlóképpen reflektál a „frigyszegés” történetteológiai és egyháztörténeti relevanciájára.²¹ Nyilván ez része egy olyan katolikusellenes diskurzusnak, amely nemcsak a korszak hitvita-irodalmában is megjelentett tanbeli kontroverziákat visszahangozza, hanem egyszersmind a gyászévtizeddel felerősödő vallási üldözéshez kapcsolódó protestáns sérelmek publikussá tételét is.

19 | Bonfini szövege online elérhető itt: https://books.google.hu/books?id=niQAAY3FjjUC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (utolsó megtekintés: 2026. 06. 30.). A csata leírásának oldalszámait ebben az online edícióban: 362–365.

20 | Szőnyi Nagy István: *Martyrok coronaja, mely az evangeliomi igaz vallásban alhatatossaknak, és a mártýromság szenvedésben diadalmassaknak, fejekben ... fénlik...*[Veresegyházi Szentgyel Mihály]. Kolozsvár 1675. 50–51.

21 | Imre Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációs-kötetben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92. évf. 1–2. sz. 1987. 24.

További félreértéseket generált, hogy a „hitszegés” történetetudományi tárgyalásához illusztrációként használt Várna (1444) vs. Mohács (1526) emlékkontaminációt, egy felváltva hol I. Ulászló, hol II. Lajos epitáfiumaként említett, tévesen Janus Pannoniusnak tulajdonított²² latin és magyar szövegvariánsokban terjedő, rendkívül népszerű szöveg²³ is folyton bonyolította. A „*Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi...*” kezdetű, önmagában sem problémátlan epitáfium látszólag a Kr. e. 216-ban a rómaiak által Cannaenál, Hannibal pun seregétől elszenvedett fatális vereséget állítja párhuzamba a magyarok 1444-es várnai csatavesztésével. Medgyesi Pál, újfent megerősítve a katolikusok, főként a pápa és követe bűnrészességét a várnai tragédiában, nemcsak latinul idézi az epitáfiumot, bár helyesen Ulászlót említi, hanem Balassi-strófában magyarítja is ennek sorait:

...akkori Királyunk Wladislaus, a Pápa Követének ösztönözésére, igazság kívül a' frigyét fel-bontotta vala. Mellyről is illy keserves *Epitaphiumot* irt volt egy jámbor Poéta

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi: / Discite mortales non temerare fidem. / Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus; / Non ferret Scythicum Pannonis ora, jugum.

Mellyet ilyen Magyar *Strophaban* fejezek én ki:

Rómaiak Cannast / A' magyarok Varnát / Jól meg-festék vérekekkel:

Tanulj minden innen, / Szörnyő hitszegésben / Ne leledzél senkivel.

Izgága ha Pápa / Hazánk, nem lesz vala / Bírnánk most is békével.²⁴

Szőnyi Nagy, bár következetesen kitart tévedésében, I. Ulászló helyett II. Lajost említve, hasonlóképpen helyénvalónak ítélte meg idézni a latin szöveget, sőt ő maga is mellékelte egy magyar fordítást:

Lajos Királynak temetése feliben ilyen verseket írának:

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi: / Discite mortales non temerare fidem.

Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus; / Non ferret Scythicum Pannonis ora, jugum.

Magyarul

Régen Rómaiak festék vérrel Cannát, / Én-is jaj! Meg-töltém véres testel Varnát; Ember tanúly s' vegyed tőlem e' tudományt / Soha hitet ne szegj, mert veszed jutalmát.

Vajha Papok engem a' frigy fel-bontásra, / Nem hajtanak vala! Soha illy romlásra Magyar nem jut vala, sem én illy halálra, / Sem Szép Pannonia Török igájára.²⁵

22 | Szentmártoni Szabó Géza: „Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Szerk. Békés Enikő, Tegyei Imre. Debreceni Egyetem, Debrecen 2012. 183–194.

23 | Papp Kinga említi, hogy még a katolikus Kálnoki Sámuel is lejegyezte ezt az epitáfiumot: Papp Kinga: *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*. EME, Kolozsvár 2015. 66.

24 | Medgyesi: i. m. 15.

25 | Szőnyi Nagy: i. m. 51.

Gondolatmenetem ezen pontján már körvonalazódik egy olyan felismerés, amelyre érdemes lesz figyelni a vizsgálódásom következő fázisaiban is. Úgy tűnik, a kora újkori magyar történeti tudat számára a keresztények fatális „hítségését” követő isteni büntetés motívuma bizonyára jelentős mértékben visszaigazolta azokat az apokaliptikus vagy eszkatológiai vélekedéseket, amelyek a „múlt” eseménytörténetét soha nem tényszerűen és csupán önmagában szemlélték. Bár történetírásról már beszélhetünk, történelemről diszciplináris értelemben aligha, így a kora újkor embere számára a múltról szóló értelmezések, adott események értelmezése, rekonstrukciója és történeti reprezentációja nem *faktuális*, azaz tényközpontú, hanem sokkal inkább *tropologikus*. Vagyis a múlt megértésének igénye nem az esemény tényszerű elemeinek szigorú rekonstrukciójára összpontosított, hanem a tényeken túlmutató, valamilyen átfogó világmagyarázati elvet visszaigazoló vagy azt illusztráló igazság keresésére és kimondására. A bűnben tobzódó keresztények pogányok által történő megbüntetése a keresztény Isten által, aki a világ és történelem szuverén ura, bizonyára egy ilyen igazság lehetett, amelynek kijelentése és érvényre juttatása fontosabb volt, mint az ezt illusztráló csata, esetleg csaták részleteinek akkurátus tisztázása. Nem véletlen talán, hogy ez az önmagában véve sem problémátlan latin epitáfium maga is egy a Várna–Mohács-tévesztéshez hasonló emlékkontaminációt mutat, amit csak részlegesen magyaráz a textológiai értelemben vett szövegromlás ténye. Érdemes lesz a következő alfejezetben kissé szemügyre venni ezt a latin és a magyaron kívül más vernakuláris (pl. francia, angol) változatokban terjedő, jelentős európai recepciót magáénak tudó epitáfiumot.

Exkurzus: Narva, [Mohács], Várna, Carrhae, Cannae – transzkulturális és transzregionális tanulságok

Kétségtelen, hogy Szentmártoni Szabó Géza érdeme a „*Romulidae Cannas...*” kezdetű epigramma problémás szerzőségének tisztázása és annak egyértelmű bizonyítása, hogy nem Janus Pannonius tollából származik, hanem Christophorus Manlius (1546–1755) alkotása. Janus megalapozatlan szerzőségének gondolatát Szilágyi Benjámin István 1646-os, latin nyelvű halotti oratóója rögzítette a köztudatba, amely az ún. „fatalis periódusok” történetológiai vízióját kapcsolta egybe Bethlen Péter (1608–1646) parentálásával, így érthető módon az ismétlődő tragédiák apokaliptikus megidézésékor kapóra jött a nem kevés eszkatologikus borzongást kiváltó csata említése, illetve a kellőképpen morbid epigramma megszólaltatása.²⁶ További érdeme Szentmártoni Szabónak, hogy Manlius eredeti 8 (!) soros változatát összevetve az általunk ismert latin–magyar variánsokkal, felismerte, hogy az eredeti textus a disszemináció során szövegromlást szenvedett, mert az eredeti verzióban szereplő mezopotámiai helységnevből, azaz a Carrhae-ből Cannae lett. Azaz eredetileg Manlius a „*Romulidas Carrhas...*” incipittel vezette be az analógiát a rómaiak és magyarok csatavesztéséről, mert a várnai csata előképének a Kr. e. 53-ban Carrhae-ban a rómaiak által elszenvedett vereséget jelölte meg. Beszédes tény, hogy a római expedíciós haderőt vezető Marcus Licinius

26 | Szilágyi Benjámin István: *Temetési pompa, mely... Bethlen Péternek... meghidegedett testének... földben el-takarittatásáig celebráltatott*. Szenci Kertész Ábrahám, Várad 1646. 20–32.

Crassust a csata után meggyilkolták, így a római konzul és hadvezér sorsa, akárcsak a magyar királyé, a tragikus csatavesztéssel megpecsételődő. Bizonyára igaza van Szentmártoni Szabónak, hogy a *Carrhae-Cannae*, *Carrhas-Cannas* szövegromlást elsősorban a *lectio difficilior* textológiai érve magyarázza, továbbá az erőteljesebb történelmi párhuzam, de én azért nem mennék el az emlék és emlékezési kultúra működésének sajátos egybeesései mellett sem. A Várna–Mohács-típusú tévesztést egy Carrhae-Cannae textológiai magyarázható tévedés előlegezi meg vagy teszi lehetővé, és nem fogadom el magyarázatként, hogy a négy csata teljesen „véletlenül” került közel egymáshoz, sőt kontaminálódott a közösségi emlékezetben. Visszaulva arra a történeti antropológiai megfontolásra, miszerint a középkori és kora újkori történeti tudat eltérően működik a mi történetiségpercepcióinktól és a múltról alkotott diszciplináris, módszertani alapokon nyugvó, kritikailag reflektált történeti magyarázatainktól, a középkori s kora újkori történeti tudat *tropológiai* fókuszáltsága itt visszaigazolást nyer. Hiszen a „a fővezér/konzul/király halálával együtt járó, tragikus következményeiben is sorsfordító ütközet” szűzsége, nemcsak „nagyvonalúan” kezeli, illetve véti el a tényeket (pontos dátum, helyszín, résztvevők stb.), hanem folyton alárendeli annak a bizonyítandó tézisnek, amelyet a múlt ilyen jellegű tropologikus megközelítése tesz lehetővé. Ezt leginkább maga Szentmártoni Szabó és mások alapos gyűjtése²⁷ igazolja vissza, hiszen a számtalan nyelvű előfordulásban regisztrált epitáfium, nemcsak felekezeti, nyelvi vagy kulturális határokat lépett át, hanem tényanyagában is változott, mihelyt a kora újkorban egy újabb csata közösségi emléklenyomatához asszociálták. Johan Bergenhielm (1629–1704) és Johan Paulin Olivecrantz (1633–1707) *Narva Moscorum Clade Nobilitata* című versfüzérükben a 1700. november 21-én lezajlott orosz–svéd csatát örökítették meg, amelynek során XII. Károly svéd serege nagy győzelmet aratott a Narvát ostromló oroszok felett. Ebben a versfüzérben a leleményes szerzőpáros többek közt felismerte a két helyszín nevének baljós egybeesését, hiszen VARNA anagrammája a NARVA-t adja ki, majd a versezet negyedik részében I. Ulászló epitáfiumát, azaz ennek motívumait és egyértelműen felismerhető sorait használták fel saját alkotásukban.²⁸

Öt helyszín és öt csata emléke rendelődik egymás mellé, ha a „*Romulidae carrhas...*” kezdetű epitáfium disszeminációját követjük. Meggyőződésem, hogy itt többről van szó, mint szövegvariánsok terjedéséről, hiszen az öt csatát nem történeti tények és folyamatok, hanem inkább a *fatális csatavesztés* motívuma és emléke köti össze, így tehát érdemes a kora újkori emlékezési folyamatok partikularitásaira fókuszálni. A tropologikus perspektívát követő kora újkori tudat, láttuk korábban, gyakran abszolválja magát a mai fogalmaink szerinti „történeti tényszerűség” megszorításai alól, és nemcsak szabadon asszociál helyszínekkel, évszámokkal, eseményekkel és ezek résztvevőivel, hanem nagyon gyakran fikcionalizál is, ha az illusztrálandó teológiai, morális vagy éppenséggel politikai tézis igazolása ezt igényli. Beszédes példa a napjainkban is olyan népszerű csíksomlyói búcsúhoz asszociált, annak eredetmondájához kötött vagy inkább költött 1567-es hargitai csata esete, amelynek léte, az eltérő évszámokat megjelelő 18. századi források alapján, teljességgel bizonyíthatatlan. Tehát egy

27 | Medgyesi Zsófia: A Janus Pannoniusnak tulajdonított »Romulidae Cannas«. *Irodalomtörténet* LXXVII. évf. 1986. 944–952.

28 | Szentmártoni Szabó Géza: *Parthenope veszedelme. Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből*. Napvilág Kiadó, Bp. 2010. (Értekezők – Etűdök 2.) 145–163.

fiktív csata gondosan ápolts és hagyományozott emléke szolgáltatja és tartja fenn azt az eredettörténetet, amely a Kárpát-medence római katolikus híveinek legfontosabb búcsújának ad történeti hitelességet és auktoritást.²⁹ A modernitás előtti emlékezés, íme, nemcsak szabadon asszociál össze nem függő eseményeket befolyásos emlékek megteremtése céljából, hanem néha fikcionalizál is, a múltat arra használja, hogy annak valós vagy valószerű történeteiből a jelent visszaigazoló, azzal kontinuitást mutató teremtetett hagyományt (invented tradition) hozzon létre.³⁰

Érdeemes egy másik analógiára is reflektálni, ami újfent azt mutatja, hogy a kora újkori történeti tudat és a modernitás előtti emlékezet sajátos összjátéka következtében a kora újkori emlékezés a múltból nem kizárólag tényeknek nevezhető konkrétumokat és partikularitásokat emel ki, örökít meg és továbbít, hanem nagyon gyakran csupán szűzséket, motívumokat, exemplumokat, amelyek többszöri, akár eltérő felhasználásra is alkalmasak. Az európai reformáció egyik legerőteljesebb, a vallási üldözéshez köthető emléke az 1572. augusztus 23–24-én végbement lemészárlása a gyanútlan hugenottáknak, akik Navarrai Henrik, a későbbi IV. Henrik francia király esküvőjén vettek részt. A katolikus párt, Medici Katalin és IX Károly francia király tudtával és közreműködésével, arra használta a katolikus és protestáns (hugenotta) táborok kibékítését célzó eseményt, hogy erőszakkal felszámolja a hugenotta elitet, és így döntse el a maga javára a franciaországi vallásháború végkimenetelét. Ennek az eseménynek az európai kollektív emlékezetbe való beépülését igazolja a „*laniena Parisiensis*” szintagma felbukkanása, amelyet néha párizsi vérnásként is hivatkoznak a szakirodalomban, de szó szerinti fordításban „párizsi mészárlást/öldöklést” jelöl. A *Cannae/Carrhae/Várna/Mohács/Narva* sorozathoz hasonlóan, az elhíresült 1572-es királyi beleegyezéssel, sőt részvétellel végrehajtott párizsi öldöklés, vagyis terminus technicusszal „*laniena*” emléke nem előzmény nélküli. 1520. november 8–9. között II. Keresztély (1481–1559), Dánia, Norvégia és Svédország királyának parancsából került sor az ún. „stockholmi vérfürdő”-re, amelynek során a királyi hatalom ellenében szervezkedő függetlenségpárti főnemeseket, papokat, gazdag polgárokat végeztek ki. Az elhíresült mészárlás „*laniena Holmiensis*” elnevezés alatt népszerűsödött a korszak latin és vulgáris nyelvű európai irodalmában. A „*laniena*” fogalma és elnevezése alatt tettek szert európai ismertségre és váltak a kollektív emlékezet részévé a harmincéves háború vérengzéseikhez köthető „*laniena Paswalcensis*” (1630), később a felső-magyarországi, Eperjesen végrehajtott perzekúciós vérengzést megörökítő „*laniena Eperiensis*” (1687), végül a lengyelországi, ugyancsak konfeszionális konfliktuson alapuló, Toruńban megtörtént „*laniena Thoruniensis*” (1724). Az időben (1520–1724) és térben (Észak-, Kelet- és Nyugat-Európa) szétszórts, eltérő jellegű eseményeket, a „*laniena*” fogalmából kiindulva, a kora újkori emlékezési kultúra úgy alakította át emlékekké, hogy lehetővé tette ezek transzregionális és transzkulturális használatát. Hiszen a történelemek emlékei, a „*laniena*” fogalmának köszönhetően, ugyanazt a típusú hozzáférhetőséget, variabilitást és (újra)felhasználhatóságot tettek lehetővé a *Stockholm/Párizs/Pasewalk/Eperjes/Toruń* konfiguráción belül, mint a *Cannae/Carrhae/Várna/Mohács/Narva*. (Lásd. a tanulmány végére illesztett I. appendixet). A fatális csata, az erőszakos,

29 | A fiktív hargitai csata érdemi tárgyalásához lásd: Mohay Tamás: *A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás. Diktatúra, rendszerváltás, modernizáció*. L'Harmattan, Bp. 2023. 89–97.

30 | Tóth: *Hosszú reformáció* 119.

királyi beleegyezéssel végrehajtott vérfürdő a kora újkori történeti tudat számára nem a hozzájuk kapcsolódó „történeti tényanyag”, azaz fakticitásuk miatt lehetett vonzó első-sorban, hanem tropologikus célú alkalmazhatóságuk miatt. Adott eseményt kiemelve elsődleges történeti, regionális és kulturális kontextusából újra lehetett használni egy másik esemény értelmezéséhez, és ezekből együttesen levezetni egy olyan átfogóbb igazságot, amely túlmutatott egy adott esemény tényszerű rekonstrukcióján. Az első vagy a primer regionális-kulturális kontextus leválasztása adott történésről olyan jelentés- és jelentőségbeli többletet adott a kora újkori kommemoralizáció során, amely az egyes történelmi eseményt elsődleges valóságreferenciáihoz képest egy tropologikus jelentésuniverzumba transzponálta. Mind a csaták, mind pedig a vérengzések önmagukba vett partikuláris jelentése és jelentősége bővült azáltal, hogy nem egyedülálló, egyetlen régió és kultúra keretén belül érvényes emlékként funkcionáltak, hanem egy transzregionális és transzkulturális emlék és emlékezési repertoár részévé váltak.

Összegzésképpen megállapítható tehát, hogy a 17. századi, többnyire teológus, református szerzők tollán kirajzolódó Mohács-emlék történeti pontatlanságai, azaz a csata eseménytörténetének és az ehhez kapcsolódó tényanyag konfúz megjelenítése nem kizárólag a református emlékezők konfesszionális elfogultságával magyarázható, hanem ebben jelentős mértékben a tropologikus fókuszú történeti tudat és a kora újkori emlékezési kultúra közös artikuláló hatása érvényesül.

18. század: in memoriam Cserei Mihály (1667–1756)

Ha a fentiekben tárgyalt 17. századi források és református szerzőik a Mohácsról szóló második diskurzustípust testesítik meg, a 18 századra jelentősen bonyolódik, sőt radikalizálódik Mohács emlékének erdélyi református percepciója. Cserei Mihály, aki véleményem szerint a legolvasottabb 18. századi magyar szerző volt, a mai fogalmaink szerinti bestsellernek számító kéziratos *Históriájában*,³¹ illetve az azt közvetlenül megelőző *Compendium theologicum et politicum*³² című munkájában olyan kijelentéseket tesz a csatáról, de legfőképpen II. Lajosról, aminek kevés előzménye volt érzékelhető. A hosszú reformáció utolsó századában a vallási felekezetek állapota, helyzete és kohabitációja erőteljesen megváltozott az Erdélyi Fejedelemség megszűntével. Látható, hogy még Erdélyben is felerősödött a katonai fellépéssel végrehajtott vallási üldözés nyomasztó rémképe. A protestáns felekezetek üldözésének európai emlékei és felső-magyarországi tapasztalatai, akár Erdélyből nézve is, a 18. századra a vallási perzekúció témáját és az ennek elbeszélésére használt történetteológiai hagyományt, továbbá emlékrepertoárt a figyelem középpontjába emelte, és hátborzongatóan időszerűvé tette.

Következésképp Cserei Mihály esetében is számolnunk kell azzal, hogy nem vonhatta ki magát a hosszú reformáció perzekúciótörténeti fókusszal artikulált

31 | Az eredeti kézirat az MTAK kézirattárában található: *Cserei Mihály Históriája 1698–1714*. Jelzete: MTAK Bp. K100. Hivatkozáskor az editio princepsre hagyatkozom: *Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály Históriája. 1661–1711*. Szerk. Kazinczy Gábor. Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest MDCCCLII. (A továbbiakban: Cserei: *História*)

32 | Az eredeti kézirat a kolozsvári Akadémia Könyvtár kézirattárában található: *Compendium Theologicum et Politicum*. 1709. Jelzete: ms. U. 1119 (A továbbiakban: Cserei: *Compendium*). Ennek csupán részleteit publikálták: Szádeczky Lajos: Cserei történetbölcseleti műve. *Történelmi Tár* IV. évf. 1906. 445–552.

nagyelbeszélésének hatása alól, amely alapvetően meghatározta azt is, ahogy az 1526-os mohácsi csatáról írt, vagy emlékként felidézte. Cserei két legfontosabb kéziratos munkájában egy olyan félreérthetetlenül radikális és bevallottan kritikus beszédmódot juttat érvényre, amely a fentiekben az általam leírt, Mohács emlékével kapcsolatos, harmadik típusú diskurzust testesíti meg. Az 1705 és 1709 nyara között készült kézirat *Compendium*-ában Cserei félreérthetetlenül fogalmazott:

Mint vesze el a Mohács mezején minden uraival, püspökjeivel, táborával, országával amaz boldogtalan ifjú Lajos magyar király. Bizony, nem egyébert, hanem, hogy a magyarok között serkedező *igaz evangéliumi reformatiot üldözné és kemény edictumot ada ki mindenüvé: Lutheranos ubicunque igne comburendos.* Ezt a tüzet Isten a Carassus folyóvízzel oltá meg, mert a nyavalyás király harczról futtában lovastól a vízben dől s ott fulad meg. *Igyál Ludovice, mert igen lobog vala benned az Isten szentei ellen való dühösségednek lángja.*³³ (Kiemelés tőlem – T. Zs).

Látszólag, a reformáció legelső híveit máglyára küldő törvény felelőseként, Cserei szemében II. Lajos számára nem volt kegyelem. Cserei az 1709 és 1712 között megírt, másik kéziratos munkájában, a *Históriában*, amelyet – ismétlem, minden okunk megvan arra, hogy – a 18. század legolvasottabb magyar kézirataként tartunk számon, a II. Lajos elleni vádakát megismételve újfent nem titkolt ellenszenvvel szólalt meg:

Lajos király ugyanis, a ki felől négy nevezetes dolgot írnak a historicusok, tudniillik: 1) ante diem natus, mert az anyja holta után metszék fel a holttestet a doctorok s úgy vevék ki méhéből a gyermeket s nagy mesterséggel úgy nevelik, a míg születésének rend szerint való ideje eljőve; 2) ante diem barbatus, mert tizenöt esztendő korában már bajusza, szakállá nagyon kijött vala; 3) ante diem uxoratus, mert még tíz esztendő nem vala, mikor megmátkácsodék; 4) ante diem mortuus, mert igen ifjú korában a mohácsi szultán Szulimán török császár nagy erejítől megvereték, a harczon az egész magyarországi püspökök, urak ot veszének. Az nap lón vége a magyarországi birodalomnak, mert maga az boldogtalan király futtában a Carassus, kit magyarul Cselé pataknak neveznek, sáros folyóvízben dőle mind lovastól, s ott fullada meg. Így fizeté meg Isten mind királynak, mind az uraknak, püspököknek, mert a szegény lutheránusokat kegyetlenül üldözik vala az egész országban, edictumot adván ki a király mindenütt Magyarországon: *Lutheranos ubique igne comburendos.* Ezt az igazvallás-égető tüzet az igaz ítéletű Isten a püspökök, urak vérivel oltá meg, a királynak száját penig, kinek szájából származott vala az a kegyetlen parancsolat, a folyóvízzel tölté meg s úgy fojtá meg, s vagy akarák, vagy nem, csak beplántálá Isten az igaz Reformációt az országban.³⁴ (Kiemelés tőlem – T. Zs).

Érdemes felfigyelni arra, hogy ebben a szövegváltozatban II. Lajos igazi ellenhős, az igaz keresztények üldözőjeként kap bizarr és félelmetes karaktert. Ennek

33 | Cserei: *Compendium*. 63v–64r.

34 | Cserei: *História* 22.

kimunkálásához kellett egy sor vészjósló előjel és meghökkentő biográfiai részlet, hiszen a király időnap előtti születése, férfité válása, házassága és halála nem szána-kozást hivatott sugallni, hanem annak igazolását, hogy az igazságos Isten megbünteti azokat, akik a „szentjeit”, azaz hitvallóit üldözik. Mégis ebben az esetben valójában egy félreértésről is szó van, ugyanis a fiatalon elesett király, II. Lajos korántsem volt egy véreskezű perzekutor. Cserei tévesen állítja, hogy a fiatal király üldözte vagy máglyára küldte volna a legelső lutheránusokat. Valójában az 1525-ben Rákoson született, ún. *Lutherani omnes comburantur* („a lutheránusok mind megégettessenek”) törvénycikkelyt a magyar köznemesi párt a német udvaroncok ellen hozta, hiszen ezek német volta legalább annyira elfogadhatatlan volt számukra, mint feltételezett lutheránus szimpátiáik. Tehát a törvény elsősorban a nemzeti párt akaratának a kifejeződése, amely csoportosulás politikai súlyánál fogva és idegengyűlöletétől vezetve nem „Isten szentjeit”, a legelső református hitvallókat készült erőszakosan, vallási alapon üldözni, hanem a német udvaroncoktól próbált ily módon megszabadulni, ezek káros befolyását a királyra és az ország kormányzására megszüntetni. Ezt az 1525. évi 4 törvénycikkelyt már az 1526-os, Rákoson tartott, Szent György-napi országgyűlés hatályon kívül helyezte, tehát mindösszesen 10 hónapot volt érvényben, és egyetlen lutheránus kivégzésére sem került sor, mégis elegendő volt a református percepcióban az eretnekégetés legendájának megteremtéséhez, illetve a katolikus II. Lajos személyéhez való kapcsolásához.³⁵ Ez magyarázza Cserei Mihály erőteljesen konfesszionális, elfogultságra hagyatkozó, II. Lajossal kapcsolatos negatív ítéletét is. Cserei jólértesültsége abból származik, hogy nyilván olvasta az 1525. évi rákosi 4. törvénycikket,³⁶ csupán a fentiekben vázolt történeti kontextussal nem volt tisztában. A jogtudomány iránt élénken érdeklődő Cserei szövegismeretét igazolja az is, hogy az 1584-es latin nyelvű *Decretum*-ban olvasható szintagma, miszerint „az összes lutheránusok a királyságból kiirtassanak” a következő megszövegezésében került publikálásra: „Lutherani etiam omnes de Regno extirpentur.” Ha ezt összevetjük Cserei zárómondatával, miszerint „vagy akarák, vagy nem, csak *beplántálá* Isten az igaz Reformációt az országban,” akkor világossá válik, hogy Cserei szóhasználatában a „beplántálás”, valójában a latin szövegben szereplő „extirpentur,” azaz az „extirpo, are” latin igére reflektál. Elég itt Szenci Molnár latin–magyar szótárát felütni, láthatóvá válik, hogy az „extirpo, -are” igét, és a belőle képzett „extirpatió”-t a „kigyomlálom,” illetve „kigyomlálás” magyar megfelelőikkel adja vissza, így Cserei szóhasználatában a „beplántálás” aligha lehetett véletlen. Arról nem is beszélve, hogy Cserei 1726-os könyvlistájának a második tétele az Öregh *Decretum*,³⁷ amely bizonyára ezt az 1584-es kiadványt fedi.

35 | Csepregi Zoltán érvelését követem, aki példászerűen értelmezte az esetet: Csepregi Zoltán: „Lutherani omnes comburantur”. In: *Mártírium és emlékezet*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2015. 30–40.

36 | „Lutherani etiam omnes de Regno extirpentur, & vbicunque reperti fuerunt, non solum per Ecclesiasticas, verumetiam per saeculares personas libere capiantur, & comburantur.” (*Decreta, constitutiones et articuli regum incltyi regni Ungariae*. Szerk. Mossóczi Zakariás, Telegdi Miklós. Telegdi nyomda, Tirnaviae 1584. 371.

37 | Cserei Mihály a legnagyobb jegyzőkönyvébe a meglévő könyveiről, kéziratairól 231 tételt eredményező listát készített (*Könyveim regestruma. mind a kik, brassai ládám-ban vadnak, mind a melyek ide haza vadnak*), amelyet Szádeczky Lajos publikált a jegyzőkönyv részleteivel. Vö. Szádeczky Lajos: Cserei Mihály jegyzőkönyvéből. *Történelmi Tár* IV. évf. 1903. 569–572.

Ante diem: egy koraszülött ellenhős rövid élete és borzalmas halála

Egyszerű lenne Cserei Mihály Mohács-képét és különösen II. Lajos megítélését azzal magyarázni, hogy az erdélyi református történetírót kendőzetlen, konfesszionális katolicizmus iránti ellenszenv vezette és vakította el. Ez azért sem tartható, mert Cserei magánéletében és familiáris szolgálatában is katolikus patrónusokat szolgált, előbb Apor Istvánt, majd Apor Pétert, ezek bizalmi embere volt, ráadásul édesanyja, Cserei Judit, szintén római katolikus volt. Okunk van azt feltételezni, hogy a *Compendiumban* és a *Históriában* valamikor 1709–1712 körül II. Lajossal kapcsolatosan megtett radikális kijelentések nem a konfesszionális ellenérzés kicsinyes kifejeződései, hanem több olvasmányból, illetve akár szóbeli forrásból is táplálkozó, komplex meggyőződés lenyomatai, ami nem kizárólag Cserei sajátja, hanem sokkal inkább egy kortárs református álláspontnak a felidézése.

Az „ante diem”-toposznak a Cserei által II. Lajosra való alkalmazása a torz koraszülött képi reprezentációját olyan félelmetes jelként működteti, amely azt sugallja, hogy a koraszülés következtében eltorzult testhez diabolikus lélek és ennek megfelelő félelmetes életút is tartozik. Mindazonáltal ez nem saját találmánya Csereinek, hiszen egyik, 1709 előtt asszimilált olvasmányára vezethető vissza. A Cserei által 1698-ban beszerzett *Theatrum Historicum* latin szövege, bár az *ante diem* szerkezet alkalmazása helyett az *immaturus*, *-a*, *-um* háromvégű melléknévre hagyatkozik, alapvetően ugyanazokat a furcsa történeteket idézi fel a király túlságosan korai születéséről, házasságáról, férfvá válásáról, megkoronázásáról és haláláról, mint a Cserei-kézirat.³⁸ Továbbá egy másik, valamikor 1703-ban beszerzett olvasmányában, a Paulo Giovio kötetében Cserei saját kezű latin margináliában sorolja fel a koraszülött és fiatalon meghalt II. Lajos életútjának vészjósló állomásait: *ante diem natus, coronatus, uxoratus, mortuus*.³⁹ Nem jelentéktelen részlet, hogy saját kezű latin bejegyzésében Cserei az „ante diem”-toposzt egy, a legbalszerencsésebb királyról (*infelicissimus rex*), azaz II. Lajosról szóló, a magyarok között elterjed közmondásnak (*extat proverbium apud Ungarici*) tuajdonítja. E két szöveges előzmény ismeretében tehát az is belátható, hogy Cserei megítélésében az ellenhős II. Lajost szinte már születése pillanatában a keresztényüldözés bűne terheli, és sorsát ennek elkerülhetetlen büntetése fogja meghatározni. Ugyanis a jólértelmezett Cserei az „ante diem natus” epizódhoz, II. Lajosnak a túlságosan korai születéséhez egy olyan perzekúciótörténeti kontextust rendel, amely ezt a predestináltságot hivatott sugallni. Nem kevés döbbenettel olvashatjuk Cserei *Compendium*ában, hogy II. Lajos anyjától sem állt távol az igaz keresztények üldözése,

38 | „Anno 1506 Ladislao Hungariae&Bohemiae Regi natus est filiolus LUDOVICUS: qvi immaturo partu editus est, ideo medici ipsi arte cutem fieri curarunt: immatura aetate barbatus fuit anno videicet 14. immature uxorem duxit, anno scilicet 15. immaturus regno fuit, cum Patri in regno succederet anno aetatis 10. immature obiit, anno aetatis 21. à Turcis caesus: perierunt cum ipso ad 15. millia Christianorum.” (Christian Matthiae: *Theatrum historicum theoretico-practicum*. Apud Ludovicum & Danielelem Elsevrios, Amstelodami 1648. 1030).

39 | „De hoc Rege infelicissimo extat proverbium apud Ungarici: 1. Ante diem natus, nam dissecto matris utero exexactus et pellibus ovium recenter occularum in voluntur atque ita muritur. 2. Ante diem coronatus, nam aetatis Annorum undecimo pro rege unctus est. 3. Ante diem uxoratus, nam Anno aetatis 16 accepit uxorem. 4. Ante diem mortuus nam Anni aetatis 26 in praelio coesus et inde aufugiens in fluvio submersus est.” Giovio Paolo: *Elogia virorum bellica virtute illustrium, veris imaginibus supposita, quae apud Musaeum spectantur in libros septem digesta*. [s. n.], Basileae MDLXXI. 426.

hiszen a II. Lajossal terhes királyné még csak nem is leplezi perverz vágyát, hogy az ún. „Piccardusoknak”⁴⁰ perzekúcióját közlő szemlélhesse:

1506. Esztendőben addig furák faragák, az akkori dölfös Papista Püspökök a *Cseh és Magyar Királyt a Lászlót*, hogy külömben rá nem vehetik, a terhes Királyné Asszonyt doblák rá azzal kerütetik meg a királyt, *s véghez vivesse általa a királynál hogi parancsolatot adna ki a Csehországi akkori igaz Reformatusok, kiket csúfságból Piccardusok(na)k hitanak, tüzzel vassal ölnék kinoznák*, alig várja a királyné Budán hogi szüljön s gyermek agiából fel giogiulván Pragaban mennjen, az Isten népe meg öletésének nézésére: Álj meg Királine nem mehetsz tovább Szülésinek idejére rettenetes kinok érkeznek a Királinéra lattjak a Doctorok meg kel halni, fel hasítják a méhét ugi vevék ki a *gyermeket*⁴¹ elevenen maga meg hala, az lön jutalma a telhetetlen kívánságának.⁴² (Kiemelés tőlem – T. Zs).

Az epizód tehát azt a felismerést kínálja fel, miszerint II. Lajos szüleit egyaránt terheli a vallási üldözés vádjá; a gyenge jellemű, zsarolható király mégiscsak kiadja a parancsot az erőszak véghezvitelére, míg a királyné nem titkolt örömét leli, azaz lelné ebben, ha jogos büntetését nem nyerné el időközben. Megkerülhetetlen a kérdés: vajon mi válhat egy baljós előjelek közepette, koraszülöttként napvilágot látott gyermekből, aki ráadásul rövid életútja során korához képest mindent sokkal hamarabb él és tapasztal meg, de aki, akárcsak szülei, osztozik a legfőbb bűnök egyikében: az igaz keresztények és az igaz egyház üldözésében? Fontos emlékeztetni arra, hogy Cserei axiómaként tekint arra az igazságra, hogy az üldöző, nemre, személyre és rangra való tekintet nélkül, szükségszerűen és elkerülhetetlenül bűnhődni fog.⁴³ Következésképp Lajos egész életútja nemcsak tragikusan determinált a születése pillanatában, hanem tehetetlenül és rendkívüli gyorsasággal sodródik a bűn elkövetése felé, azaz a lutheránusok üldözésének és máglyára küldésének, végül pedig a jogos ítélet és büntetés elnyerése felé. Ez az Isten megkérdőjelezhetetlen igazságosságának és az emberi élet feletti szuverenitásának a kifejeződése, ami II. Lajos szánalomra és emlékezetre méltó életútjában nemcsak a török elleni mohácsi csatának, hanem királyságának és az életének az elvesztését vonja maga után. Az isteni igazság újfent győz, az igaz keresztények perzekutora pedig meghal.

Fel kell ismernünk, hogy Cserei valójában egy 17. századi magyar református történetológiai hagyományhoz nyúl vissza. Az az érvelés, hogy a tanúságtévő mártírok

40 | Az elnevezés a huszita táborban létrejött, majd azokkal meghasonló csoportosulásra vonatkozik. A téma érdemi tárgyalásához lásd: Schweitzer Franz-Josef: *Europäische Texte aus der Hussitenzeit (1410- 1423): Adamiten, Pikarden, Hussiten*. Thelem, Dresden 2009.

41 | II. Lajos születését (1506) örökölte meg ez a történet, tehát ő az epizódban említett gyermek.

42 | Cserei: *Compendium* 67r.

43 | Cserei ebben a II. Lajosra vonatkoztatható történeti konetxtusban idézi fel a „Pikardusok” üldözéséért felelős Bosák János püspök szörnyű halálát: „1510. Esztendőben Bosák János váradi püspök, gonosz, Isten szenteit üldöző ember László királytól parancsolatot kér írásban, hogy Csehországban a szegény Piccardusokat, feleségestől, gyermekestől ölje, égesse, kínoztassa. Mégyen nagy örömmel, mikor Morvában érkeznek Olomucz városhoz közel le szál vizelleni Szekeriből, szemérem testit olj véletlen meg akasztja a hintó ablakja szegiben hogi a bele mingián kijöne egi része az Ablak szegire akadván fel, mas része eleiben omlanék s szörnyű halállal meg hala. Igi veszszenek el valakik a Jesus Christus Evangeliomát üldözik” (Cserei: *i. m.* 67v.).

és konfesszorok üldözőire mindig lesújt Isten igazságos büntetése, a gyászévtized martirológiai irodalmának egyik leggyakoribb előfordulású tétele volt. Az 1671–1681 közötti érszakos üldözések korszakának a már hivatkozott, legfontosabb martirológiai munkájában (*Martyrok Coronája*) Szőnyi Nagy István nagy körületekintéssel és számos példával alátámasztva tárgyalja ezt. Érvelése, amely nemcsak olvasót, hanem a vallási perzekúció áldozatait egyaránt bátorítani hivatott, arra konkludál, hogy „az Isten Anyaszentegyházának ellenségei pedig mindig rútul vesztenek el”. Mindezt egy impozáns példakatalógus illusztrálja, amelyben Szőnyi Nagy az ószövetségi időktől a 16. századig tekinti át azoknak a perzekutoroknak a gyalázatos sorsát, akik életük egy szakaszában Jézust, az igaz egyházat vagy az evangéliumot és ennek hitvallóit üldözték. Nem kevés meglepéssel nyugtatja, hogy ezek az üldözők mind menthetetlenül megbűnhődtek, elnyerték az őket jogosan megillető büntetésüket.⁴⁴ Ebből az is következik, hogy II. Lajos Cserei nem valamilyen közös „magyar nemzeti nagyelbeszélés” eseménytörténetébe, hanem a hosszú reformáció perzekúciótörténetébe pozicionálja, ahol II. Lajosnak nem jut más szerep és sors, mint ami az igaz keresztények, azaz reformátusok üldözőinek kijár. Cserei értelmezését összegezve megállapíthatjuk, hogy a református emlékezet számára II. Lajos karakterét a mohácsi esemény tragikus heroizmusa sem szelídíthette meg. Sokal inkább úgy tűnik, hogy a 18. századi református percepció betagozta őt a korai reformáció perzekúciótörténetébe, amelynek a fiatal magyar király akaratán kívül negatív főszereplője, sőt, meghatározó ellenhőse lett.

Várna és Mohács: emlékkontamináció

II. Lajos ellenhőssé formálásával, Cserei diskurzusában, maga az esemény is veszít a jelenünk horizontjából megítélt jelentőségéből. Azt látjuk, hogy nemcsak teljesen háttérbe szorul a keresztények hősie harca a nagy közös európai ellenség, a pogány ellen, hanem II. Lajos bűnhődése mellett az összes résztvevő halála a keresztényüldözés kontextusában nyer megítélést. A „propugnaculum/antemurus christianitatis”-toposz teljes negligálásával Cserei valójában a keresztény Európát védelmező mártír magyarság kollektív identitásmintáját érvényteleníti, nem azonosul ezzel, sőt, a kollektív bűnösség és bűnhődés irányába pozicionálja visszaemlékező elbeszélésének fókuszát. Cserei emlékeztet minket tehát, hogy nemcsak a király, hanem a „püspökök, urak”,⁴⁵ sőt egy másik helyen az „urak, püspökök, a tábor, az ország”⁴⁶ nyerte el méltó büntetését azon a fatális augusztusi napon.

Ez a markáns református emlékezés láthatóvá teszi a kora újkori vagy esetünkben a 18. századi történeti tudat kulturális értelemben vett másságát. Mivel még nincs etnikai és nyelvi alapokon artikulált, modern értelemben vett „nemzeti identitás”, érthető módon nincs a „nemzeti múlt”-at koherens és kronologikus rendben, illetve eseménytörténeti egységben elbeszélő egyetlen, közös, „nemzeti” történeti nagyelbeszélés sem. A korábbiakban bemutatott, a történeti tudatot jellemző fakticitás és tropológia között oscilláló, a legkülönbébb személyes és kulturális, illetve konfesszionális

44 | Szőnyi Nagy: i. m. A4r–B3v.

45 | Ezt az igazvallás-égető tüzet az igaz ítéletű Isten a püspökök, urak vérivel oltá meg, a királynak száját pedig, kinek szájából származott vala az a kegyetlen parancsolat, a folyóvízzel tölté meg s úgy fojtá meg... (Cserei: *História*. 22).

46 | Mint vesze el a Mohács mezején minden uraival, püspökjeivel, táborával, országával amaz boldogtalan ifjú Lajos magyar király. (Cserei: *Compendium*. 63v–64r).

elfogultságok mentén megvalósuló emlékezés teremt alternatív nagyelbeszéléseket, amelyek a múlthoz hasonlóképpen viszonyuló és értelmező közösségeket szolgálnak ki, ezek emlékezési stratégiáit és tematikus emlékrepertoárját egészítve ki. A fakticitás ellenében, mondhatnánk rovására, a tropologikus műltrepresentációk dominálnak. Míg az 1444-es várnai csata református percepciójában a hitszegés és az ezt követő isteni büntetés motívuma volt a kommemoráció motivációja és célja, az 1526-os mohácsi csata esetében a méltatlan és igazságtalan vallási perzekúció és az azt követő szükség-szerű bűnhődés indokolta ennek a múltbeli történésnek a megörökítését a református emlékező és értelmező közösségek számára. Mivel mindkét emlék felidézése lehetővé tette egy katolikusellenes álláspont jogosként való felmutatását, Várna és Mohács református emléke érthető módon közeledhetett egymáshoz. Ugyanis a két csata nem valamilyen közös „nemzeti múlt” kronologikus rendjét leképező eseménytörténetnek a része, hanem a konfesszionális kritériumokon szerveződő és regionálisan is elkülönülő közösségek emlékezési stratégiáiban kerül használatba. Következésképp a múlt két eltérő pillanatában, 1444-ben és 1526-ban végbement esemény egymásra tevődhet, sőt valamilyen értelemben szinte egygyé is válhat, hiszen mindkettő a katolikusok bűnrészességét hangsúlyozza mind a vallási perzekúció, mind pedig a hitszegés fatális vétkének a tekintetében.

Ezt a közeledési tendenciát felerősíti az is, hogy Cserei, de valójában 17. századi református elődei is mind Várnára, mind Mohácsra a reformáció vonatkozásában, ennek egyháztörténeti és teológiatörténeti kontextusában tekintenek. A hitszegés motívuma, mint a katolikus bűnösség kifejeződése, akár a pogánynak, akár az „eretnekeknek” tett esküvel megerősített ígéret be nem tartása egy olyan történetteológiai tézis, amelynek mélystruktúrájában már a reformáció radikális üzenete dekódolható a bálványimádó, hazug, erkölcsileg megbukott katolikus egyházzal, melyet az Antichristus irányít. Érdekes nyomon követni, hogy Cserei gondolkodásában a várnai csata hogyan integrálódik a protoreformációba, főként ennek a husziták elleni, igazságtalan perzekúciót megjelenítő epizódjába.⁴⁷ Cserei *Compendium*ában, amikor helyesen utal Várnára, így fogalmaz:

Bár ne menjünk más nemzethez példát keresni. A magyar király László hittel tőn szövetséget Amurates török császárral. Addig ingerli ama gonosz Julianus cardinál, elcsábítja az együgyű királyt, hogy *Barbaris non est servanda fides*. El is vesze harczon Várnánál minden táborával együtt s ilyen epitaphiumot írának nekie: Romulides Cannas, ego Varnam clade notavi, /Discite mortales non temerare fidem,/ Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus,/Non ferret Scythicum Pannonis ora jugum. (Kiemelés tőlem – T. Zs.)⁴⁸

A „pogányoknak tett ígéret nem megtartandó” (*Barbaris non est servanda fides*) motívuma lehetővé teszi Cserei számára, hogy Várna legfontosabb előzményeként,

47 | Csere Mihály esetében a protoreformáció európai történetében is releváns huszita mozgalom iránti érdeklődésének forrása beazonosíthatóan az a Comenius-kötet, amely az 1709-es könyvlistáján szerepel: Johan Amos Comenius: *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae jam inde á primordiis conversionis suae ad Christianismum, hoc est Anno 894, ad Annum usque 1632 Ferdinando Secundo Austriaco regnante.* – [s. l.]: MDCXLVIII.

48 | Cserei: *Compendium* 26r–26v.

főként a múlt tropologikus értelmezésében, Husz János és Prágai Jeromos kivégzését tüntesse fel.

Tudna az ilyen hit szegés büntetéséről szólni a várnai mező. 1416 (sic!)⁴⁹ esztendőben a nagylelkű Hus Jánost és prágai Jeronimust Sigmond császár hitlevél alatt hivatja Constantiába. Elmennek szegények, az igaz evangéliumot nagy bátorsággal oltalmazták, a constantiai ördög synagógától tűzre itiltetnek, a császár hitlevele ellen meg is égettetnek. Mikor a hóhér háta megett akarná meggyújtani a tüzet, azt mondja nekie: Ide jöjj előmbe s itt előttem gyujtsd meg a tüzet, si enim illum timuisssem, numquam ad hunc locum, quem effugiendi facultas erat, accessissem. Azután az előtte álló sokaságnak hallatára ilyen jövőndőt monda: ma megsütitek a ludat (mivel Hus annyit teszen cseh nyelven, mint lúd) de száz év mulva az én testem hammából születik egy hattyu, a kit nem süthettek meg. Be is teljesedék, mert száz év mulva eljő a nagy próféta lélekkel bíró, Isten evangéliumának hattyúja, a Luther Márton s bétölté Isten tiszta beszédjének hangjával az egész világot. Így öletnek meg az Isten két ditsőséges martyri a synagoga végezésiből s azzal quietálák a hitlevélt adott császárt: *Haereticis non est servanda fides*. Nem is lőn soha azután Sigmondnak semmi hadakozásiban szerencséje. Mind a ki nem hiszi, olvassa meg a Históriakat. (Kiemelés tőlem – T. Zs.)⁵⁰

A kora újkori történeti tudatnak a múlthoz való tropologikus viszonyulását világosan igazolja, hogy a hitszegés motívuma, pontosabban ennek két variánsa, miszerint a pogányoknak (*barbaris*) vagy eretnekeknek (*haereticis*) tett ígéret nem megtartandó (*non est servanda fides*), olyan történeti reprezentációt tesz lehetővé, amelyben a mai gondolkodásunk és múlthoz való viszonyulásunk nem feltétlenül kapcsolódna össze. Hiszen a törökök elleni, 1444-es várnai vesztes csata miért függene össze Husz János 1415-ös kivégzésével? Egy esetben mégis összefügg, ha mindezeket az európai hosszú reformáció horizontjából szemléljük, amely nem Luther 1517-es fellépésével indít, hanem az ősegyház üldözésétől a középkori eretnekellenes hadjáratok és üldözések teljes történetét integrálva javasol egy nagyelbeszélését, amelyben az igaz egyházat mindig is üldözte a hamis egyház. Fontos felismernünk, hogy a hitszegés toposza révén Husz János máglyahalála pontosan oly módon függ össze a várnai csatával, miként a II. Lajos által meghozott félelmetes törvény a lutheránusok máglyára küldéséről (*Lutherani omnes comburantur*) a mohácsi csatával. Ki kell mondanunk, ebben a konfigurációban Várna és Mohács a szinte a megtevesztésig hasonló.

(H)ősök és martírok

Sem I. Ulászló, sem II. Lajos, azaz a két túlságosan fiatalon elesett magyar király egyike sem tudott hőssé válni Cserei Mihály megítélésében. Bár mindketten illenének a haza védelmében elesett (h)ősök, sőt mártírok szerepkörébe, Cserei ezzel nem ért egyet. I. Ulászló esetében talán a konstanzi zsinat eseményeinek közelsége és Husz János pátozzsal megörökített mártírúma az, ami ellehetetleníti ezt a szereposztást, de

49 | Cserei téves időpontot ad meg, a kivégzésre 1415-ben került sor.

50 | Cserei: *Compendium* 60v.

vajon miként magyarázható meg II. Lajos esete, akit Brodarics latin beszámolójában valóságos mártírrá nyilvánított?⁵¹ Bár lehetne itt is a huszita előzményeket szóba hozni, mégis azt hiszem, a magyarázat valamivel egyszerűbb. Ha a „Mohács 500”-típusú megközelítésekkel az a baj, hogy ahistorikusan projektálnak vissza az 1800 előtti periódusra egy modern értelemben vett „nemzeti” történeti tudatot, és vindikálják a „nemzeti” történeti nagyelbeszélés jelenlétét a kora újkori emberek gondolkodásában, akkor itt remek bizonyítékát kapjuk annak, hogy 18. századi református elődeink alapvetően másként viszonyultak a múlthoz. Az önmagát erdélyi emberként⁵² definiáló Cserei Mihály érthető módon a magyarországi, katolikus, fiatalon elesett királyt sem hősnak, sem mártírnak nem tekinti, mert a magyar király és az erdélyi református történetíró regionálisan és felekezetiileg inkompatibilis. Hiszen identitásának konfesszionális összetevője, azaz református mivolta Csereit elsősorban nem a késő középkori Magyar Királyság nemzeti szempontú eseménytörténetének megismeréséhez és asszimilálásához vezet el, hanem sokkal inkább az európai és erdélyi reformáció eseményeinek értő, történetteológiaiilag megalapozott és konfesszionális horizontból történő, reflektált elsajátításához. Mohács ebben a befogadói habitusban alaposan árnyékba borul, jelentősége elenyésző, helyette az európai reformáció nagy közös, a vallási perzekúcióhoz köthető emlékei kerülnek Cserei múltértelmező fókuszába. A *Compendium* létrejöttét megelőző, Josephus Flavius Zsidó régiségekről készült monumentális munkájába Cserei által beleírt kézíratos margináliák egyike valamikor 1705 és 1709 között a következő eszmefuttatást rögzítette:

Az apostolok, mely sok kínokon szörnyű halálokon mentenek által, a csírájában lévő Ecclesia a Pogány császároktól három száz esztendőök forgása által mit nem szenvedett az akkori Ecclesiasticus Historicusok világ csudájára meg írták. *De legközelebb ez előtt ket saeculummal* a Reformatio alkalmatosságával, az után az el mult saeculumban az Isten igaz Reformata Ecclesiait Hispániában, Galliában, Hyberniában, az Imperiumban, s nevezetesen morvában, szilesiában, Austriában s amaz boldogtalan Cseh országban, s hoga magunkotis el ne felejtjük magyar országban mint kínozták, foggatták öltek megírták csigázták, galyajzták az Antichristus szolgálai, rakva vadnak European minden tartományai azokk mártiromságukról irot könyvekkel, meg is nem fogiathatták el az Isten népének giülekezetit, csak hejában dühösködött Pokolbeli cerberi, hejában agiarkodot Romai Antichriste hejában fujátok a követ ti világi merges viperák fajzati, mert Portae inferi non praevallebunt Ecclesiam mi ugian mint a méhszárszékre vitetett juhok minden napon az igasságért öletünk, de mind annyi hivek közötis giözedelmeseknél felljeb valok vagiunk tudván azt bizonyoson, sem elet sem halál, sem hatalmassagok sem njomorusagok,

51 | Tóth Zsombor: Fons vs memoria? In: uő: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár 2006. 53–81.

52 | Cserei esetében nemcsak regionalizmusról beszélhetünk, hanem egy magyarországiakkal szemben megfogalmazott, néha könyörtelen kritika kontextusában működő erdélyiségről, egyfajta prototranszilvanizmusról. Vö. Tóth Zsombor: Emlékirat és patriotizmus. Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa. In: uő: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtatos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*. Reciti, Bp. 2017. 134–157.

sem Angial, sem Ördög, sem Pokol, es semminemü teremtet állat el nem szakaszthat minket az Isten szerelmetől mely vagion a mi fejünk az Ur Jesus Xcristusban. Amen.⁵³ (Kiemelés tőlem – T. Zs).

Az így felfogott múltban az apostolok idejétől egészen a közelmúltig, azaz a reformáció idejéig a feltalált, teremtett hagyomány (invented tradition) historiográfiájára épülő hosszú reformáció nagyelbeszélése nem hagy teret egy olyan típusú emlékeknek, mint Mohács, illetve funkciótlanul válik II. Lajos mártíromsága is. Hiszen ez mindenekelőtt egy kora újkori patriotizmus példaértékű jelölője lehetne, ám ugyanakkor a perzekúcióközpontú református múltértelmezést semmivel nem segíti, sőt, ebben a kontextusban, amint láttuk, csak ellenhősként funkcionálhat. Így aztán Cserei figyelme a korszak, pontosabban a Moháccsal majdnem kortárs, tehát 16. századi perzekúciótörténeti emlékek felé fordul, hozzá kell tennünk: érthető módon. Az 1572. augusztus 23–24-én végbement, már a korábbiakban hivatkozott, nagy hugenotta megszárlás és ennek európai ismertségű története, illetve emléke, a „*Festum Bartholomei*” vagy „*laniena Parisiensis*” név alatt kanonizálódott. Mondanunk sem kell, Cserei alig titkolt pátozzsal és konfesszionális dühvel idézi fel *Compendium*-ában ezt a kiemelt emléket:

Amaz istentelen Antiochus maradvája Carolus IX., Galliának királya, hogy inkább egy hálóban megfoghassa az egész Galliában és Navarrában levő reformatus urakat, fejedelmeket, nemeseket: lakadalmi soelnításra hivatja kemény edictum alatt Párisban, hol menyegzőt celebrál vala Margareta Valesiával. Elmenének szegények mind feleségestől, de úgy lakának, egy holnap alatt száz ezernél több hala meg benne; csak harmadnap benn a városban Lutetiában harmincz ezeret ölének meg. Egy párisi öves pászta ember annak utána is sokszor kérkedett, mutogatván karjait, hogy avval abban a párisi lanienában négyszáz református embernél egyedül többet ölt volna meg. A folyóvizet, halastók, utcák, utak holttestekkel eltöltének, hogy a vízből nem ihattanak. Ki írhatná le a külömb-külmféle kínoknak nemeit; maga Nérónál pogányabb király a római pápának írt leveliben megvallja, hogy 70,000 református embereknel többet öletett meg. Kétségkívül most pokolban jobban esziben juttatták az arithmetiát.⁵⁴

Ennek a franciaországi epizódnak a megörökítését Cserei, Jacques Auguste de Thou (1553–1617) vagy latinosan Thuanus történeti munkájára hagyatkozva,⁵⁵ úgy végezte el,

53 | Ezt a terjedelmes margináliát Cserei a következő könyvbe írja be: [Josephus FLAVIUS]: *Opera Josephi viri inter iudaeos doctissimi ac disertissimi: quae ad nostram aetatem pervenerunt omnia nimirum: De antiquitatibus Iudaicis libri XX.* [s. n.]. Francoforti 1580. 929.

54 | Cserei: *Compendium* 245r.

55 | Csereinek a birtokában lévő Plutarchos-kötetben írt margináliája igazolja, hogy ismerte Thuanus történeti munkáját, talán saját példánya is lehetett, bár ez könyvtárának részeként sajnos nem maradt fent. A marginália így hangzik:

“Ama kegyetlen Persecutor Carolus nonus Franciai Kirali csalarcsaggal harmincz ezer reformatus urakat, nemeseket Paris varosban hivatot hogi mar Tesver huganak lakadalmara, aginap mind meg ölette szegényeket. Franciscus Kasa nevu Reformatus minden jóságaitól, sok kincsitől meg foszta a

hogy a hugenotta vezér, Gaspard de Coligny (1519–1572) admirális erőszakos halálát a reformáció érdekében hőiesen vállalt tanúságtévő mártíromságként jelenítette meg:

Amaz Franciaí Vitez tengeri Generál Gaspar Colinius, igaz Református Uri Ember 1572 Esztendőben amaz Parisi kegyetlen Laniénában Kegietlenül az Evangéliomért megöletik, Fejét elvétetik, s azt Romába viszik, kezeit szemerem testet el vagdalljak az ebeknek hannyák. Csonka testit az papista kösség elsőben a Sequana víz mellet hurczoljak a földön, hogi a vízbe vesek, onnan vissza hurczoliák va lánczon az akasztófára kötik, alája tüzet raknak meg égetik, mágis ennyi kinnyai között csak azon protestal: keszeb vagiok ezerszer meghalni, mintsem Religiomat el hadni...⁵⁶

Cserei számára „Generál Caspar Colinius”, akárcsak az 1632-es katolikusok elleni lützeni csatában elesett svéd király, II. Gusztáv Adolf (1594–1632),⁵⁷ azt a református hőstípust testesítette meg, amely a korszak protestáns martirológiai (szak)irodalma szerint is megfelelt az örök élet koronáját elnyerő tanúságtévőknek. A Husz János, Gaspard de Coligny, végül II. Gusztáv Adolf történeti személye és halála alapján körvonalazódó hő- és mártírtipológia, be kell látnunk, összebékíthetetlen II. Lajos vagy akár I. Ulászló karakterével és tragédiájával. Noha több mint vitatható ez utóbbi kettő akár közvetett részvétele bármilyen eretnekek üldözésében, úgy tűnik, Cserei és a hozzá hasonlók történeti tudatában, múltértelmezésében a (proto)reformáció nagyelbeszélése legyőzte a történelmi tényeket. Mondhatni, Várnát, de legfőképpen Mohácsot maga alá temette a hosszú reformáció.

Több mint emlék – Travelling memory

A *locus/loci memoriae* antik képzetének Pierre Nora által reaktualizált „lieu de mémoire” fogalma egy erősen statikus, a nemzetiként elgondolt múltnak egy olyan

kirali exiliumban küldene, meg nemeli Papista Urak is szanakodvan rajta, azt mongia nekik: Desine migrantem lugere viator es hospes non careo Patria, me caret illa magis. Igi írja Papista Historicus Augustanus Thuanus.” (Plutarchus: *Plutarchi Chaeronensis Moralia*. Per Thomam Guarinum, Basileae MDLXXII. 409–410). A hivatkozott Thuanus-mű és a benne olvasható részlet a Szent Bertalan-éji (1572. augusztus 23–24.) vérengzésről: Jacobus Augustus Thuanus: *Historiarum sui temporis opera* I. Typis Conradi Nebeny, Offenbachi Ysemburgicorum. 1609. 1050–1057. Ez a szövegrészlet hihetetlen népszerűsége tett szert a magyar reformátusok között, a 18. század folyamán Thuanus leírásának mind a kivonatolt latin verziója, mind pedig az ebből készített magyar fordítások intenzíven terjedtek. Oláh Róbert Debrecenben talált egy magyar változatot, én további 3+1 magyar és latin szövegvariánst azonosítottam be. Vö. Oláh Róbert: „A Parisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről”. *Studia Litteraria* 51. évf. 2012. 232–258; illetve Tóth: *Hosszú reformáció* 47–52.

56 | Cserei: *Compendium* 62r–62v.

57 | Csereinek a svéd király iránti rajongását őrizte meg a Brachelius Historia universalisába tett kéziratok bejegyzése, amely félreérthetetlen módon Gustavus Adolphus metszete mellett olvasható: „Victoriosus, Gloriosus Vindex afflictæ Ecclesiæ Evangelicæ. Cognomento Magnus. Memoria illius in æternum erit benedicta. Dat Deus ipsi partem beatæ resurrectionis in ultimo die et vivat in æterna gloria cum sanctis coelestibus coram Deo. Tota complexio hujus Inclyti Regis est mera pietas.” (Adolphus Brachelius, Christian Adolph Thülden, Heinrich Brewer: *Historia universalis rerum notabilium... Sumptibus Joannis Antonii Kinchii, Coloniae* [?]. [s. a.]. 54).

stabil emléklenyomatát jelöli, mely idővel vagy elhalványul, vagy éppenséggel a kommemoráció következtében gyarapodik, nemcsak tekintélyt és ismertséget nyer, hanem a térben is látható markáns jelenlétet szerez magának. A mohácsi csatának emléket állító *Nemzeti Emlékhely*⁵⁸ kétségkívül beszédes illusztrációja ennek a jelenségnek. Kérdésfeltevésünk szempontjából viszont problémát jelent az, hogy a Nemzeti Emlékhelynek nevezett emlékpark korántsem 500 éves, hiszen 1976. augusztus 29-én avatták fel, de maga az emlék, az 1526. augusztus 29-én megvívott csata emléke sem egy kontinuuusan fejlődő, időben felerősödő, közös 500 éves nemzeti emlék(hely). Az érvelés során megvizsgált református szerzőségű szövegek egyértelművé teszik, hogy 1500 és 1800 között Mohács megítélése végletesen változó volt, amit az a három lehetséges, Moháccsal kapcsolatos diskurzustípus is megerősít, amelyeket tanulmányom elején megjelöltem. Ennél talán fontosabb, hogy a kora újkori kommemoráció folyamatai nem a „lieu de mémoire”-típusú emlékhelyek, és főként nem az általuk implikált módszertani és historiográfiai keretben értelmezendők, hanem sokkal inkább a transzkulturális emlékezetkutatás kontextusában. Ez a fajta vizsgálata az emlékezésnek a kultúrákon átívelő és azok határain túl is kibontakozó emlékezési folyamatokra irányul. Az Astrid Erll-féle travelling memory⁵⁹ (utazó emlékezet)⁶⁰ fogalom arra világít rá, hogy az emlékek nem helyhez kötöttek, hanem sajátos mnemonikus dinamika jellemzi a folyamatos (újra)használatukat. A transzkulturális emlékezetnek ez a formája túllép azon a módszertani nacionalizmuson, amely a nemzetiként elgondolt, egyfajta konténerkultúráként leírható, helyben, időben, térben körülhatárolt referenciarendszerbe zárja az emlékezet működését. Erll felfogása értelmében az emlékezet alapvetően mozgásként, tehát mnemonikus dinamikaként ragadható meg, amely összetett útvonalakat képez le, az emlékezés individuális és kollektív szintű interakcióiban vagy az emlékezési folyamat során aktivált, mediális, társadalmi, és szemantikus dimenziók összejátékában.⁶¹ Ebben a transzkulturális nézetben válik láthatóvá az emlékezet hordozóinak, médiumainak, tartalmainak, formáinak és gyakorlatainak szüntelen vándorlása. Ugyanakkor ezek a folyamatos idő- és térbeli „utazások” társadalmi, nyelvi és politikai határokon átívelő, folyamatos átalakulásokként írhatók le.⁶²

Könnyen belátható, hogy a transzkulturális emlékezet fogalma felől a Mohács-emlék is újraértékelhető. A korábbi érvelés során sikerült bizonyítani azt a felismerést, hogy a Cannae/Carrhae/Várna/Mohács/Narva sorozathoz hasonlóan az 1572. augusztus 23–24-én végbement párizsi öldöklés, azaz „laniena” emléke részint egy 1520-as vérfürdő emlékére épült, illetve a párizsi események további 3 hasonló, tragikus kimenetelű történés (1630, 1687, 1724) kommemoralizációját tették lehetővé. A mnemonikus dinamika transzkulturális és transzregionális útvonalai mindkét emléktípus esetében impozáns „utazásokat” jelölnek. Tehát ez az emlékezési praxis a kommemoráció során nem egy „nemzeti” hagyomány, történet, múlt véges és körülhatárolt emléktanyából válogat, hanem időben és térben korlátlanul mozog és szelektál (újra)hasznosítható

58 | https://ddnp.hu/okoturizmus/bemutatohelyek/mohacsi_nemzeti_emlekhely (utolsó megtekintés: 2026. 06. 30.).

59 | Astrid Erll: Travelling Memory. *Parallax* 17. évf. 2011. 4–18. (A továbbiakban: Erll: *Travelling Memory*).

60 | A fogalom magyar recepciójához lásd: Jablonczay Tímea: A transzkulturális emlékezetek és emlékezetkutatások kihívásai a globális korban. *Helikon* 33. évf. 2022. 404–438.

61 | Erll: *Travelling Memory* 15.

62 | Uo. 11.

emlékeket. Láttuk már, hogy Christophorus Manlius, a „*Romulidae Carrhas...*” kezdetű versezet szerzője, az 1444-es várnai csatához, a Kr. e. 53-ban végbement carrhae-i csata utazó emlékéhez nyúlt vissza, amit a szövegdiszeminációk és további mnemonikus gyakorlatok során a Kr. e. 214-es cannae-i csata emléke felülírt. A régiók és kultúrák fölött és ezeken túl megvalósuló emlékezősi dinamika lenyűgöző, fő jellemzője a *variabilitás* és *konfigurálhatóság*, amelynek során az emlékező a szándékának optimálisan megfelelő konfigurációt hozza létre. Várna (1444), akkor válik maga is utazó emlékké, amikor a két emlékező, Johan Bergenhielm és Johan Paulin Olivecrantz a Narvához köthető, nagy svéd győzelmet örökítik meg, visszanyúlva az 1444-es összezsapáshoz. Az emlékezősi dinamika egy másik jellemzője a *transzlokalitás*, amely lehetővé teszi, hogy az emlékezős lokális repertoárja átvett, applikált és akkomodált emlékekkel bővüljön. Az 1687-es eperjesi események megörökítése erőteljesen hagyatkozott a *laniena-típusú transzlokális emlékrepertoárra*, termékenyen alkalmazta a kommemoráció során a lokális kontextusban ennek diskurzusát, textuális reprezentációit és társadalmi-kulturális, de főként konfesszionális funkcióit is. Valójában itt arról van szó, hogy a transzkulturális emlékezet dinamikájának két nagy jellemzője, a *variabilitás* és *konfigurálhatóság*, illetve a *transzlokalitás* alapvetően meghatározzák adott korszakalakzat – esetünkben a hosszú reformáció (1500–1800) – történeti nagyelbeszélésben való megörökítését. A Szent Bertalan-éjszaka (1572. augusztus 23–24.) utazó emlékének beépülése a Csereihez hasonló református írástudók korszakértésébe lehetővé teszi annak megértését, hogy az európai *globális* reformációtörténeti nagyelbeszélésnek miként jött létre az a *glokális* változata,⁶³ amely a magyar hosszú reformáció 18. századi látképét, azaz *emlékét* örökíti meg.

Azt is érdemes kiemelni, hogy az a komplex mnemonikus dinamika az emlékezés és az emlékező történeti-kulturális beágyazottságának nagymértékben alá van rendelve. Az úgynevezett református Mohács-tévesztők egy olyan történetteológiai horizonton állva emlékeztek vissza, amely a Cannae-/Carrhae-/Várna-/Mohács-/Narva-emlékrepertoárból azokat a konfigurációkat preferálta, amelyek Várnára fókuszáltak. A modern nemzetfelfogás és a hivatalos magyar nacionalizmus eljöttével (1800–2000) a professzionális történetírás kutatói, érthető módon, más horizonton állva és eltérő kontextusokra hagyatkozva, Várna helyett inkább a Mohácsot előtérbe állító konfigurációkra hagyatkoztak. Az általuk elképzelt és létrehozott, Magyarország-központú, „nemzeti történeti” nagyelbeszélésbe jobban illett Mohács.

Úgy tűnik, a kora újkori emlékezetkultúra vizsgálatára eredményesen alkalmazható a transzkulturális perspektíva, hiszen 1500–1800 között az emlékezet működését nem határolja be sem a „nemzeti múlt” idő-tér korlátja, sem a „nemzeti történet” narrációjának hasonlóképpen limitált diskurzusa. Cserei, láthattuk, egy globális perspektívával és emlékrepertoárral operál, miközben szabadon mozog az imaginárius földrajzi térben és a történeti időben, így aztán a „saját” emlékezőse elbeszélésében a francia hugenották vagy a cseh menekült reformátusok viselt dolgai, mint felidézett és utazó emlékek, pont akkora figyelmet kapnak, mint az erdélyi vagy magyarországi történetek

63 | A glokalitás fogalmának tárgyalásához szakirodalmi kitekintéssel lásd: Tóth Zsombor: Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség: (módszertani előtanulmány). In: *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*. Szerk. Móré Tünde; Tasi Réka. Reciti Kiadó, Bp. 2020. 48–49.

és ezek emléklenyomatai. A modernitás előtti emlékezet kutatásának szakirodalma a Csereihez hasonló visszaemlékezőkre a „*memory broker*”, azaz „emlékezet-/emlékezés-ügynök” terminus technikust használja. Cserei két nagyon fontos, 1709 előtt szerzett olvasmánya a *Theatrum Historicum* és a *Historia Universalis*, amelyek lehetővé teszik Cserei számára a hozzáférést a kora újkori legfontosabb utazó emlékekhez. Cserei Mihály tájékozottsága a világtörténelmet illetően elsősorban e két forrásra épül.⁶⁴

A „*memory broker*” az a személy, aki a közösségi emlékezet helyeivel vagy elbeszéléseivel „tranzakcionál” számára előnyös megfontolásokból; általában befolyásos személyiségekről, írástudókról van szó, akik véleményformáló szereppel bírnak, így egy emlékező közösséget erőteljesen befolyásolhatnak adott emlékezhely létrehozására, elfogadására vagy éppenséggel elfelejtésére. Bár készültek már a *memory broker(s)*-jelenség alkalmazásának 19. századi⁶⁵ vagy 20. századi⁶⁶ esettanulmányai, számomra a reformációtörténeti kontextusban született példák bizonyultak leginkább használhatónak.⁶⁷ E tekintetben az előzőek során hivatkozott református Mohács-felejtők profilja is korrekciót kíván, ugyanis ők nem kizárólag konfesszionális gyűlölettel vezérelt, elfogult emlékezők, hanem az általuk megfogalmazott teológiai és erkölcsi üzenet hatását optimalizálni kívánó emlékezet-/emlékezésügynökök. Teszik ezt, érthető módon, egy olyan korszakban, ahol a hosszú reformáció perzekúciótörténeti fókusszal működő nagyelbeszélése azokat az utazó emlékeket részesíti előnyben, amelyek nem a magyar nemzet történetét, hanem a globális európai reformáció globális erdélyi református narratíváit juttatják érvényre.

Konklúzió

A „Mohács 500” szintagma, bár egyesek számára érzelmileg indokolt lehet, mégiscsak egy történelmi anakronizmust sugall. Azt a nagyon is vitatható elgondolást erősíti, miszerint 1526 óta töretlen érvényességgel és kontinuos módon a mohácsi csata emléke 500 éves kardinális érzelmi és identifikációs minta lett volna és lenne az összes *magyarnak nyilvánítható*, a történelmi Magyarország területén élő individuum számára. További szépséghibája ennek a megközelítésnek, hogy a modern magyar nacionalizmus megszületése előtt, vagyis 1500 és 1800 között, a nemzetről és a hazáról való gondolkodásnak, nevezzük ezt patriotizmusnak, a haza vagy nemzet iránti lojalitásnak egy olyan sajátos politikai teológiája határozta meg, amely nem etnikai,

64 | Erll az emlékek utazásának dinamikáját 5 összetevő interakcióival magyarázza: az emlékezet hordozói (carriers of memory), ezek általában konkrét személyek, a médiumok (media), a filmtől a könyvekig minden üzenethordozó medium ide értendő, a sajátos történeti és kulturális tartalmak (contents), majd végül a mnemonikus gyakorlatok/praxisok (mnemonic practices) és formák (mnemonic forms). A fentiekben hivatkozott két Cserei-olvasmány, olyan világtörténelmi példatár, amely Erll koncepciójában a médium (media) fogalmának felel meg. (Erll: *Travelling Memory* 12).

65 | Lori HOLYFIELD and Clifford BEACHAM: Memory Brokers, Shameful Pasts, and Civil War Commemoration. *Journal of Black Studies* 42. évf. 2011. 436–456.

66 | Carol A. KIDRON: Survivor Family Memory Work at Sites of Holocaust Remembrance: Institutional Enlistment or Family Agency? *History and Memory* 27. évf. 2015. 45–73.

67 | Erika KUIJPERS: Between Storytelling and Patriotic Scripture: the Memory Brokers of the Dutch Revolt. In: uő et al. *Memory Before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe*. Brill, Leiden 2013. 183–200.

hanem elsősorban felekezeti, majd nyelvi-kulturális megfontolások alapján definiálta a haza szeretetét és ennek szolgálatát. Íme, az 500 év nagyobbik része, tehát az 1500 és 1800 közötti korszak még a hosszú reformáció emlékezetkultúrája és történetteológiája hatása alatt tartotta azt a kora újkori történeti tudatot, mely elegyesen táplálkozott a kizárólagosan „magyar múlt”(?) és az európai reformáció eseményeinek és emlékeinek a repertoárjából. A modern nemzetfogalom értelmében és ennek szellemében körvonalazott nemzeti múlt elbeszélését lehetővé tevő, nemzeti emlékhelyek köré szervezett, kronologikus, lineáris és progresszív történeti nagyelbeszélés, pl. a honfoglalástól az 1989-es forradalomig, bizonyos értelemben nem kérhető számon az 1500 és 1800 közötti periódusban. Hiszen a korszak felekezeti, regionálisan, nyelvi és kulturális különbségek alapján megosztott valóságában, vegyük példának az Erdélyi Fejedelemséget, folyton két hazáról és három privilegizált nációról beszélnek, amelyek eltérő felekezeti, nyelvi-kulturális saját hagyományok alapján konstruálják saját múltjukat és történetüket. Ezek a saját történetek, mint adott nemzet történeti nagyelbeszélése, emlékanyagát tekintve túllép a régió (pl. Erdély) földrajzi határain, sőt időben és térben szabadon mozog a Bibliára alapozott őstörténettől egészen a középkori vagy kora újkori közös európai történet kortárs eseményeiig.⁶⁸ A magyar nemzeti történet, amelyet többé-kevésbé a honfoglalás eseményeivel indítunk, egy olyan utólagosan teremtett, korlátozó referenciarendszer, amelyet a kora újkori történeti reprezentációk és nagyelbeszélések rendszeresen átléptek. El kell fogadnunk, hogy a sajátos, kora újkori történeti tudat és az általa aktivált múltból szóló nagyelbeszélések a nemzetiként körülírható idő, tér és történeti hagyomány korlátai közé nem tagozhatók be, hiszen lényegi természetüket tekintve sokkal inkább transzregionális és transzkulturális távlatban nyerik el teljes funkcionalitásukat. Ezt pedig leginkább a kora újkori emlékezés folyamatai működtetik, mert az emlékezés sajátos dinamikája generálja azt az emlékrepertoárt, amely a múlt narratív reprezentációit képezi le, olyan történetekben, amelyek az utólagosan létrehozott nemzeti kultúra és a nemzetállam képzeleinek a konkrét földrajzi és – átvitt értelemben – szellemi határait folyton meghaladják. A hosszú reformációnak a vallási üldözésre fókuszált történetteológiája és az általa implikált emlékrepertoárok, utazó emlékek és emlékezési gyakorlatok a kora újkori református (multi)mediális nyilvánosságban csekély és érzelmileg visszafogott reprezentációt biztosítanak a mohácsi csata emlékének. Úgy vélem, hogy a kora újkor során a reformáció árnyéka néha elfödi a mohácsi csata emlékét, azt a hatást keltve, mintha a Magyar Királyság ugyanazt a fatális csatát másodszor is elvesztette volna...

68 | Ilyen például a rendkívül népszerű, nyomtatott publikálása előtt 50-60 esztendővel már kéziratok másolataiban terjedő történeti munka: Huszti András: *Ó és új Dácia, az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való história*. Kiad. Diénes Sámuel, [s. n.], Béts 1791.

Appendix

Évszám	Esemény (csata)/ emlék(hely)	Évszám	Esemény (mészárlás)/ emlékhely
Kr. e. 214	Cannae	1520	Laniena Holmiensis
Kr. e. 53	Carrhae	1572	Laniena Parisiensis
1444	Várna	1630	Laniena Paswalcensis
1526	Mohács	1687	Laniena Eperiensis
1700	Narva	1724	Laniena Thoruniensi

Mohács 500?! The Characteristics of Transylvanian Reformed Politics of Memory in the Context of the Long Reformation (1500–1800) (In memoriam Mihály Cserei of Nagyajta, 1667–1756)

Keywords: Long Reformation, religious persecution, transregional and transcultural perspective, travelling memory, masternarrative

This paper attempted to interpret the perception of the Battle of Mohács as reflected in sources primarily associated with Transylvania and written by Reformed authors, mainly from the 17th and 18th centuries. Special emphasis was placed on Mihály Cserei, who died 270 years ago and who, in his own texts or in marginal notes added to his readings, vividly illustrated the impact of the grand narrative of the long Reformation on the specifically Reformed assessment of the 1526 battle. In summarizing my line of thought, I conclude that the European-scale early modern Reformed politics of memory – which emphatically marked anniversaries (1617, 1717, etc.) and major sites of persecution (1572, 1620, 1685, etc.) – did not (and could not) allow for much media space to be devoted to commemorating August 29, 1526, within the Hungarian Reformed tradition either. It appears that early modern European Reformed memory politics did not necessarily advocate for commemoration within the framework of the nation-state; that is, it did not treat “national remembrance” as a matter of special significance, but rather made accessible a commemorative universe that also captured the imprint of pan-European events articulated in confessional terms as Protestant and thematically focused on religious persecution – a universe that can be interpreted and studied primarily from a transregional and transcultural perspective.

BERSZÁN ISTVÁN

Találkozás más időkben

Olga Tokarczuk két regényéről

Tokarczuk regényei az idők útvesztőiben zajlanak. A tanulmány azt vizsgálja, mit tárnak fel az olyan szétválások és kapcsolatok, mint *Ősör és más idők* vagy *Nappali ház, éjjeli ház*, és hogy miként tájékozódhatunk az időbeli találkozás eseményei, az idők találkozásának rezonanciái, illetve az időkkel találkozás kísérletei között. Vajon a Tokarczuk-regények írás- és olvasásgyakorlatai mennyiben felelnek meg az esztétika történeti rendszereire és a történetiségfogalomra alapozott művészetelméleti gondolkodásnak, és hol vetnek fel azok újragondolására készítő kérdéseket? Hasonló próbát kell kiállniuk az előadó által művelt gyakorlásfizikának és ökoritmológiának is, hogy kiderüljön, milyen támpontokat nyújtanak a Tokarczuk-regények időbeli gyakorlati tájékozódásának kutatásában, és hol késztet új/további felvetésekre a vizsgált írásművészet.

A nem reflektív tanulás ideje és kísértetei

Az idők múltbeli, jelenbeli és jövőbeli útvesztői mindannyiunkat tájékozódásra kényszerítenek. Nyilvánvalóan nem tőlünk függ minden, de hogy mi történik velünk, az mindannyiszor attól is függ, ahogyan gyakorlatilag tájékozódunk a történetekben és a történetek között. Eddigi gyakorlásfizikai, illetve ökoritmológiai kutatásaimból¹ az derült ki, hogy a művészi gyakorlatok, köztük az irodalmi írás és olvasás, rendkívül igényes tájékozódási kísérletek az időkben. Ezúttal Olga Tokarczuk írásművészetében szeretném ezt megmutatni két, történeti korszakoknak is megfeleltethető regénye alapján: az *Ősör és más idők*² egyik ideje az első világháborútól a másodikig át az új, szocialista berendezkedésig tart, a *Nappali ház, éjjeli ház*³ eseményei történeti besorolás szerint a posztkommunista időszaknak felelnek meg. Csakhogy az ilyen besorolások

1 | Berszán István: *Ritmikai dimenziók. Az irodalomtól a gyakorlásfizikáig*. Ráció–Egyetemi Műhely, Budapest–Kolozsvár 2018.

2 | Olga Tokarczuk: *Ősör és más idők*. L'Harmattan 2011 [1996]. (A továbbiakban Tokarczuk: *Ősör és más idők*)

3 | Olga Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház*. L'Harmattan 2014 [1998]. (A továbbiakban Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház*)

BERSZÁN ISTVÁN (1966) – irodalom- és gyakorlászakutató, intézetvezető egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, BTK, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, istvan.berszan@ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-2>

megengedhetetlenül leegyszerűsítőek: ezek a regények nem korszakokat írnak le, hanem kísérletekben vizsgálják, miként találkozhatunk más időkkel, illetve más időkben valakivel vagy valamivel⁴.

Tokarczuk írásművészetében az idő mindig valaminek vagy valakinek az ideje: a Genowefa ideje, Popielski földbirtokos ideje, a Misia angyalának ideje, a Baba nevű kutya ideje, a gombaszövedék ideje, Pluszcz, a vízi szellem ideje, Misia darálójának ideje, a Játék ideje, Isten ideje... Az idő tehát mindaz, ami valamivel vagy valakivel történik. Nem elég korszakokat és helyeket azonosítani, mert ezek kombinációja még nem fogja át mindazt, ami akkor és ott történik.⁵ Mind az akkor, mind az ott igen sokféle: pontosan annyiféle, mint ami akkor és ott valakivel vagy valamivel történik. Amikor korszakolunk, az ott és akkor történők közül szoktunk igazodni valamihez, amit lényegesnek tartunk, de akármit is választunk, az nem tudja magában foglalni az összes többi ottani és akkori történetét. Még akkor is, ha a háború átgázol egy térségen, ott és akkor nem csak a háború történik, illetve a háború is igen sokféleképpen történik. Úgyhogy a korszakolás egyedül ajánlható módjának magában kell foglalnia az alternatívák el- és felismerését is, mondjuk így: *Őskor és más idők*. Ez a körülményes nyilvánvalóan nemcsak más korokra utal, hanem ott és akkor is számol a többi idővel, melyeket nem tudunk maradéktalanul számba venni. Hiszen az is lehet idő, amire nincs szavunk: pl. a kutya képi „gondolkodása”, a fák álma vagy az „almafák idejéből” a „körtefák idejébe” történő átfordulás, a szülő Kloska testének látomásai, a levegő kétféle faktúrája, a különböző korok színei...

A történetek tanúsága szerint és az írásművészetük révén valakinek vagy valaminek az ideje a reflexiótól megszabaduló követővel is történik: az álmodóval, a mostban élő falubeli szomszédossal vagy az időkuruzsló látnokkal éppúgy, mint a rájuk kíváncsi elbeszélővel vagy az irodalomolvasókkal. És akinek/aminek az idejével így találkozunk, az élővé változik, akkor is, ha (már) nem él: a ház, a patak, a kávédaráló, egy helyi legenda szenvedő szörnye, egy sok száz évvel korábban élő szerzetes vagy az a szent, akinek ő írja meg az életét. Hogyan lehetséges ez? Ennek gyakorlati kutatására vállalkoznak Olga Tokarczuk regényei, miközben az olvasókat is bevonják kísérleteikbe.

Minél inkább eltávolodunk a létezés(ünk) eseményeitől, a nyugati kultúrában annál magasabb rendűnek nyilvánítjuk magunkat. Nemcsak a törzsfejlődésben, hanem kulturálisan is: a reflexiót nemcsak a legmagasabb rendű pszichikus funkciók közé soroljuk, hanem a világbeli tájékozódásunk alapelveként is kitüntetjük. A korábbi pszichológiai stúdiumokat irodalmi kísérletekre váltó Tokarczuk kijózanodott ebből a hübriszből, és tényleg kíváncsivá vált a létezés eseményeire, amelyek sokkal érdekesebbek számára, mint a magyarázataik. A kisajátítható összefüggések helyett inkább az idők ritmusai és dallamai csábítják, azokban tanul tájékozódni. Készséggel belátja, hogy személyes és/vagy emberi létünk csak „egy hely a világmindenség közepén”, „a létezés roppant lajtorjáján”. És hogy föltétlenül érdemes legalább a szomszédságban

4 | Tokarczuk sajátos időszemléletét állítja fókuszba Katarzyna Olga Beilin tanulmánya: *Photographing Sky: Time and Beyond* in Tokarczuk and Szymborska. *The Polish Review* 46. évf. 2001/4. 441–460.

5 | A Tokarczuk-kritika ezt gyakran a mindennapi élet elbeszélésére irányuló művészi érdeklődéssel magyarázza. Lásd Hanna Gosk: *Narrating Everyday Life in Polish Prose of the Late Twentieth and Early Twenty-First Century*. *The Polish Review* 52. évf. 2007/1. (A továbbiakban Gosk: *Narrating Everyday Life*) 101–114.

barangolnunk egyet, ahelyett, hogy saját szerzeményeinkbe és létesítményeinkbe gubódnánk.⁶

Az emberek azt hiszik, intenzívebben élnek, mint az állatok, növények vagy pláne a tárgyak. Az állatok ösztönösen érzik, hogy intenzívebben élnek a növényeknél és tárgyaknál. A növények azt álmodják, hogy intenzívebben élnek, mint a tárgyak. A tárgyak meg csak léteznek, és ez a létezés minden másnál inkább – élet.⁷

Ebben az ironikus taxonómiában úgy fordul visszajára a törzsfajlódásra felépített egész hierarchiánk, mint egy homokóra: a magasabb pszichikus funkciókról kiderül, hogy egyre távolabbra ragadnak bennünk a létezésünk eseményeitől, melyeket hajlamosak vagyunk lefokozni, megvetni és elfelejteni. Milyen élet az, amely megfelelkezik a létezés eseményeiről? Nem nehéz válaszolnunk: a kultúra és a civilizáció zárványai-ban foglyul eső élet, amelyet mind erőszakosabban idomítunk a felsőbbrendűnek kikiáltott rendszerek és létesítmények új és új követelményeihez (példaképpen akadémiai életformánkra is szabad gondolni vagy a végtelen gazdasági növekedés bálványára)⁸. Olyan világot építettünk, amelyben könnyebb hétvégi házat szerezni, mint hétvégi nyugalmat. Úgyhogy nemcsak a pusztá szakmai érdeklődés szempontjából van tétje Tokarczuk regényeinek, nemcsak egy Nobel-díjjal legitimált korpuszról van itt szó, hanem az életünkről is. Azt tanítom a diákjaimnak, hogy amikor irodalmat írunk és olvasunk, az életünkkel játszunk – másképp nem érdemes. Tokarczuk is arra hív meg, hogy a létezés kedvéért civilizációsan kiépített pozícióinkat és életmódunkat kockáztassuk. Azért írta meg ezt a két regényt, mert mindennél jobban kezdte érdekelni a létezés „őskora”, annak alapritmusai, és a saját aktuális zárványlétünkötől eltérő *más idők*.

A *Nappali ház, éjjeli ház* elbeszélője egy filléres kiadványból olvassa fel vidéki szomszédjának, a már idős Martának egy régi szent, Schönaui Kümmernis életét, miközben kissé sértődötten állapítja meg, hogy hallgatója nem is figyel oda: tesz, vesz, zörög, mint aki mással van elfoglalva. A végén mégis ez a mindennapok ritmikái aktualitásaival elfoglalt s ezért titokban a felolvasásra méltatlannak ítélt hallgató teszi fel azt a lényegbe vágó kérdést, amely az egész regény tekintetében kulcsjelentőségűvé válik: *Ki jegyezte le a szent életét, és honnan tudott minderről?* Minthogy a szent saját feljegyzéseit is olvassuk nem mindennapi tapasztalatairól, továbbá a Kümmernis életét lejegyző, Paschalis nevű szerzetes beszámolóját, valamint azt a regényt, amelynek a felsoroltak a szereplői, a mi szempontunkból Marta kérdése egyszerre szól Kümmernisnek, Paschalisnak és Olga Tokarczuknak: *honnan tudnak minderről?* És mivel a szerző Kümmernisen és Paschalison kívül még sok regénybeli szereplőről, illetve történelemről készít olyan feljegyzéseket, amelyek szintén jogossá teszik a kérdést, számunkra az egész *Nappali ház, éjjeli ház*, sőt az *Ősör és más idők* is a Márta érdeklődésének terepévé válik. Ki jegyezte

6 | Timothy Morton az ökológiai lét szükségszerű velejárójának tekinti más életformák temporalitásainak fel- és elismerését: „it’s the case that from grasses to gorillas to gargantuan black holes, everything has its own time, its own temporality.” (Timothy Morton: *Being Ecological*. The MIT Press, Cambridge–Massachusetts 2018. 50).

7 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 43.

8 | *De Gruyter Handbook of Degrowth*. Szerk. Lauren Eastwood–Kai Heron. De Gruyter, Berlin–Boston 2024. <https://doi.org/10.1515/9783110778359> (utolsó megtekintés: 2026. 05.18.)

le, és honnan tudott a Kümmernisszel történőkről, a Paschalissal történőkről, a Marek Marekkel történőkről, a Marek Marekben élő madárral történőkről, a Genowefa háborús öldöklést követő bénító látásáról, Kloska születés közbeni testi látomásairól, mások álmairól, a nyolc világról és az időből kilépésről, Arkhemanész Khtonoszának, Káoszának és Kronoszának még mindig zajló küzdelméről, az időkuruzsló látó vagy a jövőbe néző Kloska jóstapasztalatairól?

Ennek olvasói felderítése nem megy magától, már csak azért sem, mert inkább elhatárolódní szoktunk az ilyen kétes hozzáférésektől. Marta kérdésében is hajlamosabbak vagyunk a szkeptikus kritikát hallani, mint a kíváncsiságot, pedig egyáltalán nem biztos, hogy Marta kritikának szánta, amit mondott. A velünk kortárs elbeszélő is először megbélyegző szarkazmussal nevezi *Ezéseznek* azt a szomszédját, aki annyira képtelen a reflexióra, hogy önmagát is kizárólag a tükörben látható ez-és-eznek, vagyis külső jelenségeknek tekinti. Első találkozásuk is kifejezetten taszító benyomást tesz rá: „tátott szájjal állt a teraszon, s ujjával motogatót a szuvas üregbe. Alacsony, borostás, csúnya törpe; nyaranta rengeteg születik belőlük a fehér galócák kalapjai alatt”.⁹ Ebben láthatóan ott van az alacsonyabb rendűtől, a civilizálatlantól, a „rosszarcútól” iszonyodás a magasabbrendűségünk, civilizáltságunk, jólfésültségünk pozícióiból: „Egész a küszöbig hátráltam, és testemmel fedeztem a bejáratot. Ijedtemben azt latolgattam, hogy juthatnék be a telefonhoz anélkül, hogy szem elől téveszteném”.¹⁰ A fejezet, mely Ezésez egy félelmetes tavi lényről szóló történetét is magában foglalja, a *Szörny* címet viseli, de ahogy váratlanul kezdünk együtt érezni a legendás tavi szörny szenvedéseivel, Ezésez megítélése is váratlan fordulatot vesz.

— Ezésez miért lát szellemeket [tudniillik a magát felakasztó szomszédját, Marek Mareket az eset utáni néhány éjszakán], és én miért nem? – kérdeztem egyszer Martát. Azt válaszolta, mert üres belül. Ezt akkor úgy értelmeztem, hogy Ezésez ostoba és együgyű. A teli embert értékesebbnek éreztem az üresnél.¹¹

Később döbben rá, hogy mit akart Marta mondani. Ezésez még a maga számára is önmagán kívül marad: „Nincs Ezésezben semmi, ami belülről nézne, tehát nincs reflexió. Ilyenkor lát szellemeket az ember”.¹² Az elbeszélő felfedezi, hogy ez a képesség az álmódok „teljesítményével” vetekedik, akiket így ír le: „képeik vannak, de ők maguk nincsenek”.¹³ Mint ahogy Kümmernisz kolostor fölötti levitációja is ugyanilyen én nélküli utazás, ahogy a megfeszített szent nő szobra alatti felirat is jelzi: *Ego dormio et cor meum vigilat*.¹⁴ Ez ismétlődik a narrátor álmában, amely a *Nappali ház, éjjeli ház* nyitányát képezi, s amelyből az egész „cselekmény” kibontakozik:

Azt álmodtam, hogy pusztá nézés, tekintet vagyok, se testem, se nevem. Magasan a völgy fölött lebegek, egy meghatározhatatlan ponton (...) látom a völgyet,

9 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 151–152.

10 | Uo. 152.

11 | Uo. 18.

12 | Uo.

13 | Uo. 97.

14 | Én elaludtam, de lelkemben vigyázok vala (Én 5,2; Károli Gáspár fordítása). Uo. 59.

a közepén egy ház áll, de nem az én házam, és nem az én völgyem, én sem vagyok a magamé, sőt nincs is olyan, hogy én.¹⁵

Úgy tűnik, nemcsak a szent életét író Paschalisnak tanácsot adó apátnő, hanem Olga Tokarczuk szerint is fontos, hogy az elbeszélő és az olvasó ugyanígy lássa mindazt, akit/amit ír vagy olvas: semmivel sem kevésbé valóságosnak és elevennek, mint ahogy Ezésez látja a tűzhely mellett megjelenő Marek Mareket, aki már napok óta nem él. Az a hipotézisem, hogy a Tokarczuk-regények látomásossága és költőisége¹⁶ nem retorikai vívmány, inkább a reflexió nélküli látásból adódik: annak eltöklélt szándékából (vagy inkább ellenállhatatlan vonzásából), hogy a létezés eseményeiben keressük a világ *idő-rendjét*. Nem azok gondolati feldolgozásaiban, az általunk teremtetett logikus konstrukciókban vagy a mindenhatónak tűnő (valójában minden létezőhöz hasonlóan törékeny) intézmények és hatóságok rendelkezéseiben.¹⁷

Az *Őschor és más idők* nyitányában is van egy olyan látás-leírás, amely az egész regény tekintetében mérvadó. Ezúttal az újszülöttet (a bába háta mögött) világra segítő angyal látása tárja fel azt a fajta osztozást a másik idejében, amely – hamar belátjuk – a narrátor gyakorlata is:¹⁸

Az angyal teljesen másképp látta Misia születését, mint Kucmerka, a bába. Az angyalok általában másképp látnak mindent. Nem fizikai formákon keresztül szemlélik a világot, amelyekké a világ szünet nélkül osztódik és amelyeket maga pusztít el, hanem e formák jelentésén és lelkén keresztül. (...) Különös angyali gyengédség, szerelmes együttérzés töltötte el – az egyetlen érzés, amit az angyalok táplálnak. (...) Az egyetlen ösztön, amivel az angyalok rendelkeznek, az együttérzés ösztöne. Egyetlen érzésük a végtelen együttérzés, mely súlyos, akár a mennybolt.¹⁹

A következő fejezet a *Kloska ideje*, melyben egy mélyszegénységben élő nő világtanulása folytatja a reflexiótól és külső információktól eltérő kapcsolatteremtés kísérleteit, miközben a narrátor az angyaléhoz fogható részvétellel követi az erdőben magára maradván szülő nő vajúdását, testi látomásait és a segítség hiányában elpusztuló újszülött eltemetését.

Kloska nem úgy tanul, ahogy többnyire szokás, nem annak számbavételével, ami rajtunk kívül történik. Az ilyen tudást csak magunkra öltjük:

15 | Uo. 7.

16 | Márton László: *Idő, tér, táj* (utószó a magyar fordításhoz). In: Olga Tokarczuk: *Őschor és más idők*. 273–278. 273.

17 | A hatósági intézmények eltűzött szerepéről lásd Hanna Gosk korábban hivatkozott tanulmányát: „This new outlook includes the depoliticization of the life of Polish society, the attenuation of the ideological factor, the narrowing down of the role of officialdom in individual lives, and the filling of the space thus vacated with personal matters of primarily local significance”. (Gosk: *Narrating Everyday Life* 102.)

18 | Az önmagán túllépő szubjektivitásról lásd még Karina Jarzyńska tanulmányát (2023): *Tender Transgressions: Olga Tokarczuk's Exercises in Postsecular Imagination. Critique: Studies in Contemporary Fiction*. DOI: 10.1080/00111619.2023.2196390 (utolsó megtekintés: 2026. 05.18.)

19 | Tokarczuk: *Őschor és más idők* 13.

A tudás, amit csak magára szed az ember, semmit sem változtat rajta, vagy csak látszólag, külsőleg változtatja meg: egyik ruháját a másikra cseréli. Az viszont, aki a befogadásból tanul, folyamatos átalakuláson megy keresztül, mivel lényé részévé teszi, amit tanul.²⁰

Ugyanezt olvassuk korábban az angyalról is: „semmit sem kell kívülről merítenie: saját magán keresztül ismeri meg a világot, magában foglalja az egész tudást a világról és önmagáról – ilyenek teremtette Isten”.²¹ A részvét, amelyre nemcsak az angyal, hanem mi is képes teremtmények vagyunk, lehetővé teszi, hogy velünk is történjék, ami a másik idejében zajlik.

A narrátor is ezáltal tud mindarról, ami a mások segítségével nélkül szülő Kloskával történik az erdőben. A fájdalom kiváltotta testi látomások narrátori befogadása tanulás, úgyszólván a tanulás tanulója. Ez teszi lehetővé azt a különös látást, melyet a *Nappali ház, éjjeli ház* nyitánya egy álomban fedez fel, amelyben „a látott világ engedelmeskedik: nézés közben úgy közeledik-távolodik, hogy láthatok mindent egyszerre, vagy csak a legapróbb részleteket”.²² Kloska a létezés eseményeinek befogadásával, a születés és halál eleven, fájdalmas megélésével tanulja meg egészen másképp látni a világot, mint addig:

most látta, hogyan kapcsolódik a tücsök az égbolthoz, és mi tartja a mogyoróbokrokat az erdei út mellett. Többet is látott. Látta az erőt, amely áthat mindent (...) Látta más világok és más idők körvonalait, elterülve a mieink fölött és alatt. Látta azokat a dolgokat is, amelyekre nincs szó.²³

Hogyan tud megborzongani egy testetlen angyal?

Az elbeszélés nemcsak tematizálja a részvétnek, a befogadással tanulásnak és a reflexió nélküli látásnak ezeket a gyakorlatait, hanem maga is a részvét és a befogadás révén tanul; ezekből fakadnak a más időket, a másik idejét megidéző látomásai, melyek minket, olvasókat is ilyen tanulásra és látásra bírnak. Az irodalmi gyakorlatokban is érvényes, ami az angyalra, hogy a „tisztá tudást” csak „az egyszerű megérzés” gyarapíthatja.²⁴ Miért egyszerű a megérzés? Mert olyasvalaminek az észlelése, ami már velem is történik: mint mikor magával visz, akitől megkérdem, hogy milyen vitorlázó ernyővel repülni, és ketten emelkedünk a levegőbe. Nincs már szükség adatokra és információkra, amelyekből következtethetek a kérdéses történésre, mert már beletáltam abba, illetve már belém talált az, ami történik.

A megérzés csak attól kezdve válhat a tanulás módjává, ha észlelésközelbe kerültem a követendővel, ami annyit tesz, hogy láthatóvá, hallhatóvá és élhetővé válik,

20 | Uo. 16.

21 | Uo. 13.

22 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 7.

23 | Tokarczuk: *Ősör és más idők* 22.

24 | Tokarczuk: *Ősör és más idők* 13.

amit tanulok. De nem valami varázslat révén, amelyre csak a kiváltságosok képesek: a tanulandó mindazok számára láthatóvá, hallhatóvá és élehetővé válhat, akik látnak, hallanak és élnek. Ezek viszont elengedhetetlen követelmények, vagyis szükség van mindarra, ami látóvá, hallóvá és élővé tesz bennünket, beleértve a megfelelő jártasságokat is. Ez a Kloska titka. És a narrátoré is. Hiszen nemcsak a szem a feltétele, mondjuk az erdei vadak idejében felfedezésének (még mielőtt ők látnának meg), hanem a nézés megfelelő jártassága is; nemcsak a kar feltétele az úszásnak, hanem a vízben evezés gesztusainak begyakorlása is. Ugyanígy igényel a megérzés nemcsak a látáshoz, halláshoz szükséges szervi és neurális felszereltséget, hanem tanulást is – kísérleti utánaindulást annak, amit tanulok, minél teljesebb felszereltséggel.

Nem érdemes a puszta értelem és a szavak révén megragadható adatokkal helyettesíteni azt, amit a többi felszereltségemmel a megérzésig gazdagíthatok. Az értelem egyedül nagyon szegény, mert ilyenkor nincs benne látás, hallás, élet és zsigeri megérzések. Néhány kategóriára és összefüggésre szűkíti azt, ami igazából pazar árnyalatokban és eleven kapcsolatokban zajlik. Elég összehasonlítani, hogy hány szint tudunk megnevezni, és hányfélét látunk; hogy hányféle hangot tudunk megnevezni, és hányfélét hallunk; hogy hányféle ízt tudunk megnevezni, és hányfélét ízleléssel megkülönböztetni; hányféle tapintásérzetet tudunk megnevezni, és hányfélét tapasztalhatunk érintéssel; hányféle érzést tudunk megnevezni, és hányfélét érzünk. Ugyanilyen különbség van aközött is, ahogy megértjük, hogyan kell megülni a lovat, és aközött, ahogyan felfedezzük, hogy milyen lovagolni; ahogyan megértjük, hogyan kell összehangolnunk kezünket, lábunkat valamilyen úzás végett, és ahogy felfedezzük, milyen így úszni.

Az értelem a miértekre felel, és valamely történéssel kapcsolatban viszonylag kevés miért, illetve kevés válasz révén tájékozódik. Sokkal gazdagabb az a kérdezés és azok a feleletek, amikor a *milyen is?* a tét.²⁵ A megérzés nem attól kivételes, hogy titokzatos, gazdagsága abból adódik, hogy mi minden játszik bele. Nemcsak egy elgondolás, nemcsak egy-két modell, nemcsak néhány szinonima: a megérzésbe a teljes felszereltségünk tekintélyes része és a tanult, megérzett dolog vagy történet kimeríthetetlenlenségének is egy sokkal tekintélyesebb része játszik bele, mint egy értelmi összefüggés elgondolásába (még akkor is, ha az más összefüggéseket is magában foglal). Az értelem egyszerűsít, ez a stratégiája: akkor a legvilágosabb, amikor a legegyszerűbb. A tudás vágyálma a mindenek elmélete²⁶ vagy egyetlen világképlet.²⁷ Ehhez képest a megérzés minden hozzáférhető, követhető, megsejthető és elképzelhető árnyalatra fogékony. A megérzés csak intenzitásában egységes, különben nem kell egyetlen fogalmi sémába vagy kifejezésbe illeszkednie. Ezért nem találjuk a szavakat, amikor egy megérzésünket akarjuk

25 | A kortárs magyar irodalomban lásd például Bodor Ádám: *Milyen is egy hágó?* (1980) című rövidtörténetét (In: uő: *Vissza a fülesbagolyhoz*. Magvető, Budapest 1997. 74–75.)

26 | A húrelméletben lásd Brian Greene: *The Elegant Universe: Superstrings, Hidden Dimensions, and the Quest for the Ultimate Theory*. W. W. Norton, New York 2003 [1999]. Az objektumorientált ontológiában lásd Graham Harman: *Object Oriented Ontology. A New Theory of Everything*. Penguin Random House UK. Pelican Books 2017.

27 | Lásd Einstein konklúzióját: $E = mc^2$. Albert Einstein: *The Special and General Theory*. Trans. Robert W. Lawson. Methuen & Co, London 1916. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/5001/pg5001-images.html> (utolsó megtekintés: 2026. 05. 18.)

elmondani; ezért kell tanulnunk irodalmat olvasni és írni ahhoz, hogy megérzéseket írassunk, olvassunk.

Nos, ebben gyakoroljuk magunkat Tokarczuk regényeinek segítségével. Ha Tokarczuk megír valamit, közben arra biztat és tanít, hogy ne elégedjünk meg a mi-értékkel és azértokkal, hanem arra is maradjunk fogékonyak, hogy *milyen is*, amit írunk, olvasunk:

Ültünk Martával a terasz falépcsőjén. R. tormatinktúrát csinált kisüstiből, azzal kengettem Marta kezét.

Marta öreg. Tenyerén vékony és sima a bőr, csupa barna folt. (...) Éreztem a bőre alatt a finom csontokat, amelyek az ízületeknél megvastagodtak. Ez fájt Martának, a reuma, a test fagya. Talán azért fázott mindig, még most is, hogy jött a kánikula. (...) A tormatinktúrának erős, agresszív szaga volt. Elnyomta az ágyások felől áradó virágillatot. Dörzsöltem Marta bőrébe, amíg el nem tűnt benne, be nem szívárgott Marta kezébe, fel nem olvasztotta melegével a testét megtámadó jeget.

Trágyás szekér döcögött az úton. Egy férfi lépkedett mellette, és nézett minket. A tormaillat egy pillanatra keveredett a ganészaggal.

Aztán teát ittunk; az ízén érződött minden, ami körülvelt minket.²⁸

Rögtön értjük, hogy a reuma okozza Marta fájdalmát és a fázékonyságot. Nem lenne érdemes azért olvasni el többször is ezt a részletet, hogy utánajárjunk, vajon tényleg a reuma-e a tünetek oka. De ha a benne foglalt megérzésekre vagyunk kíváncsiak, akkor már érdemes többször is elolvasni, és közben tanulni, hogy milyen az, amikor a reuma bántja valaki kezét. Hogy milyen tapintani, közelről nézni és ápolni egy öreg nő kezét. Milyen a vidéki szomszédok egymásnál találkozása – mondjuk, ahhoz képest, hogy valaki az úton elhaladva a kerítésen át nézi őket? Milyen illatú, miből és hogyan készül egy reuma elleni házi gyógyszer? Hogyan különül el egy történet, és miként játszanak bele a körülötte történők? Milyen, amikor az illatok az ízekben érződnek? Milyen, amikor valami azt juttatja eszünkbe, hogy olyan, mintha...? A megérzésről most az jut eszembe, hogy olyan, mint a tea, amelynek az ízén érződik minden, ami körülveszi a teázókat: szétszálazhatatlanul sok zamata van, amire nincs szavunk.

Nemcsak az a titka a Tokarczuk-prózának, hogy olyankor is zsonglőrködik a szavakkal, amikor valamire nincs szavunk, ez önmagában nem lenne elég az irodalmi íráshoz. Mindenekelőtt az alapozza meg a narratíváit, hogy sokkal több mindenre fogékony, mint amire van szavunk. Írás közben messze túlmegegy a szavakon, és messze túl megegy a reflexión – megérzésekkel, amelyek a szavak iránti érzékenységben is kifinomult írásgyakorlat során ugyanúgy átjárják a leírt mondatokat, mint a tea ismerős ízét mindaz, ami a teázókat körülveszi. Az írásgyakorlatnak tehát nemcsak a szavakkal és a tudással van dolga; legalább annyira van dolga az idővel, a többi teremtmény társaságával, az *Ősör és más idők* „cselekményívét” adó kabbalisztikus játék *nyolc világgal*, a *létezés roppant lajtörjével*. De mindig valamilyen egyedi történet egyedi ízében felbukkanó megérzések révén, melyeket ugyanúgy tanulnunk kell, mint Marta

28 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 202.

öreg kezét, vagy annak nemcsak tormatinktúrával, hanem egyszersmind kézzel végzett *kezelését*.

A reflexióval az a baj, hogy kimozdít ebből a tanulásból. Ha például arra kezdek figyelni, hogy milyen trópusokkal dolgozik a szöveg, már szem, fül, orr és ízlelőbimbók nélkül olvasok, csak a nyelvi reflexeimre figyelek, és lemondok annak megérezéséről, hogy a tea aromájában miként érződik minden, ami a teázó idejébe belejátszik közben. Más az ideje a retorikai reflexiónak, és más az ideje az írói, olvasói megérezések rezonanciáinak. Így aztán máskor van az ideje az egyiknek, és máskor a másiknak. A reflexió is értékes, de mivel csak a gyors, céljainknak megfelelő eligazodást segíti, nem pótolhatja a megérezéssel tudást. Ezért nem érdemes megérezéssel tanulás helyett is folyton reflektálni irodalomolvasóként vagy íróként. Nemcsak a regénybeli angyalra, hanem az elbeszélőre és a befogadó olvasóra is érvényes mindaz, ami az ilyen hozzáférést megkülönbözteti:

Az angyalnak nincs olyasfajta elméje, mint az embernek, nem következtet, nem vélekedik sehogy. Nem logikusan gondolkodik. Némely ember szemében ostobának tűnne. De kezdettől fogva magában hordozza a tudás fájának gyümölcsét, a tiszta tudást, melyet csupán az egyszerű megérezés gazdagíthat. Olyan elme ez, amelyből hiányzik a gondolat és vele együtt – a tévedés és a nyomában járó szorongás; hiányoznak a téves érzékelésből fakadó előítéletek. De akárcsak minden más, amit Isten teremtett, az angyalok is ingatagok. Ez a magyarázata annak, miért nem volt ott Mísia angyala annyiszor, amikor Misiának szüksége lett volna rá.”²⁹

Mindazáltal még ez az „alkalmi”, ki-kihagyó részvét is nagyon intenzív találkozások terepe: „Mikor a gyermek kinyitotta a szemét, az őrangyal hálát adott a Mindenhatónak. Azután először találkozott az angyal és az ember tekintete, s az angyal megborzongott, már ahogy egy test nélküli angyal megborzonghat”.³⁰

Vajon, miért hangsúlyos mindannyiszor az angyal, a levitáló álmodó, vagy a másik idejében barangoló testetlensége? Ha a reflexió hiánya az én instanciáját szünteti meg, a testetlenség annak veszi elejét, hogy a másik idejét kisajátítsuk. A részvét ugyanis nem kebelezi be, és nem testesíti meg a másik idejét. Ha részvéttel vagyok a másik iránt, nem a helyébe kerülök, hanem a társaságába. Ez a rendkívül intenzív proximitás azért is testetlen, mert a kapcsolat soha nem testi érintéssel történik (a szellemeket nem lehet megérinteni), hanem kifinomult és intenzív figyelemrezonanciákban. Ezért lehetséges, hogy amennyiben egy testbe zárt lélekkel rezonál, a testetlen angyal is meg tud borzongani, és ezért válik *puszta* nézéssé, tekintetté, látássá a reflexiótól megszabaduló részvét. Ugyanakkor a részvét mégsem szabadulhat a testétől, ezért beszéltem korábban is testi látomásokról. A reflexió nélküli látás csak annyiban testetlen, hogy nem érinthetem meg a másikat. De testének történéseit ettől még testileg követem: a kezemmel is látom, a fülemmel is látom, a lábammal is látom, a testemmel is látom, ami éppen történik. Ahogy már mondtuk, a rezonanciákban nincs érintés, ez különbözteti

29 | Tokarczuk: *Ősör és más idők* 13.

30 | Uo. 12.

meg ezt a fajta kapcsolatot; de amennyiben testtel rendelkező teremtmény vagyok, a testemmel is rezonálok.

Ebből adódik az a látszólagos ellentmondás, amelyet az emberekbe a szájukon át mint házakba belépő álmódó beszámolójában olvasunk: „Nem ülhetek le az ágyra, vagy vehetem kezembe a fésűt. Testetlen vagyok. Csak láthatom az egészet, belenézhetek minden zugba”.³¹ Három mondattal később viszont így folytatja: „Néha távoli, egyenletes dobogást *hallok* a mélyből, *lábam* [az én kiemeléseim, B. I.] megcsúszik valami kemény, erezett dolgon.” A testetlen álmódónak, lám, nemcsak szeme, hanem füle és lába is van. Merthogy a látása óhatatlanul megtestesült látás. És ez nemcsak a nyelv következtetlensége. Inkább annak feltárása, hogy a beszéd is megtestesült, különben nem segíthetne a tapasztalhatókhoz hozzáférésben: lehetetlen lenne irodalmat írni és olvasni. A beszéd nemcsak a hangokban és lélegzetekben megtestesült, hanem pazar figyelemgesztusokban is. Feltéve, hogy írás és olvasás közben életben tartjuk ezeket a figyelemgesztusokat a nyelvünk (szerző nélküli) irodalmi műveinek megérzésével, vagy ami ugyanaz: a bennük zajló kísérletezésekre hangolódással.

A hozzáférés mindig egyszerre azé, aki hozzáfér valamihez, és azé, akihez/amihez hozzáfér. Akkor is, ha szóban vagy gondolatban férek hozzá a másik idejéhez, ezt testes-tül-lelkeztül teszem. Ha nem így lenne, nem volna kísértés a világon. Nem volna vágy. Nem volna vonzódás vagy utálat a gondolatban, szóban és emlékekben felidézettek iránt. Ráadásul mindebben valamilyen módon a többi élővel is osztozunk: állatokkal és növényekkel. Az én gyerekkori kutyámat is lehetett kísértetni, nemcsak a jó falatokat jelző tányérjával, hanem hangokkal, gesztusokkal, játékszerekkel is. Nem egyszerűen a pavlovi feltételes reflexről van itt szó, hanem inkább arról az érzékenységről, amely a feltételes reflexek kialakulását is lehetővé teszi.

Testi látomások és egyéb ritmusok

Mindez mégsem azt jelenti, hogy mindannyian egyformán vagyunk érzékenyek. Az érzékenység ugyanis nemcsak testet, hanem gyakorlást, illetve jártasságot is feltételez. Egy író, aki hosszú éveken át tanul és edz, nagyon kifinomult a megtestesült „testetlen érzékelésben”, és mégis van, aki őt is elbűvöli. Miután Florentynka megőrült, és folyton a holddal perelt, mellé szegődtek a kutyák és a macskák. Az anyagi részvét ezúttal is a feltétlen befogadással kezdődik: Florentynka „kutyáékkal” és „macskáékkal” osztozik a házán és a tehenei tején, majd a feléjük fordulásban odáig megy, hogy képessé válik az állítólag egy létszinttel alattunk lévő teremtményekkel „képi társalgásba” elegyedni:

Kutyáék lefeküdtek a fűbe, sötét szemükben is a holdfény tükröződött. Csendben ültek, aztán az öregasszony rátette a kezét egy nagy, bozontos szuka fejére. Most valaki más gondolatát pillantotta meg az agyában; nem is gondolat volt, csak a gondolat körvonala, kép, benyomás. Ez a valami nemcsak azért volt idegen a gondolkodásától, mert – ahogy érezte – kívülről jött, de azért is, mert teljesen más volt: egyszínű, egyértelmű, mély, érzéki, illatos.

31 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 151.

Benne volt az égbolt, s két hold egymás mellett. A folyó – hideg és vidám. A házak – egyszerre hívogatóak és ijesztőek. Az erdő vonala – különös izgalommal teli látvány. Ágak, kövek, levelek hevertek a fűvön, tele képekkel, emlékekkel. Mellettük jelentőségteljes csíkok futottak, mint ösvények. A föld alatt – meleg, eleven folyósók. Minden más volt, csak a világ körvonalai maradtak ugyanolyanok. Florentynka emberi eszével rájött, az embereknek igazuk van – megőrült.

Veled beszélgetek? – kérdezte a nagy, bozontos szukától.

Tudta, hogy vele.³²

Hogy honnan tudott minderről, aki ezt lejegyezte? Ez nemcsak azzal függ össze, hogy Florentynka a narrátor egyik alakmása. Bizonyára olyan valaki jegyezte le, akinek voltak/vannak kutyái, és aki interszjektív kapcsolatot épített ki velük – és/vagy a megérzésekig menően kíváncsi az ilyen kapcsolatokra. Minthogy a kutyákkal is osztozunk a testi látomásokon, szoros egymásra hangolódás esetén olykor megoszthatunk, elérhetünk vagy sugalmazhatunk nekik ilyen képeket. Akinek az elméje valamilyen mértékben elveszti a racionális és konvencionális tájékozódás képességét, ugyanúgy a testi látomásokra utalt, illetve azoknak kitett, mint a tudat működését gátlás alá vonó álmainkban mindannyian. Ettől olyan különösen intenzívek Florentynka rezonanciái a kutyáival. Marta regénybeli filozófiája szerint (melyre a narrátor ugyanolyan kíváncsi, mint az Arkhemanészére, Püthagorasz egyik tanítójáéra) olyankor látunk a legtöbbet, amikor a pusztá létezésben „szegre akaszthatjuk magunkat”. Marta szerint utazás, világjárás közben inkább el vagyunk foglalva magunkkal (például a szállásunk megszerzésével és megtalálásával vagy az elérendő csatlakozásainkkal), mint otthon a megszokott környezetünkben.³³ A pusztá létezésben adódó, reflexió nélküli látás ugyanis nem szűri meg, nem rendeli alá kiválasztott céljainknak, amit testrezonanciák révén „látunk”.

Florentynka

megtanult beszélni a kutyáival és macskáival. A beszélgetés egymásnak küldözgetett képek segítségével történt. Az, amit az állatok képzeltek, nem volt olyan tömör és konkrét, mint az emberi beszéd. Hiányzott belőle a reflexió. Viszont belülről látott dolgok voltak, az emberi távolság nélkül, amely az elidegenedés érzését hordozza. Ezáltal barátságosabbnak tűnt a világ.³⁴

Florentynka tapasztalata nemcsak a kutyák társaságában érdekes, hanem irodalmi írás, olvasás közben is, merthogy ilyenkor is tanulnunk kell a domináns tájékozódási módokból kiköppenést hasonló megérzések becserkészése érdekében. Az irodalmi gyakorlatokat ritkábban mondják örültnek az emberek, mint Florentynkát (bár ez sem kizárt), de furcsának vagy érthetetlennek gyakran. Színigaz, hogy érthetetlen. Mert ezt bizony inkább látni kell, mint érteni, ráadásul mindennel is, ami nem szem.

32 | Tokarczuk: *Ősör és más idők* 56.

33 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 51.

34 | Tokarczuk: *Ősör és más idők* 56.

Ha például egy nyári éjszakán valaki kint alszik az udvari piros vaságyon, „amely nappal olvasásra szolgál”,³⁵ felfedezheti a vizuális tájékozódás finomabb fényekre hangolódásának lehetőségeit, és ami a látás korlátoltsága folytán követhetlenné válik, azt megpróbálhatja hallással követni: úgyszólván a fülével látni. Ez itt nemcsak hatás-vadász szinesztézia, hanem annak jelzése, ahogy ilyenkor hallásképekben kezdünk el gondolkodni a világ aktuálisan nem hallható történéseiről is: „Életemben először hallani kezdtem a lekisebb neszt is: a ház falai közt alvók lélegzése morajjá, füttyüléssé változott, mely bejut az emberi testekbe, és életre kelti ezeket a halott zombistruktúrákat”.³⁶ Miután minden hangokká változik, a beszámoló így folytatódik:

Megsüketítve hanyatt fordultam, felnéztem az égre. Csendes kellett volna, hogy legyen, mint mindig, de nem volt az. Hallottam a hulló meteorok füttyülését és az üstökösök vérfagyasztó zúgását.³⁷

A regény a világháborút sem stratégiai tervekben, gazdasági folyamatokban vagy precízen irányított hadműveletekben követi, hanem testi látomásokban, és mindig valakinek az idejeként – német, orosz, szláv vagy zsidó oldalon egyaránt. A Werhmacht embereiről ezt olvassuk:

Negyvennégy tavaszán Kurt parancsot kapott, hogy költöztessen át mindent Kotuszówba, egy faluval nyugatabbra, egy faluval közelebb az otthonához. Azt beszélték, hogy jönnek a bolsevikok, bár Kurt ezt nem tudta elhinni. Aztán, míg pakolták fel minden vagyonukat a teherautókra, átélt egy orosz légítámadást. A taszóvi német helyőrségeket bombázták.³⁸

Mikor Florentynka kutyái a robbanásoktól pánikba esve az elvonuló német teherautók abroncsainak estek, „Kurt katonái löni kezdtek. Kurt nem próbálta megfékezni őket. Nem ők lőttek. A félelmük lőtt az idegen országban, a hazavágyódásuk. A rettegésük a haláltól, az lőtt”.³⁹ És Kurt kezében is ez a rettegés süti el a fegyvert, amely végez a kutyái védelmére siető Florentynkával.

Ha Genowefa idejét írjuk, olvassuk a jeszkotlei zsidók legyilkolásakor, a bénulás dermedt félelmében nézzük valaki látását. Nemcsak azt látjuk mi is, amit ő, hanem belőle látjuk, anélkül, hogy testileg átvennénk a helyét:

Szeméhez emelte a kezét, vakította a lemenő nap fénye; csak most pillantotta meg az öreg Szlomót a kigombolt kaftánban, Gercék és Kindelék világosszőke gyerekeit, Szembertnét kék ruhában, a lányát a csecsemővel karján, és a kis rabbit, akit a karjánál fogva támogattak. Aztán valami kavargás támadt, a tömeg áttörte a katonák sorfalát. Az emberek szétszicceltek, akik meg már fenn voltak a teherautókon, leugráltak. Genowefa a szeme sarkából látta

35 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 177.

36 | Uo.178.

37 | Uo.

38 | Tokarczuk: *Ősör és más idők* 125.

39 | Uo.

a puskacsövek torkolattüzét, majd rögtön utána megsüketítette a rengeteg géppisztoly kattogása. Egy apró férfialak, akiről nem tudta levenni a tekintetét, megingott és elesett, akárcsak a többiek, sokan. (...) Éli a gyepet ölelve feküdt. Genowefa annyi idő után újra közletről látta. Leült mellé, és soha többé nem állt lábra.⁴⁰

Időkkkel találkozni annyit tesz, hogy nemcsak értem, hanem megérzéseimmel látom, amit a másik a megérzéseivel lát, és közben nem reflektálok magamra, azaz nem reflektálok ki magam a másik idejéből. Úgyhogy a reflexiótól megszabadulni nem egyszerűen valaminek a kikapcsolását jelenti (ez gyakorlatilag lehetetlen), hanem áthangolódást más időkre. Ezzel a tanulmánnyal arra szeretnék rámutatni, hogy az irodalom kutatásában és oktatásában is itt az ideje a reflexióból, történetiségből más időkre hangolódásnak. A történetiségfogalom a dinamikus folyamatok történeti kontextusaira irányítja a figyelmet, a gyakran egyidejű hatások eredőire. Ennél fogva még az *histoire croisée*⁴¹ is a történeti konstrukció ritmusára szorítkozik. Tokarczuk olvasása közben nyilvánvaló, hogy más idők is vannak, amelyek nem redukálhatók a megképződés temporalitására. A *Kert ideje* című fejezetben ez a különbség az almafák idejének és a körtefák idejének, összefonódó, újra és újra egymást követő és mégis más-más ritmusú történéseiként követhető:

Az almafák évében a fák földalatti folyók savas vizét isszák, melyben a változás és mozgás képessége rejlik. A nyomás, a növekedés, a terebélyesedés vágya. A körtefák évében egész más a helyzet. A körtefák ideje az édes nedvek kiszipantása az ásványokból, lassú, békés egyesítésük a levelekben a napsugarakkal. A fák megállnak a növekedésben, a pusztá létezés édességét ízlelgetik. Semmi mozgás, semmi fejlődés, ilyenkor változatlanoknak tűnik a kert.⁴²

Természetesen ez a látszólagos változatlanság is idő, de egész másféle temporalitás, amelyet ugyanúgy elvét a konstrukció modellje, mintha annak idejét próbálnánk a pusztá létezés ízlelgetéseként megragadni. A változás ugyanolyan sokféle, mint az idő maga. Történeti konstrukcióként kisajátítása követi ugyan a fejlődéstípusú folyamatokat, de elfedi az olyan átváltozást, mint az almafák idejének a körtefák idejébe fordulása vagy a körtefák idején belüli intenzitásváltások. Hamis az a törekvésünk, ahogy az átváltozás általunk kedvelt vagy hajhászott ritmusait megpróbáljuk általánosítani, mint például az *új* paradigmájában, mely a kedvezőnek tartott átváltozásokat teszi viszonyítási rendszerré a kedvezőtlennek tartottak ellenében. Ezzel kirefektáljuk magunkat, és emiatt ki is maradunk az élet, illetve a létezés jelentős szakaszainak idejéből, temporalitásuk megéléséből. Hiába válaszoljuk azt, hogy az új kedvelése nem föltétlenül tagadja a hanyatlást, mert éppen azzal van itt gond, hogy az új paradigmája minden nem kedvező átváltozást hanyatlásnak tart, és csak ennyit bír követni is bennük, mintha egyedül a lebomlás mint az újulás tükörritmusa zajlana valamennyiben.

40 | Uo. 128.

41 | Michael Werner–Bénédicte Zimmermann: Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. *History and Theory* 45. évf. 2006/February 30–50.

42 | Tokarczuk: *Ősör és más idők* 196.

A *Nappali ház, éjjeli ház* padláson rendezgető narrátora abban segít, hogy az átváltozás megannyi izgalmas alternatíváit fedezzük fel bennük:

Kiderült, hogy csomó ruhát nem is hordtam, nem volt rá alkalom. Csak lógtak a szekrényrúdon, ennek ellenére öregedtek a júniusok, júliusok, augusztusok alatt. Láttam, hogy használnának, kopnak a varrásnál, puhulnak, öregsznek, maguktól, az én közreműködésem nélkül. Volt az egészben valami szépség, az érés fordítottja, szépség, amely magától, minden segítség nélkül megy végbe, és a legfotogénebb arca az időnek. A szandálok cserzett bőre feketedik, puhul, nyúlik, kikopnak a szíjak, rozsdásodnak a csattok, fakul a kedvenc blúz színe, vagy foszlik az ingujj a mandzsettánál.⁴³

Miközben a ruhák, cipők sokféle átváltozásának temporalitásaiban barangolunk, a *nem új* felfedezésével tágulnak az időkbeli tájékozódásunk mozgásterei.

A történelem úgy fest, mint az evolúció: valahonnan valahová tart, még ha nem is tulajdonítunk neki semmilyen megtervezettséget. Persze, utólag érteni véljük, miért így vagy úgy történtek a dolgok. Látjuk a termelőerők fejlődésének irányát, vagy azt, hogy mi vezetett a világháborúkhoz, hogyan alakította át az életet a modernizáció, miként befolyásolták az ideológiák a közösségeket, stb. Tokarczuk regényeiben nem így találkozunk az idővel. Az *histoire croisée*-től eltérően itt nem a kölcsönhatások evolúciója a tét az új történeti konstrukciók követése közben, nem az idők kereszteződéseit igyekszünk megragadni viszonyrendszerként, hanem betű szerint (vagy inkább gyakorlati időutazókként) magunk járunk át, keresztül-kasul az eltérő temporalitások között. Nagy különbség, ha a saját öregedésünket is hanyatlásként, az új dolgok áhított kibontakozásának egyhangú visszaúttjaként viseljük el, és panaszzal fel, vagy pedig a szépséget egyáltalán nem nélkülöző, nem „új”, de a korábbiaktól eltérő időtapasztalatokként éljük meg. Ezúttal nem a másik idejébe tett expedícióként, hanem saját átalakulásunk egy másik idejeként.

Igaz, hogy a századokkal korábban élt Paschalis még azt reméli az írástól, hogy általa kilép az időből egy alapvetően Istennek tulajdonított változatlanságba, de ami vele és az ő írásával is történik, az inkább alternatívája, mint megvalósulása ennek a mozdulatlanságnak, melyről az *Ősör és más idők*ben azt olvassuk, hogy kétes feltételezésként eltávolítja az embereket az időben megnyilvánuló Istentől.⁴⁴ Paschalis is idővel küzdött, „zavarta, hogy a szent régen élt, a múltban (...) – honnan tudhatja, hogyan nézett ki a lány világa? (...) Olyan amilyennek elképzelte? Hogyan mondjuk el azt, amit nem láttunk, nem tapasztaltunk?”⁴⁵ Nos, az elbeszélésbe beletanulás révén Paschalis ennek sok érdekes módjára talál rá, ezért teszi fel neki is az apátnő Marta kérdését: „»Honnan tudsz ennyi mindent?«, kérdezte a fiút, amikor elolvasta az első néhány oldalt. De csodálat érződött a hangján”.⁴⁶

43 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 305–306.

44 | Tokarczuk: *Ősör és más idők* 116.

45 | Tokarczuk: *Nappali ház, éjjeli ház* 128.

46 | Uo. 127.

Egyik felfedezése, hogy az alternatív idők között kibontakozó történetet egyéb lehetőségeivel együtt követheti:

Úgy érezte, nemcsak azt fontos megírni, mi volt, megnevezni az eseményeknek és cselekedeteknek ezt az egész konfigurációját. Ugyanilyen fontos, sőt talán ennél is fontosabb helyet és teret hagyni annak, ami nem volt, ami sohasem történt meg, ami csak megtörténhetett – elég, hogy elképzelte.⁴⁷

Aki történetet ír, egész idő alatt nem csak a végső változatot írja, folyamatosan párhuzamos, elképzelhető események útvesztőibe keveredik, és azok közül kell kiválasztania, ami az események és cselekedetek végső, rögzített konfigurációjába kerül. De még ezen túlmenően is helyet és teret hagyhat mindannak, ami majd az olvasókban merül fel lehetséges alternatívákként, s amelyekkel ők egészítik ki ama állandónak tűnő, de sem írás közben, sem olvasás közben nem egyetlen konfigurációt. Paschalis „Kümmernis életének lejegyzett eseményein túl akart üres teret hagyni – mindenfajta lehetőségnek, a cselekedetek következményeinek, amelyek szerteágaznak az egész szcena mélyén”.⁴⁸ Mint ahogy Olga Tokarczuk is bevonja a szent életét lejegyző szerzetes történetébe a homoszexuális „kitérőt” Celestyn testvérrel, a másnak (értsd: nőnek) lenni vágyából fakadó, ismétlődő „kitérőket”, az örömlányban végre testközelbe kerülő nővel ismerkedés kitérőjét, mint ahogy élete végének egymást nyilvánvalóan kizáró kétféle változatát is, egyfelől a bűntudatból fakadó öngyilkossággal, másfelől a felszabadult – világban utazással...

Paschalis másik felfedezése az volt, hogy mivel nyilván nem tudjuk elmondani azt, amit nem láttunk, és sosem tapasztaltunk, Kümmernist „akarva-akaratlanul mindig ismerős tájakon látta (...), ugyanolyan apácaruhában, mint a rendfőnöknőé”.⁴⁹ Ez nem hibaként felróható anakronizmus, amely meghamisítja a másik idejét, hanem az olvasó apátnő által megcsodált elbeszélői tudás titkának egy másik nyitja:

A lány teste a széttárt karjával [így szokott feküdni imádkozás közben], mondhatni, keresztben állt az időn. Kümmernis most is élt, amíg élőként írt róla, és nem szűnt meg létezni, akkor sem, amikor gondolatban többször is végzett vele. Végig ott volt alul, a levegőrétegek között, mert talán semmi sem múlt el és ért véget ott, ha láthatatlan volt is.⁵⁰

A másik idő, akkor is, ha távoli múlt, csakis mostként élhető a ráhangolódó számára – ebből adódóan él most is, akivel abban a másik időben találkozunk. Miért részesítenénk előnyben a múlthoz való reflexív viszonyt, ha nemcsak az elmúlása nyilvánvaló, hanem az is, hogy a múltnak nevezett idő is mostokban történt egykori megélői számára? Az elmúlthoz tartozóként a jelenben rekedt (most is élő) Popielski földbirtokos kabbalista sorsjátékához hasonlóan itt is az idők és világok egymásból nyíló láncolatával, a létezések roppant lajtorjájával találkozunk. Paschalis ugyanis

47 | Uo.

48 | Uo. 127–128.

49 | Uo. 128.

50 | Uo.

„arra jutott, hogy írásának célja: egyetlen képben összebékíteni minden lehetséges időt, minden helyet és tájat – egyetlen mozdulatlan képben, amely nem öregszik és nem változik soha többé”.⁵¹

Ugyanez áll az *Ősör és más idők* vagy a *Nappali ház, éjjeli ház* írására. Csakhogy a létezések lajtorjájának egyetlen mozdulatlan képe is idő: a megpillantásának pillanatáé. S ilyenként minden teljességtapasztalatával együtt is csak része lehet a létezések roppant lajtorjájának. Hogy éppen mi történik, ezúttal is attól függ, hogy mire figyelünk: az egyetlen változatlan képre, vagy pedig arra, hogy minden lehetséges időt összebékíthessünk. A történeti tájékozódás inkább az első egyik változataként kívánja megpillantani a hosszú folyamatok nyomvonalait vagy a mindent magában foglaló történelmet, illetve a dolgok történetiségét; az irodalmi gyakorlatok viszont inkább a sokféle idő közötti átjárásokkal kísérleteznek. Vegyük észre, hogy Paschalis írásának az egyetlen mozdulatlan kép csak kitűzött célja. Természetesen minden író meg akarja írni, be akarja fejezni a könyvét, miközben azonban, Paschalissal együtt, az írás „egész” ideje alatt sokféle időben és azok közötti átjárásokban találják magukat – olvasóikkal együtt. Tokarczuk regénye olyan, mint Popielski játékának nyolc, egymásra épülő vagy egymásba ágyazott világa: Kümmernis ír, Paschalis megírja az író Kümmernis életét, Tokarczuk pedig megírja az író megíró Paschalis életét: azt, hogy *ki jegyezte le a szent életét, és honnan tudott minderről*. De ezúttal nem a borges metafikció a tét, amely elbizonytalanít azt illetően, hogy akkor mi a fikció és mi a valóság.⁵² Amit Kümmernis ír, amit Paschalis ír és amit Tokarczuk ír, egyaránt releváns az írás módjait és tétjeit illetően. Mindegyik feljegyzésen érdemes ugyanúgy tűnőd-nünk, mint Marta titokzatos kijelentésein – legfőképpen pedig látni tanulni tőlük a gyakorlataikra hangolódás révén.

A *Dadus* című fejezetben a legzsengőbb gyermekkoráig visszataláló emlékező feljegyzései az időtanulás naplójaként is felfoghatók. Az a képesség, hogy már egészen korán egy rajtunk kívüli tekintettel nézhetünk önmagunkra (a gyerek az első ráirányuló fényképezőgép lencséből próbálja látni magát), fokozatosan kikezdi az én állandóságát, illetve abszolút középpontként tételeződését. És ennek paradox módon két ellentétes következménye van. Az egyik veszteségszerű és lefokozó:

Ugyanazokat a dolgokat mindig másnak és másnak látom. Először elveszem az egészben, megrémülök. Kétségbeesetten keresem az állandóságot. Végül belátom, létezik ugyan állandóság, de messze rajtam kívül, én pedig áramlat vagyok, a Nova Ruda-i patak, amely időről időre megváltoztatja a színét, s csak annyit mondhatok magamról, hogy megesem, keresztülfolyok a térben és időben létező helyen, s e hely és idő tulajdonságainak összessége vagyok, semmi több.⁵³

Ez jól megfelel a történeti lét koncepciójának. De a magamból más tekintetbe és más időkbe kilépésnek van egy másik következménye is, amely adalékként, ha

51 | Uo.

52 | Lásd például Jorge Luis Borges: *Körkörös romok/The Circular Ruins*. Kozmosz Könyvek, Bp. 1972 (1946 [1940]).

53 | Uo. 257.

tetszik, ráadásként kapcsolódik az előbbihez, illetve el is szakad tőle: „Az egésznek egy haszna van: hogy a különböző pontokból látott világok különbözőek. Tehát annyi világban élhetek, amennyit képes vagyok meglátni”.⁵⁴ Az irodalmi írás és olvasás közben kimunkált reflexió nélküli látás, a testi látomások intenzív mostjai és az egyszerű megérzések elképesztő árnyalatgazdagsága ennek felfedezésében segítenek. Más időkben ugyanis nemcsak a rajtam kívülivel, hanem újra és újra egy másik magammal is találkozhatom.

Encounter with(in) Other Times. On Two Novels by Olga Tokarczuk

Keywords: *multiple temporalities, unreflective learning, rhythm, sympathy, Tokarczuk.*

Olga Tokarczuk's novels take place in the mazes of time. This paper explores what disjunctions and connections her novels such as *Primeval and Other Times* (2010 [1996]) or *House of Day, House of Night* (2003 [1998]) reveal and how we can navigate between the events of a time, the resonances between times, and the attempts to encounter different times. To what extent do the practices of reading and writing the Tokarczuk novels correspond to art theoretical thinking based on the historical regimes of aesthetics and the notion of historicity, and where do they raise questions that prompt a rethinking of these paradigms? The practice-oriented physics and eco-rhythmology proposed by me should also be put to a similar test in order to see what support they provide for research into the practical orientation of Tokarczuk's novels in times and where the art of writing under examination prompts new/further hypotheses.

BARTHA KATALIN ÁGNES

Delly Ferenc színészpédagógiájának újra összeálló hálózatai: a színpadtisztelet tárgyai

A különböző színháztörténeti módszertanok és azok gyakorlati alkalmazásának problematizálása legutóbb olyan, a magyar színháztudomány területén eddig kevésbé alkalmazott cselekvőhálózat-elméleti megközelítések felé vezettek, melyek eddig a kutatásból hiányzó perspektívákat, összefüggéseket és folyamatokat képesek megmutatni. A magyar nyelvű színháztörténeti munkák, nemzetközi historiográfiai kutatások és saját kutatási gyakorlatomban is figyeltem azokra a tudományos művekre, amelyek a korábbi pozitivista színháztörténeti eredményeket¹ integrálva – kifejtetten vagy hallgatólagosan – szemléleti és módszertani újításokat képviseltek.

A kortárs színház- és performance studies-tudományi² historiográfiai kutatásokban egyaránt felfigyelhetünk a historiográfiai tudatosságra, interdiszciplináris és

1 | Fontosnak vélem, hogy az 1980-as évek közepén Bruce A. McConachie amerikai színháztörténész egy posztpozitivist színháztörténet mellett érvelt, elismerve a pozitívizmus tudománytörténeti szemléleti, módszertani elveit, hozzáadókát, amelyek megteremtették a 19. század vége felé a pozitivistákra alapozott történetírói módszert, amely jelentős színháztörténeti műveket eredményezett. Az amerikai színháztudós szerint a színházi múlt kutatásának tovább kell lépnie a színpad esztétikáján a befogadás és az előadás összetevőinek társadalmi, kulturális kontextusai irányába. Bruce A. McConachie: *Towards a Positivist Theatre History*. *Theatre Journal* 37. évf. 1985/4. 465–486. Ezt a társadalomtudományos, korabeli kulturális kontextushoz kötést hangsúlyozza Erika Fischer-Lichte is. Erika Fischer-Lichte: *Some Critical Remarks on Theatre Historiography*. In: *Writing and Rewriting National Theatre Histories*. Szerk. S. E. Wilmer. UIP, Iowa City 2004. 1–16. A magyar színháztörténeti pozitívizmusról. Gajdó Tamás: *A színháztörténet-írás kezdetei*. In: *Magyar színháztörténet: 1873–1920*. Szerk. uő: Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp. 2001. 790–808.

2 | A performance studies stúdiumot performansztudományként magyarátom, és felváltva használom annak angol nyelvű megnevezésével. Elfogadhatóbbnak tartom, mint a „performanciakutatás”-elnevezés-használatot, amely nem is honosult meg magyar nyelven. Fogarasi György fordítja így kiváló tanulmányában. Fogarasi György: *Performativitás/teatralitás*. *Apertúra* 2010 ősz. 1–14. <https://www.apertura.hu/2010/osz/fogarasi-performativitas-teatralitas/> (utolsó megtekintés: 2026. 05. 31.). A performance studies mint önálló akadémiai diszciplína a dráma, a tánc, az antropológia, a filozófia, a kritikai kultúrakutatás, a pszichológia, a szociológia, a gender studies, az összehasonlító irodalom stb. elméleteit inkorporálja. (R. W. Vince: *Theatre History as an Academic Discipline*. In: *Interpreting the Theatrical Past. Essays in the Historiography of Performance*. Szerk. Thomas Postlewait, Bruce A. McConachie. Iowa University Press, Iowa City 1989. 1–18.) Mindezek új elméleteket, módszertant kínálnak a színháztudománynak (theatre studies), a színháztörténet művelésében is diverzitást

BARTHA KATALIN ÁGNES (1978) – színháztörténész, habilitált egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, katalin.agnes.bartha@ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-3>

diskurzuselméleti megközelítésekre, a színház mint társadalmi gyakorlat szemléletre, a performativitás és textualitas kettősségére, a nézői és alkotói tapasztalat kiemelésére mint a befogadásvizsgálat elengedhetetlen vonatkozására, a materialitás és az érzékelés/szenzorikus tapasztalatok fontosságára mint kulturálisan-ideológiailag, valamint gazdaságtechnológiailag is közvetített folyamatokra. Mindezen elméletek és módszertani szempontok egy olyan pluralisztikus színháztörténeti szemlélet kialakításának szükségességére mutatnak rá, amely az esztétikai meghatározottságokon túl a kutatás léptékét is tudatosan igazítja a vizsgált jelenséghez, az előadások mikrohistóriájától a transznacionális narratívákig. A különböző elemzési léptékek egymást kiegészítve járulhatnak hozzá egy árnyaltabb történeti és esztétikai megértéshez.

Az interdiszciplináris társadalomtudományok irányából érkező cselekvőhálózat-elmélet (angolul *Actor-Network Theory* ANT) kialakítása a francia Michael Callon és Bruno Latour, valamint a brit John Law nevéhez kapcsolódik. Az interdiszciplináris iskola a tudomány és technikakutatások területén kialakult hagyományos eljárások és reflektálatlan beidegződések megváltoztatását és egy konceptuális keret kidolgozását célozta meg, amely egyszerre képes integrálni humán és nem humán cselekvőket. Bruno Latour a *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. (2005) című munkájában a *társadalmat* asszociációk, társulások ideiglenes stabilizációjaként határozza meg, a társadalomra nem tekint önálló szféraként, és hangsúlyozza, hogy a cselekvőképesség (agency) mindig több emberi és nem emberi aktor együttműködéséből jön létre.³

hoztak, módszertanilag is informálták. A színháztörténeti diszciplína megújulása természetesen nemcsak a diszciplína keretein belül formálódott, erőteljesen hatott rá a történettudomány *historiográfiai fordulata*, amely a színháztörténet művelésében is változást hozott. Nemcsak abban, hogy a teleologikus/totalizáló történelemművelés érvényét veszítette, hanem abban is, hogy az általános színháztörténeteket kiszorítják a problémaorientált megközelítések. A színházi historiográfia művelése a részleges nézőpont érvényesítésében azonosítható: elfogadása és tudomásulvétele annak az episztémének, hogy a színházi múlthoz csakis részleges hozzáférésünk lehet. L. Fischer-Lichte korábban idézett művét. A történelemírás új orientációja elméleti és módszertani pluralizmushoz vezetett; ez az erőteljes interdiszciplináris érdeklődés a kortárs színháztörténeti kutatásokon is látható. Christopher B. Balme: *Theatre Historiography*. In: uő: *The Cambridge Introduction to Theatre Studies*. Cambridge University Press, Cambridge–New York 2008. 96–117.

A historiográfiai fordulat részeként kell tekintenünk a történettudomány narrativista fordulatára, amelyet a H. White nevéhez köthető új történetelméleti paradigma hívott életre. (Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. John Hopkins University Press, Baltimore 1973; magyarul: Hayden White: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In: uő: *A történelem terhe*. Osiris–Gond, Bp. 1997. 168–192; Hayden White: A történelem poétikája. Ford. Kisantal Tamás, Szeberényi Gábor. *Aetas* 16. évf. 2001/1. 134–164. Ez utóbbi írás az 1973-as kiadás első fejezetének fordítása.) Ennek fókuszában a történetírás elbeszélő jellegének kidomborítása áll, illetve annak hangsúlyozása, hogy a történészek végső soron retorikai eszközöket használnak; ez a narratív és retorikai fogások tudatos, kritikai és reflexív használata irányába, illetőleg a korábbi történeti szövegekből kiolvasható múltábrázolásokban tetten érhető reprezentációs, ideologikus aspektusok problematizálása felé terelte a történészeket.

- 3 | A „társadalmat” nem egy különleges tartományként, nem egy sajátos szféraként vagy valamely meghatározott dologfajtát egyikeként fogom meghatározni, hanem kizárólag az újratársítás és újra összeállítás egy sajátosan különös mozgásaként. (Az eredetiben: „This is the reason why I am going to define the social not as a special domain, a specific realm, or a particular sort of thing, but only as a very peculiar movement of re-association and reassembling.”) Bruno Latour: *Reassembling the*

Latour cselekvőhálózat-elméletében a tényleges társadalmi kötélekek vizsgálata a heterogén aktorok cselekvőképességén alapul, a cselekvők nem individuális cselekvőként, hanem mindig a hálózat többi elemével együtt cselekszenek. Figyelmeztet arra is, hogy a *tárgyak* cselekvési módjai összemérhetetlenek a hagyományos társadalmi kötélekekkel.⁴ Ezért tartja fontosnak olyan tárgyak beemelését a vizsgálatba, amelyek láthatóvá teszik a társadalmat, a társulásokat, asszociációkat. A cselekvésre nem tekint átlátszóként, amely a tudat teljes ellenőrzése alatt zajlik; inkább csomópontként, csomóként és sok meglepő cselekvőképesség-együttes konglomerátumaként, amelyeket lassan kell szétbogarzni és felfejteni.⁵

A cselekvés kicsúszik az irányítás alól, ugyanakkor a cselekvést mindig valami megelőzi. Azt ajánlja, hogy: „A cselekvés alul-determináltságából kell kiindulni, azokból a bizonytalanságokból és ellentmondásokból, amelyek arra vonatkoznak, hogy ki és mi cselekszik akkor, amikor »mi« cselekszünk és természetesen semmilyen módon nem dönthető el, hogy ez a bizonytalansági forrás az elemzőben vagy a cselekvőben lakozik-e”.⁶ Mivel az összes mozgósítani kívánt aktor úgy társulhat az elemzésben, hogy másokat is cselekvésre kell, hogy készítsen (pl. családörtörténet, személyes háló, intézményi háló stb.), a feladat tehát az, hogy a cselekvőket mediációk hálózataiként bontsuk ki; a munkát, a mozgást, az áramlást és változásokat hangsúlyozva.

Jelen tanulmány egy nagyobb ívű kutatás részeként⁷ Delly Ferenc színészre és színésszpedagógusra (a cselekvőt mint mediátort kezelve) mint újra s újra összeálló cselekvőhálózat mozgásban levő lehetőségterepére tekint, amelyben heterogén elemek közötti társulások elemeit követve intézmények (marosvásárhelyi Állami Székely Színház, Kolozsvári Állami Magyar Színház, Színművészeti Intézet), tárgyak (emlékképek, cipő, nyakkendő, kalap, fotó stb.) és emberek csomópontjai (Schmied Julianna Delly Juliska, Tompa Miklós, Honthy Hanna, Gózon Gyula, Berki Lili, Seprődi Kiss Attila stb.) tűnnek fel (nem pont ebben a sorrendben), s ezeken keresztül olyan viszonyok halmaza, amelyből a színházi viszonyok korabeli társadalmi mozgása is felsejlik.

A cselekvőhálózati megközelítés azért is mutatkozhat hasznosnak itt, mert lehetővé teszi, hogy olyan cselekvő elemeket/ágenseket lássunk meg Delly Ferenc hálózatainak mozgásában, amelyeket általában a színházörtörténeti elemzés nem emel látókörébe. A kiemelt tárgy az emlékezések szövegeiben megjelenő cipő, ill. a cipők lesznek, melyek cselekvő tárgyakként működnek más tárgyi elemekkel, mint a nyakkendővel, a kálappal vagy a gondosan megválogatott, elegáns ruházattal s egyéb más humán s nem humán felfedendő elemekkel, együtt cselekszenek és további cselekvésre készítetnek.

Social. An Introduction to Actor-Network-Theory. Oxford University Press, Oxford–New York 2005. 7. (A továbbiakban Latour: *Reassembling the Social*)

4 | Latour: *Reassembling the Social* 74–78.

5 | When we act, who else is acting? How many agents are also present? How come I never do what I want? Why are we all held by forces that are not of our own making? Uo. 44.

6 | Uo. 45.

7 | E tanulmány *A rendezés elosztott gyakorlata Delly Ferenc hálózataiban* c. tanulmányom részeredménye, amely az Ungvári Zrínyi Ildikó által vezetett *Cselekvőhálózat-elmélet, struktúra, diszpozitívum. A rendezői színház és a hatalom Erdélyben* c. Domus szülőföldi csoportos pályázat keretében született. A tanulmány cselekvőhálózat-elméleti szempontból Delly Ferenc (1903–1960) színész, rendező és színésszpedagógus rendezői teljesítményére figyelt a marosvásárhelyi–kolozsvári intézményi terekben.

Delly Ferenc marosvásárhelyi 1946-os szerződéskötésének komoly jelentősége van a formálódó Állami Székely Színházban,⁸ hiszen a szegedi születésű, egykori vidéki kórustagot, majd budapesti orfeumi énekes-táncost, 1929-től a magyar fővárosi színházak vezető bonvivánját és pesti filmsztárt filmkockákról már ismeri a helyi közönség. 1940/41-ben, majd 1945 decemberétől a nagyváradi társulat tagja. Családi helyzetét tekintve 1939 és 1946 között második felesége Ihász Klári színésznő,⁹ aki révén az erdélyi színházi világgal is rokonságba kerül. Ihász Aladár színész és társulatigazgató és Poór Erna közös lányának, Ihász Klárinak eljegyzésével (1939) a Janovics Jenő és Poór Lili párossal kerül rokoni viszonyba egy időszakban.

Átszerződés mint translációs esemény

Az 1946/1947-es évadtól Marosvásárhelyre való átszerződésének különböző színházi aktorok emlékképében megőrződött történetei külön hálózatot képeznek, a pletyka, valóság, és a visszatekintés újra összehuzalozható konstrukciói révén, amelynek felfejtésére itt csak röviden utalhatunk.¹⁰ Hogy voltaképpen milyen feltételek és körülmények között szerződik át Nagyváradról, ahol Szabó Ernő, Farkas Sándor Simon Zsuzsa (1910–1996) álltak a társulat élén, abban új igazgatójának, Tompa Miklósnak különböző verziójú visszaemlékezései bizonytalanítják el a kutatót. Ugyanakkor a sajtóbeszámolók¹¹ mellett olyan nyomok is vannak, mint amelyekről Dehel Gábor számol be (és Páll Árpádnál is van nyoma¹²).

8 | Delly 1946. december 20-án mutatkozott be a vásárhelyi közönségnek, a Jacoby Vikor *Sybill* c. operettjében, Konsztantin nagyherceg szerepében. Kolozsváron e szerepet Borovszky Oszkár játszotta.

9 | Marosvásárhelyi állami székely színházi személylapjából tudjuk, hogy 1947. április 12-én köti harmadik házasságát Nagyváradon [?] Gabriellával. Később Gabriela Delly néven a kolozsvári bábszínház román tagozatának a tagja. Első felesége Szabó Gizi primadonna volt. Házasságuk 1924 decemberétől másfél évet tartott. Vö. N.: Szombaton délután a színpadról két emeletnyi mélységbe zuhant Szabó Gizi színésznő. *Szeged* 6. évf. 1925/26. (jan. 31.); Kossár Lajos: Az örök primadonna. Ki is Szabó Gizi? *Nap* 5. évf. 1993/18. (máj. 7.) 9–11.

10 | Tompa Miklós két különböző történetet mesél ennek kapcsán. Az egyik 1996-ban kötetben látott napvilágot, és ebben azt hangsúlyozza, hogy lenyűgözően furfangos módon szerez pénzt, s azzal csábítja át Dellyt és Szabó Ernőt Váradról 1946 nyarán. (Bérczes László: *Székely körvasút. Tompa Miklós mesél*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp. 1996. 161–162.) A másik verzióban, amit rádiós interjúban mond el korábban, 1984-ben egyáltalán nincs szerepe a pénznek a szerződéskötéskor, hanem. „Delly váltalta az összes nehézségeket. Nem is nagyon érdekelte az anyagi része. Érdekelte mint szenvedélyes színész azt, hogy mennyi alkotási lehetősége van arra, hogy a maga művészi álmait beteljesüljenek. Mit szeretnék mondani: rendkívül elegáns ember volt. Én ezt valahogy úgy mondanám, hogy lelki eleganciája is volt. (...) Rendkívüli mesterségbeli tudása volt. Mindent kiszámított, s mégsem azt a benyomást tette, hogy ez ki van sakkozva. A keretet, amit képbe belekompónált, megtöltötte világos gondolatokkal.” (Visszaemlékezés Delly Ferencre. Muzsnay Magda interjúja Tompa Miklóssal. *Kolozsvári Rádió aranyzalagára* 1984.)

11 | Enyedi Sándor több 1946. májusi és júniusi sajtóforrást említ, amelyek Tompa Miklóst azzal vádolták, hogy évad közben, 1946 márciusában induló társulatához már szerződésben lévő tagokat hívott magasabb honoráriumért. Ezekből az is látszik, hogy júniusra már mindenképpen megegyezett Dellyvel. Vö. Enyedi Sándor: *Öt év a kétszázból. A Kolozsvári Magyar Színház története 1944 és 1949 között*. Magyarságkutató Intézet, Bp. 1991. 55–56.

12 | Páll Árpád: Harmincöt év – csaknem kétszázból. *Kortárs* 29. évf. 1985/7. 114–126.

Dehel szerint Delly előbb, valamikor az 1945–1946-os évad folyamán Kolozsvárra szerződött volna, de ott a pártos káderes vizsgáztatás megalázó körülménye miatt sértetten inkább Vásárhely irányába vette az utat:

Az akkori szabályok szerint alaposan, öntudatosan „lekádereztek”, majd vizsgáztatták, hogy milyen színészi képességekkel rendelkezik a jelentkező. A bizottság – nem az igazgató, nem a vezető művészek – a színházi szakszervezet és pártszervezet vezetői, műkedvelő csoportokból „színészi státusba kiemelt” tagok, vagyis a „legmegbízhatóbb káderek” és a mindenható káderes. Beültek a nézőterre vagy hatan, és várták a kliens jelentkezését. Delly meg is jelent a színpadon, szmokingban, lakkcipőben, csokornyakkendővel... Udvariasan meghajolt, bemutatkozott. Következtek a kérdések: hol, merre, milyen aktivitása volt az elvtársnak, stb. Az „elvtárs” udvariasan válaszolt. Az elvtársak a nézőtéren összecsúgtak, valaki felszólalt: „Mondjon még valamit, egy monológot, verset, esetleg énekelhetne is valami jó kis operettből...” Delly hallgatott. „No csak bátran, ne izguljon, mondjon már valamit! – biztatták. Delly udvariasan meghajolt, majd elegánsan-kedvesen-sármosan azt mondta: „Uraim! ...Az anyjuk p...ja.” Ismét meghajolt – kedvesen-elegánsan, sármosan és kivonult a színpadról”. Meg sem állt Vásárhelyig. Érdemes művészi címet kapott. Kovács György, akit szintén hívtak, vártak, a hír hallatán már el sem ment a „kihallgatásra”. Ő is a Székely Színházhoz szerződött. Érdemes művész, a Nép művésze lett.¹³

Dehel történetének nem is az igazságértéke a lényeges, alighanem a felületen azt sugallja, hogy itt Delly sérülékeny egója cselekszik, de nyilvánvaló, az újonnan hangját kereső hatalmi-politikai háló aktorainak a jelenléte módosítja az úriember-viselkedést, amelyet szakmai ismertsége, a szmoking, a lakkcipő és csokornyakkendő is képvisel. A pártapparátus delegáltjai, a sajátos protokoll, az újfajta, nem szakmai bizottságból álló vizsgahelyzet együttesen mozdítják ki hétköznapi habitusából Dellyt. Ezek mellé óhatatlanul hozzá kell képzelnünk a versengésben levő cselekvő hálózatokat: a második világháború nyomán megújulásra készülő kolozsvári, ill. a vásárhelyi társulatalapításra készülő, versengő színházak érdekhálói. Családi állapota is változóban van, 1946 őszén elválik Ihász Kláritól, s 1947 tavaszán Nagyváradon újabb házasságot köt. Delly Ferenc Nagyváradról Marosvásárhelyre való átszerződése első látásra szakmai mobilitásnak tűnik, valójában azonban több egymással versengő hálózat ütközésének és újrendeződésének a nyoma.

13 | Dehel Gábor: *Bisztrai Mária*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kvár 2011. 67.

A pedagógiai hálózat stabilizálása (A Delly-minta továbbélése)

A vásárhelyi időszak esztétikai-gyakorlati tőkéje (48 szerep és 9 rendezés)¹⁴ az 1949/1950-es egyetemi évtől közvetlenül beépül Delly Ferenc kolozsvári Művészeti Intézet Színművészeti Karának pedagógiai munkásságába, s a színészi pályatörést hozó betegség (1952) után a kolozsvári Állami Magyar Színház főrendezői korszaka (1953 nov.–1957. ápr.) konkrét rendezői gyakorlatába.

Delly tanári tevékenységében a szovjet elméleti szövegek, Ioszif Matvejevics Rappaport- és Sztanyiszlavszkij-anyagok tanulmányozása s átadása mellett a háború előtti testviselési technikák, színpadon és színpadon kívüli habitusok is átörökítődnak.¹⁵ Újabb cselekvőhálózatokat hoz létre, az általa tanított színinövendékekét, akiket 1949 őszétől 1960-as haláláig oktat Kolozsváron, s majd 1954 szeptemberétől a Vásárhelyre költözött Színművészeti Intézetben. A korábban csak Dellyre jellemző testtechnikákat együttműködésük átalakítja és módosítja, a fiatal színészek testükben és munkamódszereikben viszik tovább a Delly-technikákat s elveket, lefordítva, új jelentéssel telítve. Így a Magyar Művészeti/Színművészeti Intézetre mint fontos stabilizáló ágensre kell tekintenünk. Több tanítványa visszaemlékezése szerint a kolozsvári Színészeti Intézet tanulóévei és a marosvásárhelyi Székely Színház aranykorának egybevágó időszaka különösen termékenynek ígérkezett a tanítványok szempontjából. A két intézmény kapcsolata az itt működő színésztanárok kapcsolati hálója miatt is kiemelkedett (l. Csiky András, Boér Ferenc, László Gerő, Marosi Ildikó visszaemlékezéseit¹⁶).

14 | Delly Ferenc 1946. dec. 20. és 1952 dec. 12. között 47, illetőleg 48 szerepet játszott a Székely Színházban, betegsége miatt a 48. előadás bemutatója előtti főpróbán a gégerákkal küzdő Delly hangszálai felmondták a szolgálatot. A főpróbán Miart Laagus zeneszerző főszerepét Szabó Ernő veszi át a *Két tábor* c. előadásban (r. Szabó Ernő, Tompa Miklós rendezte 1952. dec 12-én) Kilenc előadás rendezésben tüntették fel a nevét hivatalosan. Ebből három alkalommal az övéen kívül más rendező is jegyezte az előadást. Delly Ferenc rendezései a Marosvásárhelyi Székely Színházban: John Boynton Priestley: *Veszélyes kanyar* (bem.: 1947. május 18.); John Boynton Priestley: *Váratlan vendég (A rendőrfelügyelő)* (bem.: 1947. október 24.); John Knittel: *Via Mala* (bem.: 1947. november 24.); Paul Renaul: *A férfi szíve* (bem.: 1947. december 8.); John Steinbeck: *Egerek és emberek* (bem.: 1948. február 17.); Makszim Gorkij: *Jegor Bulicsov és a többiek* (r.: Szabó Ernő, Delly Ferenc, bem.: 1949. március 16.); Makszim Gorkij: *Kispolgárok* (r.: Tompa Miklós, Szabó Ernő, Kovács György, Delly Ferenc, bem.: 1949. december 21.); Anton Pavlovics Csehov: *Sirdly* (r.: Delly Ferenc, Szabó Ernő, Tompa Miklós, bem.: 1951. április 7.); Csiky Gergely: *Ingyenélők* (bem.: 1953. május 30.). Köszönettel tartozom Vidám Beának, a Marosvásárhelyi Nemzeti Színház Reklám-, Dokumentációs és Kutatási Osztálya munkatársának az adatok összegyűjtéséért.

15 | Mivel meghaladná e tanulmány kereteit, a fennmaradó kurzusáról, annak diákjegyzeteiről, valamint ezek forrásáról az elkövetkezőkben kívánok foglalkozni

16 | „Csodálatos volt az a négy év főiskola, amelyet olyan tanárok neve fémjelzett, mint Tessitori Nóra, Tompa Miklós, Delly Ferenc, Szabó Ernő, Szabó Lajos, Szentimrei Jenő, Kőmíves Nagy Lajos, Kovács György... így visszatekintve, az volt abban a főiskolában a legszebb és a legjobb, hogy ez a néhány év egybeesett a marosvásárhelyi Székely Színház aranykorszakával. Amit órákon tanultunk, hallottunk tanárainktól, este megnézhattuk a gyakorlatban, mert átjárt a társulat Kolozsvárra, illetve átjártunk mi, hogy megnézzük tanárainkat a színpadon. Kitüntetés volt Kovács György vagy Delly vagy Szabó Ernő tanítványának lenni... Kítűnő pedagógus volt Senkál Endre. Keveset voltam az ő keze alatt. Fél évig Dellynél tanultam, a többi időt Kovács Györgynél. Delly szigorú volt, precíz és nagyon módszeres. Mindent le kellett igazolni nála. Mindig tudni kellett, hogy mit miért teszünk a

Láthattuk, hogy Delly munkakapcsolatai, amelyek különböző intézményekhez kötök (színház-intézet), olykor ezen hálók egymásba csúsását is jelzik, s egyben vásárhelyi s később kolozsvári rendezői pozícióját is erősítik.

„Az ember legyen mindenben szép. Arcban, ruházatban lélekben, gondolatban.” (Csehov: *Sirály*) Ismertem valakit, akiben testet öltött ez az életprogram. Akinek kék szeme mindig tisztán csillogott, arca mindig frissen borotvált, ruhája jól vasalt, *cipője tükörfényes volt*.¹⁷ Szeretett beszélgetni, miközben nagyokat hallgatott, elgondolkodva, ilyenkor nyilván magában fűzte tovább a beszéd fonalát. Ha megszólalt, halk, csendes, megfontolt volt minden szava. Igyekezett senkit meg nem bántani. Zárkózott modora mögött nagy ember-szeretetet rejtőzött.¹⁸

– írta Gergely Géza Dellyre való visszaemlékező nagyobb írásában.

Gergely visszaemlékezésében olyan tudáskészlet, ízlés mutatkozik meg, amelyet életprogramnak nevez: a szép, gondozott külső a jól vasalt ruhával s a tükörfényes cipővel, a személyiség és az identitás fontos performatív jegyei egyéb visszaemlékező szövegekkel relációs kapcsolatba hozva nemcsak nyomot hagyó, hanem átalakító és változtató erejük is.

A színpadi etika delegált tárgyai

Delly és a hozzá tartozó cipőinek összekapcsolódása megjelenik Tompa Miklós 1984-es rádiós visszaemlékező anyagában, de több, a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetbe járó tanítványának emlékét idéző gondolataiban is. Ezeket cselekvő-hálózat-elméleti szempontból paradigmaticusnak tekintem. Amit Seprődi Kiss Attila, Cheresi Peris Teréz leírnak Delly cipőiről, valamint Tompa Miklós elmond ennek kapcsán képes rávilágítani e színpadpedagógiai társulások működésének világára.

Seprődi Kiss Attila¹⁹ úgy idézi meg tanára emlékét, hogy a cipő mellett a nyakkendő és a kalap kiegészítői legalább olyan hangsúllyal szerepelnek:

színpadon. És amikor ezt tisztáztuk, akkor jöttek a hogyanok. E hogyanokban pedig olyan válogatott eszközöket próbált kialakítani bennünk, amelyekhez, nem könnyen, olcsón érünk el, hanem a szándékok és indulatok mélyéből.” Znorovszky Attila: A sorsszerű véletlenről. Beszélgetés Csíky Ándrással. *Művelődés* 35. évf. 1982/3. (márc. 1.) 22–25. Vö. még: Csíky András: In: Gáspárik Attila: *Megszületett Kolozsváron. Interjúk az erdélyi magyar színművészeti felsőoktatás intézményeiről*. Ábel, Kvár 2014. 23–24.; Lázár László: Dolgom van itt. Beszélgetés Boér Ferenc színművésszel. *Ifjúmunkás* 20. évf. 1976/28; László Gerő. In: Gáspárik Attila: *Megszületett Kolozsváron. Interjúk az erdélyi magyar színművészeti felsőoktatás intézményeiről*. Ábel, Kvár 2014. 68–69; Marosi Ildikó: A Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet. *Új Élet* 18. évf. 1975/6. 16.

17 | Kiemelés tőlem, B.K.Á.

18 | Gergely Géza: Marosvásárhelyi alapítók: Delly Ferenc. *A Hét Évkönyve* 1982. 63.

19 | Seprődi Kiss Attila (1941–2008) színházi és televíziós rendező, műfordító, színész. A színművészetet az 1962–1963-as évfolyammal végezte el Marosvásárhelyen, majd Bukarestben rendezői szakot végzett. Vö. Salamon András: *Seprődi Kiss Attila rácsai. Egy rendező életútja*. UArtPress, Marosvásárhely 2022.

„Félelmetes” osztályvezető tanárnál kezdtem. Csak annyit tudtunk róla, hogy félévkor már meszárol. Az előző évfolyamon is mindössze négyen végeztek; három fiú, egy leány. Te úristen, mi lesz ebből?! Ki ez az operettbonvivánból – Honthy Hanna partnere volt a harmincas években – döbbenetes Bánk banná, Jegor Bulicsovva, Besszemenovva nőtt szörnyeteg? Delly Ferencnek hívták a „hóhért”; nála csendesebb, kedvesebb, precízebb tanárom nem volt. Fél órával az órakezdés előtt kinn sétált a tanterem előtt. Nála nem lehetett készületlenül megjelenni, nem hiányozhatott a nyakkendő és a *fényesre síkált cipő (még a talpán is)*.²⁰ Mikor egyszer könyörögve kértem, tanár úr, ne haragudjon, nem kötöttem nyakkendőt, mert csak csíkos nyakkendőm és kockás tiszta ingem van, azt mondta, megrázva idegesen a fejét, az engem nem érdekel, kisfiam, kösd csak fel. Akkor nem értettem, ő viszont a színpad tisztetére akart megtanítani. Azóta se hordok nyakkendőt, annyira megutáltam. De a színpad iránti mitikus tiszteletet ő oltotta belém. Mesélhetném, mintha én láttam volna – úgy az anekdotának nagyobb lenne a hitele –, de én is csak hallottam, hogy egyszer éjjel valaki visszament a színházba előadás után. Ottfelejtett valamit, és rajtakapta a későn felöltözött Delly Ferencet, amint kalapban jön az öltözők felől. Át kellett haladnia a gyéren megvilágított üres színpadon. Mielőtt a színpadra lépett volna, levette a kalapját, és úgy ment át. Hát ezt lehetett ellesni! Mesterségből már sokat nem tanulhattunk tőle – beteg volt – csak egyik ügyetlenkedő kolléga miatt lépett fel a Szentgyörgyi terem kis színpadára valamit megmutatni, de sohasem felejttem azt a pár mozdulatát. Nem is ő tizedelte meg az évfolyamot – hiszen az első félév után, 1960 februárjában, a téli szünetben, a Kossuth rádióból értesültünk, hogy elragadta a korai halál –, hanem az ő szellemének igényessége, színpadtisztelete megmaradt fiatalabb kollégáiban, Tarr Lászlóban, Lohinszky Lorándban.²¹

A hallgatók felé közvetített szóbeli híresztelések révén Delly félelmetessége és nagysága megelőzi osztálytermi megjelenését. A valóságos találkozás nyomán a korábbi kép egy precíz tanárává vedlik át. Az osztályteremben láthatóvá válik a fényesre síkált cipő és a nyakkendő performanciája, s nem dekoratív vagy kiegészítő elemként, hanem a színészi munka és a szakmai identitás elengedhetetlen velejárójaként. Ha azt figyeljük, hogy mit mutat meg ez a forrásnyom Delly cselekvőképességéről, akkor azt kell látnunk, hogy Seprődi Kiss történeteiben Delly alig beszél mesterségről, viszont kimondottan vagy kimondatlanul kötelezővé tesz tárgyi rítusokat: nyakkendő, fényes cipő, kalaplevétel a színpad előtt. A normákat tárgyakba delegálja: a cipő és a nyakkendő beszél a tanár helyett, fegyelmez a tanár helyett, emlékeztet akkor is, amikor Delly már nincs jelen. Olyan, 19. századtól érvényben levő színészi kódexet s etikettet képvisel, amely nem feltétlenül találkozik az ötvenes évek végének diákelveivel s a korabeli valósággal, viszont alkalmas a színpadtisztelet átadására.

A diákokkal való interakcióban aztán a Delly-minta cselekszik tovább módosult formában, amikor Seprődi Kiss Attila örökre megutálja a nyakkendő viseletét, de a Delly-féle színészi magatartás a színpad iránti mitikus tiszteletet oltja bele, akár a

20 | Kiemelés tőlem, B. K. Á.

21 | Seprődi Kiss Attila: Szentgyörgyi István Színi tanodája. *Film Színház Muzsika* 1987/5. (jan. 31.)

Tar Lászlóban vagy Lohinszky Lorándban megtestesült igényesség és színpadtisztelet performatív működésében szintén a Delly Ferenc közvetítette minta cselekszik tovább.

Tompa Miklós szerint Dellynek

volt egy kedves hobbija. Ezt úgy szoktam mondani, hogy a színész tragikus sorsú művésze, hogy nem érzi, hogy konkrét, kézzelfogható eredménye lenne az életének, a függöny lehull, s az alkotás megszűnik, már nem érzékelhető. Ezért van színész, aki kertészkedik, cipésműhelyt rendez be magának. Ő a vasárnap délelőttjeit azzal töltötte el – rendkívül sok cipőkréme volt, és rendkívül sok cipője –, és ő azt saját kezűleg kitisztította. Totális színész volt, mindent tudott.²²

Tompa megfigyelése kulcsfontosságú: a színész tragédiája, hogy az alkotás eltűnik a függöny lehulltával. A narráció szerint Delly válasza erre kézzelfogható, ismételhető rítus (cipőtisztítás), amely folytatja a színházat az előadáson kívül. A cipő időt hosszabbít meg, egyfajta időstabilizáló mediátor, összeköti a próbát, az előadást, a vasárnap délelőttöt, a tantermet, üres színpadot.

Cheresi Peris Teréz²³ visszaemlékezése is segít a cipő és színésznevelés kapcsolatának újratársításában:

Hadd kezdjem megjelenésének leírásával: mindig olyan volt, mintha skatulyából húzták volna ki, úgy is mondhatnám-jellemezhetném: a pedantéria (szinte kínos pedantéria) megtestesítője volt. Minden hajszála gondosan fésülve, ropogósra keményített puplin ingén egyetlen gyűrődés sem volt, nadrágja éle kifogástalanul vasalt, *no és a cipője!* Ezt tudatosan hagytam utoljára. Ezzel a „gyöngéjével” magyarázható, hogy amikor először lépett be osztálytermünkbe – s mi felállva köszöntöttük –, tekintetével ő elsőként a földet pásztázta végig, illetve lábbelinket (ezek bizony sok kívánnivalót hagytak, mivel akkoriban, az ötvenes években egy téli és egy nyári „topánkánk” volt). Miután rezzenéstelen arccal befejezte az asztal alatti szemrevételezést, csak azután emelte föl tekintetét és nézett arcunkra. Nem tudtuk mire vélni. A magyarázat nem sokáig késett. Míg mi azt vártuk, hogy a színházról fog beszélni, ő a tisztaságról, rendről, fegyelemről tartott szabadelőadást a mindennapi élet vonatkozásában, s csak ezután tért rá arra, hogy mindez miért fontos a színpad íratlan törvényei szempontjából. Ezek után aprólékosan elmagyarázta a cipőtisztításnak roppant fontos műveletét (nevezhetném szertartásnak is) (...) Mindez – bár a felületes szemlélő számára külsőségnek tűnhet – azonban, ha jól meggondoljuk, a színpaddal szembeni hozzáállásra, tiszteletre, egyszerűen: a színpadi etikára vonatkozott.²⁴

22 | Visszaemlékezés Delly Ferencre. Muzsnay Magda interjúja Tompa Miklóssal. *Kolozsvári Rádió aranyzalagára* 1984.

23 | Peris Teréz (1932–2016) színháztörténész és műfordító a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetben végzett az 1954–1955-ös évfolyammal, a színművészeti főiskola tanára volt 1990-ig.

24 | Cheresi Peris Teréz: Tisztelet, tisztaság, pedantéria. *Erdélyi Napló* 2002/22. (jún. 4.)

A cipő tisztasága feltétele annak, hogy a test beléphessen a színpad szent terébe, ugyanakkor a fegyelmezett színészi testet hozza mozgásba. Voltaképpen azt olvashatjuk ki, Cheresi Peris Teréz írásából, hogyan oltódik be a fegyelmezettség a testbe. A cipőtisztítás ismételhető, ellenőrizhető, tanítható, örökíthető gyakorlat. Viszont az ötvenes évek szegényes, a hivatalos ideológia általa polgári elveket s gyakorlatokat eltörölni kívánó világában a nagyszámú cipőkészlet kirívó és a két (téli, ill. nyári) topánka birtoklása az átlagos norma. A szocialista realista szellemű színház megteremtését zászlójukra tűző színházak és a színészképzés intézményének kontextusában ezért is fontos a polgári és úriember-viselkedést fenntartó, a Dellyvel együtt lépő és együtt lélegző cipő és ruházat.²⁵

A Seprődi Kiss-forrásnyomban az üres színpadon való kalaplevétel gesztusa remekül láthatóvá teszi a társulásokat, és ott bukkan fel, ahol még közönség sincs. Ezt a cselekvést sok meglepő cselekvőképesség együttes konglomerátumaként érzékelhetjük. A külső megfigyelő számára furcsaként, meglepőként hat, azonban ennek a gesztusnak komoly megelőzőtsége van, korábbi viselkedést, színészi szokást, csoportidentitást mutat, a professzió iránti tiszteletet, ami Delly kezdő színész éveivel, sőt még édesanyja, Schmied Julianna Delly Juliska színésznői aktivitásához vezethet el, a személyes tapasztalat aktorláncolatához, a dualizmus kori polgári színjátszás szokásrendjéhez.²⁶ Nincs előadás, nincs külső kontroll vagy kényszer, és Delly mégis leveszi a kalapját. Egy olyan stabilizált hálózatként ismerhetjük fel az ellesett pillanatot, ami akkor is működik, amikor senki sem látja. Latour szerint ez a valódi társadalmiság: amikor a normák tárgyakban élnek tovább.

A cipőbolt mint translációs laboratórium

A cselekvésmegelőzőtséghez remekül társíthatunk egy olyan translációs eseménynyomot, amely Delly két világháború közti budapesti belvárosi színházi időszakához kapcsolódik, s konkrétan egy cipőboltban zajlik, egy hálózat átbillenését rögzítve.

Ez az 1929-es cikk korai, empirikus bizonyítéka annak, hogyan működik Delly Ferencnél a tárgyakba delegált cselekvőképesség, és hogyan csúszik át színház, hétköznapi tér és társadalmi interakció egymásba. A *Tolnai Világlapja* 1929. január 30-i számában megjelent, fényképekkel kísért, *Az Én és a húgom vendégszereplése az Erzsébet úton* c. cikk egy olyan epizódot rögzít, amely sem előadásként, sem civil eseményként

25 | A szocialista-realista típusú színházi elvárásról és testviselésről l.: Bartha Katalin Ágnes: Poór Lili és az 1945 utáni új típusú színházi test performanszai. *Korunk* 35. évf. 2024/5. 15–30.

26 | A kalaplevétel az üres színpadon s a megfelelően tiszta cipő viselete olyan gyakorlathoz is kapcsolható, amelyet Tompa Miklós oszt meg Bérczes Lászlóval. Ezt pesti gyakorlati éveivel kapcsolja, ami 1936-tól a Nemzeti Színházban, a Vígszínházban és a Madách Színház próbáin érik. Az ügyelői feladat kapcsán ezt mondja: „Lábujjhegyen jártam, most is úgy járok a színházban. Valahol az idegrendszeremben van... Nem a tisztelet, de az a döbbenet is, hogy ebbe nem szabad belegyalogolni.” Bérczes: *Székelő körvasút* 165.

nem írható le egyértelműen.²⁷ A szöveg egy liminális helyzetet dokumentál: a Belvárosi Színház sikeres vígjátékának második felvonása, amely egy cipőüzletben játszódik, rögtönzött módon átcsúszik egy valós cipőüzlet terébe, a Del-Ka üzletbe (Erzsébet körút 26.).

A cikk narratívája szerint az esemény egy banális problémából indul ki: Gózon Gyula (civilben Berky Lili színésznő férje) új, szorító cipője miatt sántít a színpadon, miközben a darabban éppen egy cipőkereskedőt alakít. Delly Ferenc kezdeményezésére a színészek másnap valódi cipőüzletbe mennek, ahol, előre nem tervezett módon, Honthy Hanna és Berky Lili is bekapcsolódik a helyzetbe. A vásárlás során a szerepek fokozatosan aktiválódnak: a színészek idézni kezdenek a darabból, majd szabályszerűen eljátsszák a komédia teljes második felvonását, immár nem színpadon, hanem kereskedelmi térben, civil vásárlók és az üzlet személyzete előtt. Az eseményt fotográfus is rögzíti, a jelenlévők (árusok, segítők, vásárlók) pedig tapsolnak a „jókedvű színészeknek”.

A cikkben leírtakat translációs eseménynek tekinthetjük, mivel nem előadás, de nem is pusztá hétköznapi jelenetet örökít meg. Latour szerint a translációban olyan viszony mutatkozik meg, amely „nem okságot szállít, hanem két mediátort készítet együtt létezésre”,²⁸ a színházi mediátort és a kereskedelmi vagy áruforgalmi mediátort. A cselekvőhálózat-elmélet értelmében a *transzlációban* ez a két mediátor nem egymás oka, hanem egymás feltételeként kezd működni: a színházi mediátor aktiválja a kereskedelmi helyzetet (a cipőt megveszik, a bolt megtelik figyelemmel); a kereskedelmi mediátor támaszt nyújt a játéknak (valódi cipő, valódi vásárlás, valódi közönség). A cipő itt kulcsfontosságú fordítópont, mert mindkét mediátorhoz tartozik: egyszerre színpadi tárgy (a darab dramaturgiájában) és árucikk (a boltban). Ezért válik a cipő translációs eszközzé, amely lehetővé teszi a két hálózat együtt létezését. A színházi hálózat kimozdul saját intézményi teréből, új aktorokat von be: színészeket (Delly Ferenc, Honthy Hanna, Gózon Gyula, Berky Lili), bolti cipőket, üzletteret, vevőket, elárúsítókat, a Berky Lili által meghívott fotográfust és sajtót (Tolnai Világlapja).

27 | Vö. N.: Az én és a húgom vendégszereplése az Erzsébet úton. *Tolnai Világlapja* 29. évf. 1929/5. (jan. 30.) 28–29. Louis Verneuil kortárs francia vígjátékában a játék hősnője egy hercegnő (Honthy), aki beleszeret egy középiskolai tanárba (Delly), aki a könyvtárát rendezi, és egyáltalán nem akar tudomást venni a hercegnő szerelméről, aki viszont azt hiszi, hogy szerénysége és társadalmi helyzetük nagy ellentéte tartja vissza a fiatalembert attól, hogy nyilatkozzék. A fiatal tanárt kinevezik Nancyba, és ekkor a hercegnőnek merész ötlete támad: elmondja, hogy van neki Nancyban egy húga, akit a családja kitagadott egy zongoratanárral történt kalandja miatt. A kishúga, meséli, most elárúsítónő egy cipőüzletben, és megkéri a fiatal tanárt, vigyen el részére egy gyűrűt és egy levelet. A hercegnő jól számított: a tanár beleszeret a „hercegnő hűgába”. A nancy-i cipőkereskedő: Gózon Gyula, a gróf: Sugár Lajos. Főszerepeket játszanak még: Berky Lili, Körösi Angéla és Bittesi Tivadar. A darab rendezője: Gaál Béla. Lásd az előadás főpróbájának beszámolóját: F. J.: Én és a húgom. Próba a Belvárosi Színházban. 8 *Órai Ujság* 15. évf. 1929/2. (jan. 3.) 10.

28 | Vö. „So, the word ‘translation’ now takes on a somewhat specialized meaning: a relation that does not transport causality but induces two mediators into coexisting.” Vö.: Latour: *Reassembling the Social* 108. A cselekvőhálózat-elmélet intermediárusokat és mediátorokat különböztet meg. Az intermediáriusok átalakítás nélkül szállítják a jelentéseket, erőt, míg a mediátorok átalakítják, lefordítják, torzítják, módosítják azon elemeket, jelentéseket, melyeket elvileg hordozniuk kell. Vö. Latour: *Reassembling the Social* 39.

Ha megnézzük, hogy milyen fordítás zajlik, akkor a mediátorok együttműködése révén láthatóvá válik, hogy időlegesen a színpadi szerep üzleti szituációba, a próba, ill. előadás vásárlásba, a közönség vevőbbe, a színpadi test árubemutató testbe, a fikció pedig gazdasági tranzakcióba fordítódik át. A cipő tárgya átfordítja az esztétikai jelenlétet társadalmi figyelemmé, a játékot pedig gazdasági értékke, összeköti a színpadi és civil testet.

Hasonló tárgy (cipő) cselekszik itt, mint amit később Delly pedagógiájában, Tompa Miklós visszaemlékezésében, Seprődi Kiss Attila fegyelmezési történetében, Chereji Peris Teréz leírásában olvashatunk. A cipő átalakítja az interakciók rendjét. Delly Ferenc itt még ifjú bonviván, Honthy Hanna partnere, a „deli fiú”, akit a lányok bámulnak.²⁹ Ebben a korai translációs nyomban a cipő köre szerveződik a figyelem, már itt a test, a tárgy és a tér fegyelmezett együtt létezése működik, és elengedhetetlen eleme a színpadi működésnek.

Ez azt is bizonyítja, hogy a későbbi pedantéria, színpadtisztelet, etikusság korai habitus. A cipőboltjelenetben nincs rendező, nincs klasszikus színpadi tér, nincs tanóra, mégis ugyanaz a fegyelem, ugyanaz a testtudat, ugyanaz a pontosság működik. A cikkhez mellékelt fotó szemüveges tanár Dellyjének testviselete a herceg-nő-boltoskisasszony Honthyja mellett elbizonytalanít, legalább annyira szerepben levőt sejtet, mint civil vásárlói attitűdöt.³⁰ Ez a fotó olyan vizuális mediátor, amely rögzíti az átcsúszást, bizonyítékként működik, és új aktort is bevon, az olvasót, megmutatja a hálózat működését, és összekapcsolható a cipőtisztítás rítusával. Ez az, amit később Delly tanít: a színházi etikát cselekvő tárgyakba delegálja és kiterjeszti más terekre is.

A szétszedett és újra összerakott cipőket érintő társulások, cipőhöz kapcsolódó fegyelmező színpadi és színpadon kívüli cselekvések azt mutatják, hogy a színészi etika és viselkedésmód színháztörténetileg olyan hibrid s egyben performatív mediátorok láncolataként működik, s érvényesül a 20. században, aminek a felfejtéséhez nem a hagyományos nyomvonalon haladva (pl. lejegyzett kurzus vizsgálatán keresztül) jutottunk el, hanem egy olyan, a színpadi és civil testviseletét is meghatározó ruházati cikk révén, amelyre a hagyományos színháztörténeti elemzések kevés figyelmet fordítanak. E láncolatban Delly Ferenc mozgó csomópont: a dokumentumok, tárgyak, testtechnikák és intézményi elismerések olyan translációs renddé állnak össze körülötte, amelyek újraírhatóvá teszik a róla szóló színháztörténeti tudást.

29 | A cikk vonatkozó része így hangzik: „Jött néhány fiatal lány történetesen az üzletbe, az egyik vívóiskola úrilány tanítványai – hogy tornacipőket vásároljanak. Ahogy beléptek az ajtón, a szemük mintha rászegeződött volna Dellyre. – Te, nézd, hogy hasonlít ez a stramm fiú a Dellyre! – mondta egyik kis szőke lány (nagyon szép volt!) a másinak. – Ugyan, ne nevettesd ki magad! Hogy kerülne az ide! Annak hazaszállítják a cipőket! – fölénykedett rögtön a másik. De azért a szemét ő is rajtafelejtette a délceg, sőt 'deli' bonvivánon.” N.: Az én és a húgom vendégzereplése az Erzsébet úton. *Tolnai Világlapja* 29. évf. 1929/5. (jan. 30.) 29.

30 | Vö. a mellékelt fotót. Uo. 29.

Reassembling Ferenc Delly's Pedagogical Networks: The Objects of Stage Reverence

Keywords: Actor-Network Theory, theatre historiography, acting habitus, non-human mediators, Delly Ferenc

This study examines the networks of actor, director, and acting pedagogue Delly Ferenc (1903–1960) through the perspective of Bruno Latour's Actor-Network Theory (ANT), with particular attention to the material mediators of theatrical ethics. The paper argues that non-human actors – such as shoes, ties, hats, and clothing – can be understood as active agents within theatre historiography, participating in the performative transmission of professional identity, bodily conduct, and reverence toward the stage. Through the analysis of memoirs, press materials, and photographic documents, the study demonstrates how Delly's pedagogical and theatrical networks became stabilized within the institutional spaces of Marosvásárhely/Târgu Mureș and Cluj/Kolozsvár. Special emphasis is placed on translational events in which theatrical and everyday spaces temporarily overlap, such as the improvised performance staged in the Del-Ka shoe store in 1929. The analysis reveals that theatrical habitus and ethics are transmitted not only through verbal pedagogical principles but also through practices delegated to objects, capable of repetition and continuation across generations. The paper also reflects on the possibilities of interdisciplinary renewal within theatre historiography.

Delly Ferenc és Honthy Hanna a Del-Ka cipőüzletben.
Tolnai Világlap 1929. jan. 30. 5. szám.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

Az *Erdélyi Helikon* költőinek arcualakító recepciója

Láng Gusztáv elemzései
Áprily Lajos és Dsida Jenő életművéről

Az irodalomtörténeti pozíció körülírása

Láng Gusztáv sokáig nem gondolt magára a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom szakértőjeként: azok a tantárgyak, amelyeket a kolozsvári Bölcsészkaron tanított, általában véve foglalkoztak a 20. századi magyar irodalom történetével, ezen belül is kiemelten a *Nyugat* folyóirat jelentősebb szerzőivel – köztük Kosztolányival, Tóth Árpáddal vagy Babitscsal. Legismertebb művei mégis erdélyi irodalommal kapcsolatos könyvek: a Kántor Lajossal közösen írt, „Kántor–Láng”-ként emlegetett *Romániai magyar irodalom 1944–1970*,¹ illetve a Dsida Jenő költészetéről szóló kismonográfia:² ezek nyomán válhatott az erdélyi magyar irodalomról alkotott irodalomtörténeti kép kiemelt alakítójává. Írásom témája szempontjából ez két szempont és egyben két hipotézis felvetését jelenti: szükségessé válik egy új rekonstrukció, amely Láng számára az *Erdélyi Helikon* költői felé vezet, illetve az összefüggések megvizsgálása, amelyeket Láng a 20. század első felének magyar költészete, illetve ennek részeként az erdélyi magyar költészet között tételez.

Dsida Jenővel kapcsolatos kutatásainak természetesen megvoltak a lokalitáshoz fűződő indokai – ugyanúgy Szatmárnémetiben töltötte gyermekkorát meghatározó éveit, mint Dsida Jenő, 1956-tól pedig szakdolgozati témaként kutatta az életművet a Bolyai Egyetemen. Mint egy ezzel kapcsolatos interjúban elmondja, 1958-tól az 1960-as évek második feléig, az államvizsga megvédését követően ez a kutatómunka

1 | Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Kriterion, Bukarest 1973. (Első, 1971-es kiadásának címváltozata: *Romániai magyar irodalom 1945–1970*)

2 | Láng Gusztáv: *Dsida Jenő költészete*. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár 2000. (A továbbiakban Láng Gusztáv: *Dsida Jenő költészete*)

megszakadt, majd az 1971-ben benyújtott, 1974-ben megvédett doktori értekezés formájában alakult tovább.³

Azt a fajta strukturált, összefüggő elbeszéléssé szerveződő irodalomtörténeti munkát azonban, amelyet végső soron egy tantárgy tanítása is feltételez, Láng Gusztáv kezdetben a 20. század első felét érintő, döntően líratörténeti keretben valósította meg. A narratívaalkotás igénye erdélyi vonatkozásban először a második világháború utáni korszakra vonatkoztatva vált időszerűvé, amikor Kántor Lajossal közösen megírták nagy hatású, az akkori közelmúlt irodalmát összefoglaló irodalomtörténetüket. Az erdélyi magyar irodalom teljes 20. századi történetét már Szombathelyre települése után kezdte csak tanítani, ettől kezdve körvonalazott egy összefüggőbb történetet a munkáiban, amelyben a két világháború közötti erdélyi magyar költők (döntően a „helikoni triász”) és Dsida Jenő, illetve a korszak jelentősebb magyarországi lírikusai közti viszonyt is igyekezett tisztázni – így többek között Kosztolányi Dezső, József Attila és Radnóti Miklós kapcsán is részletesen beszélt a lehetséges analógiákról, illetve kísérletet tett arra is, hogy Babits Mihály erdélyi költészetről alkotott véleményének időbeli alakulását is végigkövesse.

Mindezek alapján az a következtetés vonható le, hogy Láng Gusztáv helikoni költőkkel kapcsolatos vizsgálódásai, Dsida-kutatásait is beleértve, mindvégig egy tágasabb, modern költészeti összefüggések közé ágyazott megközelítésben alakultak. Ugyanakkor azt is észrevehetjük, hogy Áprily, Reményik vagy Tompa László verseihez azt követően érkezik el részletesebb elemzések formájában Láng, hogy a *Nyugat*-nemzedék jelentős szerzőiről, illetve saját kor- és nemzedéktársainak tárgyias és neoavantgárd jellegű költészetéről már kialakította felfogását. Láng teljes helikoni lírával kapcsolatos koncepcióját összegezni egyértelműen meghaladná egyetlen cikk terjedelmi kereteit, ezért döntöttem a marosvécsi helikoni találkozó centenáriuma kapcsán úgy, hogy két olyan szerzőről írt elemzéseket állítok középpontba, akikről Láng Gusztáv vizsgatérően és méltatóan írt: választásom Áprily Lajos és Dsida Jenő életművére esett. A két szerzővel kapcsolatos gondolatmenetek összegzését olyan Láng Gusztáv-kötetek alapján végzem el, mint a *Kiskatedra*,⁴ a *Kivándorló irodalom*,⁵ a *Dsida Jenő költészete*,⁶ a *Kérdezz másképp...*,⁷ illetve Boka László által szerkesztett *Transzilvanizmus* kézikönyv⁸ Dsida-fejezete.

3 | Dsida Jenő századik születésnapjára. Láng Gusztávval beszélget Fűzfa Balázs. *Forrás* XXXIX. évf. 2007/5. 72–73. (A továbbiakban *Dsida Jenő századik születésnapjára*)

4 | Láng Gusztáv: *Kiskatedra*. Komp-Press, Kolozsvár 1993.

5 | Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom*. Komp-Press, Kolozsvár 1998. (A továbbiakban Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom*)

6 | Láng Gusztáv: *Dsida Jenő költészete*.

7 | Láng Gusztáv: *Kérdezz másképp...* Parnasszus Könyvek, Bp. 2015. (A továbbiakban Láng Gusztáv: *Kérdezz másképp...*)

8 | *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. Szerk. Boka László. MMA Kiadó, Bp. 2023. (A továbbiakban *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*)

A helikoni költőtriász viszonya a Nyugat kánonjához, illetve a „második nemzedék” lírájához

Az egyik fontos észrevétel, amelyet a helikoni költők és a *Nyugat* arculatalakító költői közötti viszony leírásakor megállapít Láng Gusztáv, a nemzedéki összetartozás lehetőségének kérdésével kapcsolatban. Születési éveiket tekintve Reményik, Tompa és Áprily közel állnak Kosztolányihoz, Juhászhoz, Babitshoz. Ugyanakkor az erdélyi szerzők pályakezdése elhúzódik.⁹ Azt az időpillanatot, amikor belépnek az irodalmi mezőbe, már egy másik történelmi helyzet jellemzi, és legfőképpen, Láng Gusztáv szóhasználatával, egy másik „költői szerepkánon”.¹⁰ Ez utóbbi az erdélyi szerzők esetében egy hangsúlyosabban közösségi megszólalást eredményez. Azt is észrevehetjük egyébként, hogy ebben a tekintetben különbségek mutatkoznak a helikoni triász költői között. Míg Áprily fiatal diákként, Párizs-járó pályakezdőként Ady hatása alá kerül, Reményik Sándor még versekben is vitába száll Adyval saját korai szövegeiben.¹¹ Ennek okai közé tartozhat, hogy Ady állásfoglalásai épp ebben a tekintetben ambivalensek, és időben is variációkat mutatnak, nem csoda, hogy megítélése ekkoriban még nem üledett le a teljes magyar politikát és költészetkoncepciókat tekintve sem.

Az egyéni árnyalatoktól eltekintve fontos kiemelni viszont, hogy az az eszmekör, amely összekapcsolja a helikoni triász szerzőit, tehát a transzilvanizmus maga, politikai értelemben folytonos azzal az eszmekörrel, amelyet a *Nyugat* alapítói magukénak vallottak. Kései összegzésében Láng Gusztáv épp ezt a tézist kívánta megfoghatóvá tenni, konkretizálni: „az irodalmi transzilvanizmus első manifesztumának tekintett *Kidltó Szó* három kisebbségpolitikai és kisebbségetikai esszéje [...] számos rokon vonást mutat a 20. század eleji magyar polgári radikalizmus, közelebbről Jászi Oszkár és Ady Endre társadalom- és nemzETFelfogásával. Ebből vontam le azt a – hipotetikus – következtetést, hogy a transzilvanizmus nem (vagy nemcsak) a kisebbségi sors kényszer szülte megteoretizálása, hanem annak az összmagyar eszmeforténeti iránynak az egyenes ági folytatása, mely az Ady-nemzedék »mégis új és magyar« szellemiségét, a nemzettudat gyökeres megreformálásának programját alakította. [...] a transzilvanizmus ily módon megszűnik az erdélyi és az összmagyar műveltséget elkülönítő törekvések igazolása lenni, sőt éppen a kettő közötti szoros kapcsolat bizonyossága lehet”.¹² Ennek a gondolatmenetnek a részeként tekinthető, halad tovább Láng Gusztáv, a transzilvanizmus „olyan folytatásnak, mely az összmagyar szellemi életbe az általa létrehozott új értékek formájában térül vissza”.¹³ Ugyanennek a gondolatnak a változata az a szállóigévé alakult Láng-mondat, hogy „csonka Magyarországon csonka magyarok élnek”¹⁴ – amelynek lényege, hogy amennyiben a kulturális nemzet fogalmából indulunk ki, a magyar nemzettudatnak szüksége van a teljes magyarság

9 | Láng Gusztáv: *Kérdezz másképp...* 42.

10 | Uo. 172.

11 | Uo. 45.

12 | Láng Gusztáv: Előljáróban. Világfigyelő tető. A transzilvanizmusnak mint írói-költői világképnek a története. *Korunk* III/36. évf. 2025/11. 31. (A továbbiakban Láng Gusztáv: *Előljáróban*)

13 | Uo. 32.

14 | Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom* 51.

tapasztalatcsomagjára a teljes nemzetkép kialakításához, és ezért elengedhetetlen a tudatos, integráló igyekezet a teljes magyar kulturális mező szereplői részéről.

Saját, helikoni szerzőkre vonatkozó elemzéseinek tétjét, kései írásait tekintve, Láng abban látja, hogy „a transzilvánizmus műalkotásokban történő művészi világképpé formálását”¹⁵ megragadhatóvá tegye. Ez egyrészt azt jelenti, hogy nem csupán tematikus vagy kiáltványszerűen megfogalmazódó eszmék visszaigazolását keresi a művekben, hanem ennek műfaji, stiláris, szerkezeti jellegzetességei is érdeklik. Nemcsak a rögtön, a felszínen is beazonosítható vonatkozások, hanem a kevésbé nyilvánvaló összefüggések is. Ebben a törekvésében a Láng-elemzések részben párhuzamosan haladnak Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok*ban¹⁶ elkezdett vizsgálódásaival, de a történelmi kontextualizálást és a kialakított tipológiát tekintve tágabb elemzési körben mozognak. Voltaképpen észrevehetjük, hogy már a hetvenes-nyolcvanas években írt elemzései, például Kuncz Aladár *Fekete kolostorának* transzilvánistává értelmezése¹⁷ ezt a struktúrát követte: a kevésbé nyilvánvalóból bontotta ki saját, meggyőző olvasatát.

Láng írásai tehát a helikoni líra *Nyugat*hoz fűződő viszonyát egyrészt a folytonosságban, másrészt a visszaáramoltatható tapasztalatcsomag és műfaji minták kapcsán értelmezik. Egyfajta, bő évtizednyi idegenkedésről is beszél természetesen a Trianon utáni *Nyugat* részéről, arról, hogy a transzilvánista irodalom valódi jellegét és méltánylandó értékeit nem azonnal ismerte fel szerkesztőként Babits: „Első meglepetésem az volt – még diákkoromban, Dsida-kutatásaim kezdetén –, hogy a Babits szerkesztette *Nyugat* a költőnek egyetlen versét sem közölte, és kötetéről sem írt. Dsida Jenő tehát valamiért nem fért be a *Nyugat* értékrendjébe; ennek okát mai napig csak találgatom. [...] Szélesítve a vizsgálatot, az is kiderült, hogy a többi erdélyi költő sem járt sokkal jobban”.¹⁸ Az összevethetőségekről legrészletesebben, visszatérő módon a *Kérdezz másképp...* című tanulmánykötetben ír Láng Gusztáv, de egy, Fűzfa Balázsnak adott interjúban három olyan lehetséges szempontot is felsorol, amelyek nyomán az erdélyi írók hangsúlyosabban csak 1937-től kezdődően jelennek meg a Baumgarten-díjasok vagy a *Nyugat*-szerzők körében. Egyik lehetséges okként, mondja Láng, a revíziós politikához való viszony ragadható meg – politikailag az Erdély-téma már foglalt volt a két világháború közötti magyar irodalmi mező konzervatívabb oldalán. A másik elem az erdélyi irodalmon belül kialakult rangsorok, illetve a magyarországihoz képest eltérő „szerepkánon” kérdésköre – ebben Reményik Sándor pozíciója és koncepciója már korán olyan alakzatként mutatkozott, amely nehezen lett volna összeegyeztethető a nyugatos klasszikus modernség szempontjaival, később, a harmincas évekre viszont fokozatosan oldódott ez az oppozíció. A harmadik elem pedig Láng szerint nemzedéki szempontokra vezethető vissza: Dsida Jenő kiemelkedő tehetsége valamiért nem vált láthatóvá Babits számára – ugyanúgy, ahogy József Attila vagy Radnóti is kevésbé tűnt izgalmasnak értékelése szerint Szabó Lőrinchez vagy Illyés Gyulához képest.¹⁹ Az a nemzedéki váltás tehát, amely Láng értelmezésében a József Attila–Radnóti–Dsida-tengelyen megy végbe, kevésbé evidens a korabeli *Nyugat* számára.

15 | Láng Gusztáv: *Előljáróban* 32.

16 | Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Kriterion, Bukarest 1992.

17 | Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom* 69.

18 | Dsida Jenő századik születésnapjára 67.

19 | Uo. 68.

Ezzel az észrevétellel összefüggésben elemzi Láng visszatérő módon azokat a különbségeket, amelyek a helikoni költők nemzedékei között is megfigyelhetők: változik az erdélyi költők körében a transzilvanizmus eredeti programjához, szerepkanonjához, műfajaihoz fűződő viszony. Legegyértelműbben az „*Apák és fiúk*”. Az erdélyi líra második nemzedéke és a transzilvanizmus című írásban²⁰ beszél erről, hiszen itt magának a tanulmánynak épp ez a fő témája. Ez az írás feltárja azokat a befogadó gesztusokat, amelyek az első helikoni generáció részéről a fiatalok felé irányultak, ugyanakkor ennek a befogadásnak/elfogadásnak a korlátait is érzékelteti: a tabuk az erdélyiség, a szülőföldkultusz húszas évekbeli változataihoz kapcsolódnak. A fiatalabb szerzők, mint Jékely Zoltán vagy Dsida Jenő, a harmincas évekre azonban elmozdultak a kiinduló helyzethez kapcsolódó értelmezésektől, és kezdetben rejtettebb, poétikai kifejezési formákban, később akár polémiáig menően is szembefordultak a korai transzilvanizmussal. Láng tézise szerint elmondható, hogy Dsida utolsó verseiben egy új transzilvanizmusmodell is körvonalazódik, lehangsúlyosabban a *Tükör előttben*.²¹

Az alábbiakban tehát, amikor Láng Gusztáv Áprilyval és Dsidával kapcsolatban értelmezéseit tárgyalom, ennek a generációs különbségnek az elemzési logikáját is igyekszem feltárni.

Áprily-elemzések

Az 1973-as, Kritérionnál megjelent válogatott Áprily-kötet kapcsán vizsgálja Láng Gusztáv először nagyobb terjedelemben Áprily költészetét, irodalomtörténeti helyét keresve. Az *Áprily-problémák* című írás utóbb a *Kivándorló irodalomban* nyeri el végső, alkalmiságtól eloldódó formáját.²² Az, ahogyan ez a költészettörténeti hely kijelölődik, a már említett, *Nyugat* által megtestesített klasszikus modernségkoncepcióhoz képest történik meg: „Születési évét tekintve nemzedéktársa a *Nyugat* formaművész »négyesfogatának«, Babitsnak, Kosztolányinak, Tóthnak, Juhásznak. Pályakezdésének időpontját tekintve azonban e nemzedéknek elsősorban tanítványa; költészetét úgy is tekintik, mint a magyar impresszionizmus és szimbolizmus utolsó erdélyi hullámverését”.²³ Ebben a koncepcióban természetesen a „megkésettség” címkéje kerülhetne az Áprily-költészetre. Csakhogy a kurrens irodalomtörténeti narratívák nem feltétlenül a fejlődéselv logikáját követik, inkább egyfajta dialógust feltételeznek poétikák és kontextusok között, ami a sikeres adaptáció logikáját követi valamiféle abszolút, eredettételező értékeléshez képest.

Az az elv, amelyet Láng követ Áprily-értelmezésében, végső soron egy hasonló dialógusból indul ki. Világképeket, világhangulatot olvas ki az Áprily-versekből, és meggyőzően mutat rá paradox elidegenedettségről árulkodó képi társításokra (például a vér és az erőszakos halál képzeiteinek nagyarányú jelenlétére a tájversekben),²⁴ illetve arra, ahogyan mindez a nyugatosok háború előtti szépség- és művészetkultuszának

20 | Láng Gusztáv: *Kérdezz másképp...* 99–105.

21 | *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok* 299–300.

22 | Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom* 74–82.

23 | Uo. 74.

24 | Uo. 77.

illúzióként való lelepleződéséhez kapcsolódik. Mindez, mondja Láng, Áprilynál valóságértelmező igényként mutatkozik meg, ami lírája objektivizálódása, illetve egy személytelenebb verseszmény felé vezeti őt. Az írás konklúziója következésképpen nem a megkésettség megerősítése, hanem egy olyan költészetkoncepció felmutatása, amelyet a „tájvers” képzele annak hagyományosan értett kontextusai miatt gyakran elfed az értelmezésekben. Áprily versei konkrétabbak, tárgyiasabbak műfajelődeihez képest, az érzékelések tényszerűségét mediáló alkotások. Ezért állapíthatja meg Láng: „Áprily költészete tehát, úgy érzem, nem – vagy nemcsak – »utolsó hullámgyűrűje« egy áramlatnak, hanem majdnem annyira a háború utáni európai líra fejlődésútjának kezdetéhez is kapcsolható. Az intellektualizmusra készítő elidegenedés, az élményszerű témák racionális kezelése, a valóság szemléleti elemeinek realitásként – értelmezésre váró realitásként – való elfogadása, a formában a konstruktivitás igénye – ezek a legfontosabb jegyek, amelyek a szimbolizmus verseszményéből kinőve, de új minőségeket létrehozva jellemzik Áprily költészetét is”.²⁵

Egy másik, ugyanezt a logikát követő elemzés szintén figyelmeztet arra, ahogyan tájversek egyben világképi elemeket is hordozhatnak. A *Kiskatedrában* olvasható, *Áprily Lajos természetsszemlélete* című írásban²⁶ például Petőfi tájverseivel veti össze azt, ahogyan Áprily építkezik. A lélek szabadságideálját – mondja Láng, és észrevételét *A csárda romjai* vagy *Az alföld* idézeteivel demonstrálja – Petőfi versei mintegy közvetlenül megragadhatók a természeti látványban. Ehhez képest még nyilvánvalóbb az, hogy Áprily verseiben a diszharmonikus felbukkanó vér- és pusztulásképzetek egy másféle pozíció kivételéseként értelmezhetők. Az elemzés Áprilyval kapcsolatos konklúziója:

Költőként a szépségtől és szabadságtól elidegenítő polgári rend súlya nyomasztotta; humanistaként véres háború és bukott forradalmak emlékét kellett hordoznia; emberként a kisebbségi sors osztályrészét vállalta. Mindez élet és szabadság kiszolgáltatott voltára figyelmeztette, valamint arra, hogy a valóság és az eszmények, az értékek és megvalósulási lehetőségeik között megbomlott az összhang. Költészete erre az összhang-hiányra figyelmeztet, de – és ebben áll tragikus szépsége – az összhang megteremtésének szükségére is.²⁷

Meggyőző, ahogy tehát Láng világképi elemek után nyomoz, de mindezt stíláris, illetve műfaji következményeiben is meg tudja ragadni. A költészettörténeti hely, amelyet ennek nyomán kijelöl Áprilynak, itt is az előző példához hasonlóan jellemezhető, itt a Tóth Árpád-rokoníthatóság hangsúlyozódik leginkább: „nem annyira természetábrázolásnak tekinthetjük verseit, mint inkább jelképes érzés- és gondolat-sugallatoknak. Stílustörténeti szempontból átmenetnek a század eleji szimbolizmus és a háború utáni tárgyiasabb gondolati líra között. E tekintetben csakugyan Tóth Árpád verseihez áll legközelebb”.²⁸

25 | Uo. 82.

26 | Láng Gusztáv: *Kiskatedra* 149–152.

27 | Uo. 151–152.

28 | Uo. 152.

Vizsgáljuk meg most kifejezetten erdélyi kontextusban is, mi következik a fent említett Áprily-jellegzetességekből a transzilvánista költészetre nézve! Ennek megfigyelésére legalkalmasabbnak *Az írórai szarvas* című Áprily-vers részletes elemzése mutatkozik, ez ugyancsak a *Kivándorló irodalom* című kötetbe került be.²⁹

A versben Láng ugyanazt az archetipikus fent/lent tengelyt azonosítja, amelyik az egyik legismertebb Áprily-versben, a *Tetőn*-ben is szervezőelvvé válik, hiszen a szarvasborjút az őt megtaláló pásztor leviszi a hegyről. Mint az elemzés mondja: „A szarvas a »fenti« világhoz tartozik, a völgy nyugalma és kényelme – ezt teszik félreérthetlenné a befejező sorok – szüntelen lemondás valódi otthonáról”.³⁰ Ezáltal *Az írórai szarvas* természetesen az identitásvesztés versévé válik, érték és értékhiány szembesítésévé. Hogy ennek a nagyrészt külső nézőpontból, leíró módon elmesélt történetnek kifejezetten regionális relevanciája is lehet, azt leginkább a beépített tájszavak jelzik Láng szerint: a *gornyik*, a *csobán*, a *fenyővíz*. Ebben a tekintetben is hasonlít a *Tetőn* című vers nyelviileg lokalizáló perspektívájához, hiszen ott az *esztena* szó tűnt fel, erdélyi regionális köznyelvi szóként.

Emblematikus elemzésében, amelyet a *Gyöngy és homok* című kötetébe is beépített, Cs. Gyimesi Éva a Lángéhoz hasonló kiindulópontból annak a paradox értékviszonynak szán kiemelt szerepet, amelyik *Az írórai szarvas* zárlatában mutatkozik meg: „A szarvas drámájának más lehetséges megoldásai (a »palánk« áttörése, esetleg összezúródás a »korlátokon«) helyett a végkifejlet feszültsége, legalábbis a hasonlat szintjén (»mint az orgona«) – zenébe oldódik. Így megoldás nincs, csak enyhület, és megmarad a paradoxális értékviszony”.³¹ Míg Gyimesi megközelítése annak az alakzatnak a kiterjedt voltát igyekszik igazolni a korszak erdélyi költészetében, amit a gyöngy és homok „értékteremtő szenvedés”-toposza hordoz, és egészen váratlan helyeken fedezi azt fel, Láng Gusztáv a toposzt szintén beazonosítva arra is törekszik értelmezésében, hogy az identitásprobléma általánosabb voltára is figyelmeztessen. Ezt az értelmezési irányt ismét csak értelmezhetjük annak stratégiájaként, hogy az Áprily-költészet problematikáját mintegy visszaírja a modern magyar költészet történetébe. Minekutána Láng maga is rögzíti, a Gyimesiéhez hasonló értelemben, a vers transzilvánista vonatkozásait, egy további értelmezési irányt is felvillant:

Mínta az Áprily-versek titkos keletkezéstörténetéről olvasnánk; a teljesség és harmóniavágy már-már transzcendens »üzeneteit« meghallhatja a költő – »büszke származása« épp abban áll, hogy fogékony rájuk »orgonahangú« verseivel, melyek e vágyott értékek visszhangjai, de magát a világot s benne saját sorsát nem alakíthatja. *Az írórai szarvas* e tekintetben a költő és a »közönséges«, nyájszellemű társadalom feloldhatatlan lelki ellentétét felmutató versek sorába tartozik, mint aminő például Baudelaire *Albatrosza*.³²

29 | Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom* 83–88.

30 | Uo. 86.

31 | Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok* 58–59.

32 | Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom* 87.

Ilyen értelemben a vers tágabb irodalmi előzményrendszerére, a modern művészet fegyelemelvére irányítja a figyelmet a Láng-elemzés, saját olvasati mintázatait újrakonkretizálva.

Azt a vonatkozást, ahogyan a transzilvanista világkép és poétika megbontható, akár Áprily-példák érvénytelenítő dekonstrukciójával, azok polemikus vitatásával, Láng leginkább az Áprilyénál fiatalabb erdélyi költőnemzedék – Jékely, Dsida, Szemlér verseinek példáján keresztül mutatja meg, ezt vizsgálom meg a továbbiakban.

Dsida-elemzések

„*Apák és fiúk*”. Az erdélyi líra második nemzedéke és a transzilvanizmus című írásában³³ Láng Gusztáv egyik esettanulmánya konkrétan apa és fiú verseinek szembeállítására vonatkozik: Áprily verseinek bizonyos jellegzetességeit a Dsida Jenőhöz életkorban és költészetszemléletben közel álló Jékely Zoltán verseihez képest mutatja meg.

Áprily *Nyár* című, marosszentimrei keltezésű verse, amelyik a folyó zúgását egy „transsylván hősköltemény”-ként kínálja, vagy a *Pisztrángok kara*, ahol az Ady „értől az óceánig”-metaforáját és haladási irányát megfordító szöveg az ár ellen úszó pisztrángok képében a korlátok közötti létezés helyzetét mutatja meg, a „szerény otthonosság” toposzát kínálják, enyhén eltérő hangfekvésben. A lemondás, a kötelesség, a kényszerűség heroizálódik mindkét költeményben, mutat rá Láng. Hozzátehetjük még, hogy a „transsylván hősköltemény” szóválasztás *Az irisórai szarvaséhoz* hasonló logikát követ a verszárlatban, ugyanúgy az esztétikumba burkolt, irracionális feloldás mozzanatát tartalmazza. Azt láthatjuk tehát, hogy Áprilynak a helikoni triász körében artisztikus zeneiségükkel szingulárisnak számító verseit az említett világképi jellegzetességek szövik egyértelműen össze a transzilvanista költészettel. Ami Láng szerint Áprily fia, Jékely Zoltán 1935-ös válaszütemében más a transzilvanista értékviszonyokhoz képest, az az, hogy az oppozíciós viszony egyik oldalát sem értékeli fel látványosan a vers. Nem heroizálja a lepusztultságot, a szerény viszonyokat, hanem inkább józan kritika alá vonja azokat.³⁴ Arra a magatartásformára emlékeztet ez, amelyet Cs. Gyimesi Éva is a transzilvanista értékparadoxon kritikájának egyik lehetséges mintájaként mutat fel: a tragikus ironia viszonyulásmódjára, amelyet Gyimesi például Szilágyi Domokos néhány évtizeddel későbbi verseiben ér tetten.³⁵ A tragikus ironia leginkább a zárósorokban mutatkozik meg: „Így énekelünk mi, pár megmaradt / – azt bünteti, akit szeret az Úr –, / s velünk dalolnak a padló alatt, / kiket kiírtott az idő gazul.” A megmaradáselv, illetve az „azt bünteti, akit szeret” hite, amely az Áprily-versbeli pisztrángok vagy a Lidóra vágyó, de a Maros zúgásából hőskölteményt kihalló versalany pozíciójára emlékeztet, Jékely versében megbomlik, és a pusztulás tényét nem hallgatja el. Láng Gusztáv értelmezésében tehát azt viszi színre a Jékely-vers, ahogy a „százak helyett” éneklő költő transzilvanista szereptudata illuzórikusnak bizonyul: „A költemény nem kérdőjelezi

33 | Láng Gusztáv: *Kérdezz másképp...* 99–105.

34 | Uo. 101–102.

35 | Cs. Gyimesi: *Gyöngy és homok* 68.

meg a transzilvanizmus eszményeinek emelkedett voltát, még talán szükségességét sem, de tragikus kudarcáról sem hallgat”³⁶

Hogyan mutatkozik meg az erdélyiséghez való viszony Dsida Jenő költői pályáján?

Láng Gusztáv mindezt bőségesen tárgyalja Dsidával kapcsolatos írásaiban. A két legegységelműbb megfogalmazódás a *Kerülöm a neved*, illetve a *Tükör előtt* című Dsida-poémákban figyelhető meg. Az első vers az erdélyiségeszme devalválódásának tapasztalatáról beszél, a lírai alany kiüresedett szónoklatokat hall, fedezet nélküli diskurzusoknak tanúja, amelyek Erdéllyel kapcsolatosak. Épp ezért, mint jelzi, ő maga tartózkodik az explicit Erdély-témájú versek írásától. A kései *Tükör előtt* pedig azt fogalmazza meg, hogy mi az, ami elválasztja saját verseszményét a transzilvanizmusalapító generáció nyelvi technikáitól:

Kicsit nagyképűek vagyunk s olyan
jelmondatunk is: „Századokra termelj
s tekintsd magad halálos komolyan!”
Lantunk nyögesztő, félmázsás teher, mely
úgy zeng, mint jégzajlaskor a folyam
s nem pengi ki a habzó, fürge csermely
ezüstkövek közt zirrenő neszt.
Pedig be szép a könnyű, halk beszéd!

Ebben az összefüggésben Dsida opciója tehát a köznapiság és a pátoszmentesség irányába mutat, az a poétika pedig, amelyiktől elkülönülni próbál, egyszerre Ady és a helikoni triász emelkedettsége. Mint Láng írja azonban, ez az opció ténylegesen a beszédmódra és nem a témakatalógusra vonatkozik: „Nem könnyű témák könnyű szavakkal történő megverseléséről van tehát szó, hanem a könnyűség látszatáról a nehéz témák kezelésében”.³⁷ Ezek közé természetesen a halál vagy egyéb veszteségek tárgyalása is beleértendő.

Láng narratívájában Dsida dialóguspartnere az előző erdélyi költőnemzedék tagjai közül nem annyira Áprily (akihez artistikumában egyébként a legtöbb rokon vonás kötné), hanem Reményik Sándor. Ennek tulajdonítható, hogy a Dsida és Reményik költészete közötti rejtettebb dialógusban mutatkozik meg további, ezúttal poétikusabb változatban az, ahogyan a Dsida-költészet a transzilvanista költői világképéhez viszonyul. A Láng által ebben az összefüggésben gyakran említett vers *A költő feltámadása*:

Már leng körülötte
a gyertya:
legyen neki fényes az út.
– Fátylat az arcra!
– A kézbe keresztet!
– Lába elé koszorút!

36 | Láng Gusztáv: *Kérdezz másképp...* 102.

37 | Uo. 63.

Bomlad a test már,
barnul a hulla,
a tömjénfüst gomolyogva
kicsap, sírva köhögnek,
felnyöszörögnek,
torkát köszörüli a pap.

És akkor
lám, fölemelkedik
Ő.
Ajtóhoz tántorog
és kimegy Ő.
A tártölű fenyves alatt
mellébe özőnlik
a hús levegő,
meghajlik a szirti fenyő,
a sok suhogó
fa-titán.

S Ő
elrohan alkonyi fényben
egy lángszinű lepke után.

Látható: ez a vers is kifejezetten súlyos témát, a halálét és feltámadását tárgyalja. Az, ahogyan kimozdítja viszont a tradicionálisabb tárgyalásmódból a kérdéskört, fokozott figyelmet érdemel, a képi motívumok vizsgálatának szintjén.

Míg a korai Dsida verseiben kimutatható Reményik hatása, *A költő feltámadása* egyfajta fricskaszerű eltávolodást mutat – a költői szerepértelmezés kapcsán pedig egyszerre érzékelhető önironia a Reményik-szerepkánontól távolodó, lepkeűző költőszerep, illetve a Reményik-emblémaként funkcionáló szimbolikus tájelemek irányában. Mint Láng írja:

a szikla és a fenyő az erdélyi táj »heraldikus« azonosítói a helikoni triász költészetében. [...] A költő feltámadásában a Reményik-versek értékviszonyai ellenkezőjükre fordulnak: a lepke nem fél a fenyőtől, s azzal, hogy a »fa-titánok« meghajolnak a pillangókergető költő előtt, elismerik a játékosság, a »könnyű, halk beszéd« fölényét a zord pátosz fölött. A fenyők meghajlása mintha a bibliai Józsefnek azt az álmát idézné, melyben a testvérek kévei meghajolnak az ő kévéje előtt, elfogadva ezzel felsőbbrendűségét velük szemben. S mert József a fiatalabb testvér, ez a felsőbbség egyben helycsere a hagyományos, a »kanonikus« rangsorban.³⁸

38 | Uo. 154–155.

Mindez tehát elsősorban a költői nyelv megváltozásának lehetőségére vonatkozik Láng szerint,³⁹ ami lényegileg be is következett az utókor értékeléseiben. Kilépve még egy pillanatra a Láng-értelmezések explicit követéséből, azt fontos észrevennünk az említett önironikus szerepértelmezés kapcsán, hogy a lepke itt egyfajta életöröm emblémája, ahhoz hasonló, mint a *Kóborló délutánban* az üzött macska, akit a szépséggel azonosít a vers. A szépség és az öröm követése végső soron nem a cél elérésében, hanem a kijelölt irányban nyeri el értelmét: a lepke vagy a macska kergetésében valamiképpen a cselekvés idealisztikus hiábavalósága is bele van kódolva.

Nincs lehetőség ebben az írásban Láng Gusztáv Dsida-értelmezésének minden fontosabb tézisére kitérni. Egyetlen elem kiemelése viszont mindenképp fontos még a transzilvanizmushoz fűződő viszony alakulását tekintve. Láng Gusztáv visszatérő és helyeselhető módon a transzilvanista értékrendből való kilépésként, annak felfüggesztéseként értékeli a *Psalmus Hungaricus*t Dsida pályáján, ahhoz mérhető törésként, visszavonásként, amit Makkai Sándor pályáján a *Nem lehet* című cikk publikálása jelent. Abban a tanulmányában, amelyben Láng Gusztáv összefoglalóan és pályáján utoljára beszél a *Psalmus* koncepciójáról, a következőket mondja:

azzal az interetnikus és interkulturális felfogással szemben, amely a transzilvanizmus Erdély-vízióját jellemezte, a Dsida-költemény tárgya ezúttal a létharcában magára hagyott magyarság. [...] Dsida Jenő, aki a »kultúrközeledés« egyik szorgos munkása volt pályája kezdetétől [...], az »önámításra« dőbben rá a *Psalmus Hungaricus*ban. Ebből fakad költeményének tragikus nemzet- és kisebbségsszemlélete. Ami természetesen poétikai következményekkel is jár.⁴⁰

Ez a „könnyű, halk beszéd” koncepciójától való időleges eltávolodás is tehát. Többször, többen körüljárták már a *Psalmus* megszületésének történelmi kontextusait, és bizonyára jogosak azok az összekapcsolások, amelyek az erdélyi magyarság korabeli, hirtelenül romló helyzetével hozzák összefüggésbe a versben megfogalmazódó kétségbeesést. Maga Láng úgy látja, hogy a *Psalmus*-beli értékpozíció egyszeri pillanat a Dsida-életműben, a későbbi *Tükör előtt* kapcsán pedig úgy érzi, hogy abban egy újrafogalmazott erdélyiségeszme körvonalazódik, ezúttal távol-keleti minták alapján, Gandhi szemléletéből ihletődve. Így hangzanak a sokat idézett sorok:

Így készülünk szelíd háborura,
mindíg magunkért, soha mások ellen,
sót párolunk és vásznakat szövünk
s míg kisebbítnek, lassan megnövünk.

A szelidség képzetköre és a „halk beszéd” korábbi tonalitása újra összezsengnek a *Psalmus* gyötrő pátoszához képest.

Így összegzi az irodalomtörténész a sorok relevanciáját: „A rokka, a szövőszék és a sópárlás tengervízből – ez Gandhi programja. Gandhit és mozgalmát, tanításait Dsida

39 | Uo. 103.

40 | *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok* 294–295.

Jenő Baktay Ervin *India* című útirajzából ismerhette meg, amelyről a *Pásztortűz*ben meleg hangú ismertetést írt, és amelynek a Gandhi »iskoláját« bemutató fejezetét, mint a könyv »legérdekesebb részletét« közölte is a folyóiratban. Természetesen nem a só és a vászon elsődleges jelentésére kell felfigyelnünk; ezek csak a forrásra utaló jelzések. Ennek ismeretében érthetjük meg, hogy a »soha mások ellen« kitétel nem pusztán frázis, hanem Gandhi mozgalmának meghatározó erkölcsi parancsát, az *áhimszát*, a »ne árts másnak« elvét ülteti át a magyar kisebbség önvédelmi erkölcsstanába. Ez egyúttal a *Psalmus* fegyvert »megszentelő« passzusának határozott megtagadása is”.⁴¹ Az észrevétel ismét azt az értelmezési ívet követi, mint mondjuk az Áprily-verset Baudelaire pozíciójához kapcsoló meglátás. Láng Gusztáv újra és újra visszairja az erdélyi költőket egy tágasabb, világirodalmi, illetve összmagyar irodalmi kontextusba is.

Újklasszicizmus, »félhosszú vers«, »világképhordozó nagykompozíció« – ezek olyan további terminusok, amelyek révén a Láng-értelmezések a két világháború közötti magyar költészet fő vonulataihoz kapcsolják a Dsida-költészetet.⁴² Akár ki is egészíthetnénk ezt olyan terminusokkal, mint a késő modern vagy a szintetizáló modernség. Mindezeknek az alátámasztására azonban itt nem nyílik tér, elég most annak a megerősítése, hogy ezek azok a fogalmak, amelyek szakmai érveket szolgáltatnak ahhoz, hogy Dsidát a Radnóti-féle vonulat közelében helyezhessük el.

Konklúzió

Reményeim szerint sikerült azokat a lényegi elemeket kiemelni, amelyek révén leírható Láng Gusztáv helikoni költőkről kialakított képe. Közülük Áprilyról és Dsidáról visszatérő módon írt, Reményik Sándorral is több írásában foglalkozott. A Láng-féle megközelítésre jellemző, hogy nem uniformizál, és nem rendeli alá a helikoni költők imázsát egy homogén transzilvánizmusfogalomnak. Megközelítéseinek két fontos eleme a *Nyugat* klasszikus modernségéhez képest történő értelmezés (amelyet kiegészít az újabb költőnemzedékek bevonása a referenciatérbe), másrészt pedig az erdélyi magyar irodalom történetén belüli differenciálás. Az 1920-as és 1930-as évek fordulóján az erdélyi irodalomban is végbemegy egy irodalomtörténeti fordulat, és nem csupán a *Vallani és vállalni* vita inkább tematikus programszerűségében releváns váltására kell gondolnunk, hanem a késő modernség fordulatának vagy az újklasszicizmus térhódításának is tulajdoníthatjuk a korszak újdonságait. Ebben a fordulatban pedig Dsida Jenő kiemelt szerepet játszik. Azzal, hogy Láng Gusztáv az ő figurájában jeleníti meg különböző irodalmi irányok összesűrűsödését, és az életművel való foglalatosságnak szenteli irodalomtörténeti pályájának jelentős részét, egy olyan perspektívát választ, ahonnan szinte a teljes két világháború közti erdélyi magyar irodalomspektrum belátható. Azt pedig a »Kántor-Láng« vagy a *Száz év kaland*⁴³ társszerzőjéről nem kell külön bizonygatnunk, hogy nagyvonalú szemlélete a második világháború utáni irodalom innovatív vonulataival való termékeny dialógusban alakult. Annak tehát, ahogy Láng Gusztáv a magyar irodalmi mezőt látta, különböző tereit és időpillanatait

41 | Uo. 299.

42 | Láng Gusztáv: *Dsida Jenő költészete*.

43 | Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *Száz év kaland*. Bookart, Csíkszereda 2018.

összekapcsolja, sok modellként használható eleme van. Megközelítései e jellegzetességek következtében válhattak visszatérő hivatkozási alappá az újabb irodalomtörténetész-nemzedékek munkáiban.

The Conclusive Reception of the Poets of Erdélyi Helikon: Gusztáv Láng's Analyses of Lajos Áprily's and Jenő Dsida's Poetry

Keywords: Transylvanian Hungarian literature, modernism, generational shift, reception, Transylvanism

The article examines how Gusztáv Láng shaped the literary-historical image of the poets of the Erdélyi Helikon group, particularly through his interpretation of Lajos Áprily's and Jenő Dsida's works. Initially, Láng did not primarily view himself as a Transylvanian literary historian, but his research on Dsida and his comprehensive works on Hungarian literature in Romania established him as a leading authority in this field. In his analyses, he always interpreted the poetry of the Helikon within the context of 20th-century Hungarian modernism as a whole, particularly emphasizing its connections with the poets of Nyugat. The analysis emphasizes that the first generation of Helikon poets wrote from a perspective of community and minority identity, while the younger generation—such as Jenő Dsida and Zoltán Jékely—took a more critical stance toward this legacy. However, Láng does not interpret Áprily's poetry as “belated” Symbolism, but rather as objective, modern lyric poetry that is also connected to the new directions of postwar European poetry.

BÜKY LÁSZLÓ

Babits Mihály fekete országáról

A Feketeország [sic!] című Babits-vers az A Holnap című antológiában jelent meg,¹ a költemény szokatlansága a szerkesztő, Antal Sándor emlékezete szerint „kétségsébe ejtette” A Holnap Társaság tagjait is.² A Nyugatban a hat nagyváradi verseskönyv költőiről Kemény Simon³ mondott karcos véleményt, amelyhez a szerkesztő jegyzetet tett: „A Babits Mihály nagytehetsége csodálatos jeleinek felmutatása oly érdeme A Holnapnak, mely említetlenül nem hagyható”.⁴ Ady Endre verse – A fekete zongora – hasonló hatású volt sokak körében, Ignóus véleménye⁵ híressé vált róla:

Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kicsengésű.

Rövidesen Lovászy Károly gyér humorú versezeteket közölt, a holnaposokat gúnyolandó a *Holnapután kiskedden* szólás(rész)t allúzió gyanánt alkalmazva.⁶ Ugyancsak célzásnak tarthatók az A zöld fene, A kék Fene, A vörös Fene című paródiái, amelyek a babitsi ||fekete|| ellentéteinek is vehetők.

A vers címe az antológiában egy szóba van írva, a későbbi kiadásokban már nem, ennek feltehető oka, hogy 1954-ig [!] valóságos egybeíró járvány volt a helyesírásban, ahogy Deme László írta.⁷ A cím a XX. század eleji címadási módoktól nem tér el.⁸

A dolgozatban alkalmazott jelölések: ^(A) = szerkezeti egység, ⁽¹⁾ = szövegmondat sorszáma, Ø = nincs vagy nem megfeleltethető jelölésleírás, ~ = vagy, fogalmak jele || ||.

1 | A Holnap. Szerk. Antal Sándor. A Holnap Irodalmi Társaság kiadása, Nagyvárad. 1908.

2 | Idézi: Vitályos László: Adalék A Holnap történetéhez. *Magyar Könyvszemle* CX. évf. 1994. 3. 341–343.

3 | Kemény Simon: A Holnap. *Nyugat* I. 1908. 19. 214–216.

4 | Szerk. [Ignóus]: [Jegyzet.] *Nyugat* I. 1908. 19. 214.

5 | Ignóus: A fekete zongora. *Nyugat* I. 1908. 3. 139–146. 140.

6 | Lovászy Károly: *Holnapután kiskedden. Modern poéták verses könyve, melyből a nyájas publikum megtudhatja, mimódon pöngetik a lantot magyarhon új dalnokai.* Kertész József könyvnyomdája, [Bp.] 1909. – (NB. 32 sztl. p.)

7 | Deme László: Helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához. *Magyar Nyelvőr* XXVIII. évf. 1954. 285–308. 285. (Vö. [10. j.] Babits 2022. 982.)

8 | J. Soltész Katalin: A címadás nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr* LXXXIX. évf. 1965. 174–187.

BÜKY LÁSZLÓ (1941) – az MTA doktora, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, buky@hung.u-szeged.hu

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-5>

A magyar nyelv értelmező szótárából⁹-ból valók a jelentésleírások, a szótár jelölései és rövidítései meg vannak tartva (pl. *átv*, *lb.*, □), azonban némely, a dolgozatban szükségtelen adat nincs (pl. *mn*, *ts*).

A babitsi költői szövegmű¹⁰ és a belőle kimetszett, ||fekete||-vel kapcsolt és kapcsolható táblázat, amely a szakozatlan vers vázának mondható, az alábbi:

{A}(1) „Fekete országot álmodtam én,
ahol minden fekete volt,
minden fekete,
de nem csak kívül:
csontig, velőig fekete,
fekete,
fekete, fekete, fekete.

{B}(2) Fekete ég és fekete tenger,
fekete fák és fekete ház,
fekete állat, fekete ember,
fekete öröm, fekete gyász,
fekete érc és fekete kő és
fekete föld és fekete fák,
fekete férfi, fekete nő és
fekete, fekete, fekete világ.
(3) Áshatod íme, vágthatod egyre
az anyagot, mely lusta, tömör,
fekete földbe, fekete hegybe
csap csak a csáklád, fúr be furód,
s mélyre merítsd bár tintapatakját[: ,]
még feketébben árad, ömöl [: ,]
nézd a fű magját, nézd a fa makkját,
gerle tojását, csíragolyót,
fekete, fekete, fekete, [: :]
fekete kelme, fekete elme,
fekete arc és fekete gond,
fekete ér és fekete vér és
fekete velő és fekete csont.

{C}(4) Más szín a napfény vendégmáza,
a nap a színek piktora mind:
fekete *bellül* a földnek váza,
nem a fény festi a fekete színt
karsu sugárecsetével [: :]
nem:
fekete az anyag rejtett lelke,

{A}(1) *fekete*¹ *ország*
*minden*¹ *fekete*²
*minden*¹¹ *fekete*³
**fekete*⁴ *csont*⁴
**fekete*⁵ *velő*¹
*fekete*⁶
*fekete*⁷ *fekete*⁸ *fekete*⁹
{B}(2) *fekete*¹⁰ *ég*
*fekete*¹¹ *tenger*
*fekete*¹² *fák*¹
*fekete*¹³ *ház*
*fekete*¹⁴ *állat*
*fekete*¹⁵ *ember*
*fekete*¹⁶ *öröm*
*fekete*¹⁷ *gyász*
*fekete*¹⁸ *érc*
*fekete*¹⁹ *kő*
*fekete*²⁰ *föld*¹
*fekete*²¹ *fák*¹¹
*fekete*²² *férfi*
*fekete*²³ *nő*
*fekete*²⁴ *fekete*²⁵ *fekete*²⁶ *világ*
{3} *fekete*²⁷ *föld*¹¹
*fekete*²⁸ *hegy*
**fekete*²⁹ *tintapatak*
*fekete*³⁰ **fümag*
*fekete*³¹ *makk*
*fekete*³² **gerletojás*
[**fekete*³³] *csíragolyó*
*fekete*³⁴ *fekete*³⁵ *fekete*³⁶
*fekete*³⁷ *kelme*
*fekete*³⁸ *elme*
*fekete*³⁹ *arc*
*fekete*⁴⁰ *gond*
*fekete*⁴¹ *ér*

9 | A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Főszerk. Bárczi Géza–Országh László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959–1962. (A továbbiakban ÉrtSz.)

10 | Babits Mihály összes versei II. 1906–1910. [Kritikai kiadás.] Szerk. Kelevéz Ágnes. Argumentum Kiadó–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, [Bp.] 2022.

jaj,
fekete, fekete, fekete.”

*fekete*⁴² vér
*fekete*⁴³ velő¹¹
*fekete*⁴⁴ csont¹¹
¹³ (4) *fekete*⁴⁵ (bellül a földnek⁽¹¹¹⁾) váza
*fekete*⁴⁶ szín
*fekete*⁴⁷ (az anyag rejtett) lelke
*fekete*⁴⁸ *fekete*⁴⁹ *fekete*⁵⁰

A költő pályának elején írta a verset, ekkortájt „[a] századforduló magyar költészetében, akár csak a külföldiben, gyakoriak a »fekete« versek” – írta Rába György,¹¹ aki szerint Edgar Allan Poe regénye a jelenség forrása. Valóban az Arthur Gordon Pym csodálatos kalandjaiban¹² (Narrative of Arthur Gordon Pym) egy fekete világ van ábrázolva. – „A fekete, a ’színtelen szín’ nyomatékos használata már Babits Fekete ország c. verse óta népszerű a magyar irodalomban [...]” – vélekedett Marianna D. Birnbaum¹³ Radnóti Miklós színhasználatáról írva. Füst Milán lírájában¹⁴ szintén gyakori (a különféle szófajú és jelentésű) *fekete*, amelyek használatában fele-fele arányú az alap- és az átvitt jelentés; „Füst lírája egésze az élet reménytelenségét panaszolja, ezért lírája egészében alkalmazza az átvitt értelmű *fekete* szót.” A *||fekete||* jelképesége gyakori használatának a XIX–XX. század fordulóján az ún. fin de siècle-életérzés lehangoltsága is okozója lehet. Ennek szélsőséges példája Joris-Karl Huysmans regényének¹⁵ az a része, amelyik leírja, hogy amikor Jean Des Esseintes herceg ebédet ad, feketével van bevonva az ebédlő, fekete abrosszal van terítve, fekete karikások a tányérok, feketék a poharak, az étekhez való a mártások színe, mint a cipőfénymaz, fekete vérbarackok, sötét meggyek vannak tálalva, meztelen néger nők felszolgálók, stb. – Egyébként a herceg saját magának kinyomtatja és fókabőrbe kötteti az Arthur Gordon Pym kalandjait (!), hajózási képzelődései meg talán a *||fekete||*-hez való vonzódása miatt. – A regényíró Ady Endre még a Fekete ország megjelenése előtt, 1906-ban megemlíti¹⁶ egy Párizsból küldött cikkében, Kosztolányi Dezső Huysmans művét később magyarra fordítja. A szerzőt – irodalomtörténeti könyvében – olyannak említi Babits,¹⁷ mint aki „dekadens, szatanisztikus irányt vett”.

A vers egyedi megformáltsága föltűnő Babits korai lírájában: „Intellektuális játéka, különös légkörű, lelkiállapotokkal színezett külön világ építőkövei (Fekete ország,

11 | Rába György: Babits fiatalkori versmodelljéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXVII. 1973/2–3. 298–308. 301.

12 | Edgar Allan Poe: *Arthur Gordon Pym csodálatos kalandjai – A Morgue utcai gyilkosság*. Fordította Király György. Révai Testvérek Irod. Int. R.-T. kiadása, Bp. [1921.]

13 | Birnbaum Marianna: Radnóti színei. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXVIII. évf. 1974/4. 701–706. 702.

14 | Büky László: A *fekete* szó Füst Milán lírájában. *Magyar Nyelvőr* CI. évf. 1977/1. 56–63. 63.

15 | Joris-Karl Huysmans: *À rebours*. Charpentier, Párizs. 1884. 16–17. – Uő: *A külön*. Ford. Kosztolányi Dezső. Lazi Könyvkiadó, Szeged. 2015. 17. [Az első kiadás: Bp. Kultúra, 1921.]

16 | Ady Endre: Bethléem abbé indexe. In: *Ady Endre összes prózai műve (1874–1875)*. <https://mek.oszk.hu/00500/00583/00583.pdf> (utolsó megtekintés: 2025. 12. 17.)

17 | Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. [Bp. 1934.] 635.

[A] Danaidák” – tartja Rába György.¹⁸ Az utóbb említett költemény nem éppen játékos ábrázolástechnikájáról ld. Büky László.¹⁹

Kardos Pál²⁰ a Hússzigetek a kőtengerben cíművel együtt „erősen egyéni szemléletűnek” tartja a verset, ami szintén elzárta a korabeli olvasók zömétől:

Babits költeménye annyiival is nehezebben találhatott megértésre [ti. Ady verseivel szemben], hogy nem is szemlélhető, csak logikailag tudomásul vehető fizikai tényt választ jelképpé: napfény nélkül minden fény hiányoznék a földről, minden élő és élettelen fekete volna. S ha már az egyszerű tény is idegenül hatott, még riasztóbb volt az, amit jelképezni óhajtott vele a költő: az élet, a világ vigasztalan szomorúságát.

A Kardos Pál által is mondott vigasztalan szomorúság áthatja Babits egész líráját, ez például verseiben a *bús* melléknévvel összekapcsolt szavak áttekintéséből jól bizonyítható, szemléltethető, lásd Büky László.²¹

„A Fekete ország formaszervező elvének, a szerialitásnak fontos, de nem egyedüli eszköze a szóismétlés” – írja a Babits művét tüzetesen elemző Rába György.²² Bizonyos rendszeres ismétlődések a Nyugat első nemzedékének jellemzői, ez még a XXI. századi költészetében is meg van említve Tandori Dezső²³ egyik versében:

A szerűség szerűjén lelhető az egzisztencialista
szerialitás vacska, és ez, a szerialitás, nem,
haha, a legjobb lenne itt befejezni a közlést,
folytatom mégis, fáj nagyon a csuklóm, ereim fájdulnak
meg hirtelen, meg a lábam, alattomos dudorú középcsontok
fájnak, jókora összevisszaságban, ah, Karinthy Nagy Mester,
megjöttek hát mint Önnek is, de Babitsnak,
Kosztolányinak, sorolható, a szerialitás gyötrelmei [...]

A Rába György említette szerialitás a ritmika szempontjából természetesnek tartható, a szeriális zene jellemzője, az előre megtervezett sor (‘Reiche, seria’), inkább olyan rendszeres ismétlődésről beszélhetni, mint amilyen a zenében az ostinato. A zene és a költői hangzásformák között lehetnek és vannak szerkezeti kapcsolatok.²⁴

18 | Rába György: Babits Mihály. In: *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. Szerk. Szabolcsi Miklós V. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 242–273. 245. (A továbbiakban: *A magyar irodalom története V.*)

19 | Büky László: Az ikonicitás megvalósulása – Babits Mihály: A Danaidák. In: *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Szerk. Kádár Edit, Szilágyi N. Sándor. EME, Kvár 2015. 118–138.

20 | Kardos Pál: *Babits Mihály*. Gondolat, Bp. 1972. 339, 31.

21 | Büky László: „Szomorú világ ez!” – Babits Mihály lírájának *bús* jelzős szavairól. *Erdélyi Múzeum* LXXXVII. évf. 2025/3. 110–121.

22 | Rába György: Babits fiatalkori versmodelljéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXVII. 1973/2–3. 298–308. 299.

23 | Tandori Dezső: Szilveszteri vers. *Élet és Irodalom* LV. évf. (2011. dec. 22.) 51–52. 40.

24 | Roman Jakobson: Zenetudomány és nyelvészet. In: uő: *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó, Bp. 1969. 383–386.

Buda Attila²⁵ írásában a Fekete ország „az álmodott valóság kétségbeesése”, majd a repetícióra utal dolgozatában: a vers botránydarab lett az első kritikákban „[...] a fekete szó minden elviselhető határon túli ismétlése miatt”.

A vers első szövegmondategységének állítmánya (álmodtam) két jelentésben értelmezhető az ÉrtSz.-t alapul véve, amely az álmodik ígéről ezt írja: „1. <Alvás közben> álmot lát”, illetve „1.1b. *Vmit v. vmilyent ~ik*: <álmában> vmit v. vmilyen álmot lát.” A teljes első szövegmondat^{(A)(1)} eleje ennek az ígének jelzős vonzatával kezdődik (*Fekete országot*), vagyis az aktuális tagolás szerint a rémával, amelyről valaminő állítás, közlés következik (álmodtam). Az egész megnyilatkozás azokon a pragmatikai előfeltevéseken alapul (lásd Kiefer Ferenc²⁶), mely szerint lehet álmodni, lehet országról álmodni, lehet ||fekete|| országról álmodni, az álmot el lehet mesélni (művészi) szövegműként, festményként, stb.

A Babits-versről érdemben szólók a költemény jelképeességét vagy megemlítik, vagy eleve ilyenként értelmezik. Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és mások költői indulása a szimbolizmus magyar megjelenését hozta, A Holnap két kötete nem mutat egységes szimbolista irányzatot, mint a kialakuló első Nyugat-nemzedék sem. A Fekete ország jelképeességét a ||fekete|| mint olyan váltja ki szimbolikus tartalmával. Erről írta Fónagy Iván²⁷ a Babits-versből is idézve:

A fekete szín a fénytelenység, fényelőttiség, ősi sötétség szimbóluma, mely tovább él az Alvilágban. [...] Az alvilági negatív, destruktív erők feketék. [...] A fekete az anyag, a prima materia jele az alkímiában. Két költő, egymástól függetlenül ismeri föl, hogy a feketeség az anyag lényege:

diu werlt ist uzen schoene
wiz, grün und rot
ut innen swarzer varwe
(‘A világ kívül szép
fehér, zöld és piros
és belül fekete színű’)
(Walther von der Vogelweide)

fekete az anyag rejtett lelke,
jaj,
fekete, fekete, fekete
(Babits: Fekete ország)

25 | „Ki érti meg ma énekem, ki érti meg?” Babits Mihály és A Holnap első antológiája. *Irodalmi Magazin*. VI. évf. 2018/4. 57–60. 59.

26 | Kiefer Ferenc: *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 44–51.

27 | Fónagy Iván: A szimbolikus tartalom hordozói. In: *Világirodalmi lexikon* IV. Főszerk. Szerdahelyi István. Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 364–395.

Ezután Fónagy számos példát sorol a ||fekete|| ilyenféle, szimbolikus szerepkörre, amelyre is, továbbá a színtörténet átfogó feldolgozására lásd Michel Pastoureau könyvét.²⁸

A ||fekete|| ténylegesen (a verscímbeli nélkül) ötvenszer fordul elő a nyelvi szerkezetből fakadó ráértéssel együtt. Utóbbira példa: *minden fekete, | de nem csak kívül:| csontig, velőig fekete*; vagyis az alábbi vizsgálati módszer alapján van *fekete csont és *fekete velő is, továbbá *feketefü magja, stb.

A versben – Roman Ingarden²⁹ kifejezésével élve – az ábrázolt tárgyiasságokat tartalmazó szavak és a ||fekete|| entitások leírásához az ÉrtSz. a referenciamodell. A Babits-vers szavai vagy az azokhoz kötött és köthető értelmezések mint kalibrációk értendők, ellenőrzésnek a jelentések és jelentésárnyalatok lehetséges különbözőségeinek sokaságában.

A vers szavai szótári alakra csupaszítva és értelmezve a ||fekete|| kapcsolatokkal mint lehetséges 'fekete' jelentésekkel vannak az alábbiakban bemutatva. (NB. A jelentésekhez megjegyzendő, hogy fizikai értelmezésben a fekete szín telítettsége és világossága numerikusan megközelíti a 0 fokot.)

A versszavak értelmezései a kapcsolatok fölött olvashatók, alattuk a megfelleltethető 'fekete' szótári értelmezései vannak; az azonos értelmezések ismétlésjelben vannak az ÉrtSz.-i szócikk jelzésszámával, esetenként ismétlődő előfordulásai számával együtt, pl. {fekete „I. 4.lb.” + 8 ×}.

Az {A} szövegrész és jelentéskapcsolatai

Az első szövegmondategység igei állítmányát (álmodtam) kétféleképp lehet a már említett tárgyahoz (ország) kötni: álmodik „I. <Alvás közben> álmot lát. [...] lb. (rendszerint tárgyi mm-tal is).” *Vmit v. valamilyent álmodik*: álmban vmit v. vmilyen álmot lát” (ÉrtSz.). Ezután a tárgy fekete jelzőjének minősítése tovább hat: *minden¹* és *minden¹¹* ilyen. Ezután az általánosítás után a *csontig, velőig* köznyelvi jellegű szerkezetekkel erősíti a *minden¹ fekete volt*, | *minden¹¹ fekete* kijelentést, amelyet azután újabb ismétlés követ: *fekete⁶⁻⁷⁻⁸⁻⁹*; a Babits-vers e részét idézi Fónagy Iván³⁰ az epizeuxis olyan esetének, amelyekben hatszor követi önmagát a szó.

A bevezető^[A] ||fekete|| ábrázoltságú, álomszerű vagy elképzeléses világról az irodalmi nyelvben nem ritka értelmezés – a szótárban: I. 4.lb. jelzettel – mutatkozik célszerűnek a „csontig, velőig” terjedő színtelenséget magyarázandó. A „csontig, velőig” poláris kifejezés a színtelenség teljességére irányítja a figyelmet, a kilencszer megjelenő ||fekete|| ugyanezt teszi. A ||fekete|| ebben a szövegrészben és az egész szövegműben, annak részletező részében mint zenei ostinato kíséri az ábrázolt tárgyiasságokat. Ez az ismétlés – zenei aláfestésként – állandóan figyelemben tartja a más közlések mellett a ||feketét||t. Az ilyen obstinatus ('makacs') eljárást Bartók, Ernst Křenek, Igor Sztravinszkij sűrűn alkalmazták a basszusban; megfigyelhető Bartók Béla Medvetáncában,³¹ vö. Fábíán László.³² A zene témája mintegy a basszus fölött van és hallható,

28 | Pastoureau, Michel: *A fekete. Egy szín története*. Kalligram, Budapest–Pozsony 2012.

29 | Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Bp. 1977. 227.

30 | Fónagy Iván: *A költői nyelvről*. Corvina, h. n., é. n. [Bp. 1999.] 25.

31 | Bartók Béla: *Medvetánc*. 1908. <https://www.musicprinting.co.uk/bartok-bela-10-easy-pieces-sz-39/?imslp=273012> (Utolsó megtekintés: 2025. 12. 26.)

32 | Fábíán László: Bartók Béla: „Medvetánc”. *Magyar Zene* XLVI. évf. 2008/1. 31–49.

a Babits-versben az állandó ||feketeség|| fölött az *országtól* az anyag belső *vázáig* sorolt ábrázolt tárgyiaságok a téma.

*

3

Bear-dance
Bärentanz

Edited by Henry Clough-Leighton

Allegro vivace
(♩ 108-120)

BÉLA BARTÓK

Piano

M. M. Co. 8074

Copyright, 1916, by The Boston Music Co.

*

ország „1. Vmely meghatározott területen fennálló államszervezet a területtel, a benne és rajta levő természeti kincsekkel, építményekkel és a lakossággal együtt.”

minden^I „II. [...] 2. (gyak. *költ*) A körülöttünk levő világ, tárgyak, dolgok, események, cselekedtek mind, de nem egységként, hanem egyenként.”

minden^{II} = *minden*^I

csont^I – „1. Az ember és a gerinces állatok testének szilárd vázát alkotó [...] erős, kemény anyag.”

velő^I – „1. Csontvelő.”

fekete^I

*fekete*²

*fekete*³

*fekete*⁴

*fekete*⁵

*fekete*⁶

*fekete*⁷

*fekete*⁸
*fekete*⁹

fekete „I. 4.lb. (átv, irod) Titokzatos, rejtélyes, kísérteties.”
 ({*fekete* „I. 4.lb.” + 8×})

A {b} szövegrész és jelentéskapcsolatai

A vers tárgyalo-kidolgozó részében^[B] van a második szövegmondat^{[B]2}, ez az álmodott vagy elképzelt ábrázolt tárgyiasságok további bemutatása, kibontása. Földrajzos az indítás: nagy térségek képzetének (ég, tenger) egésze közé zárva sorolja a részleteket: *fa*¹, *ház*, *állat*, *ember*, *öröm*, *gyász*, *érc*, *kő*, *föld*¹, *fa*, *férfi*, *nő*, majd mindezt átfogja a mindenség (*világ*). Mindezek mellett a *fekete* jelző az öröm és a *gyász* kivételével a ||feketeség|| elfogadható esetenként átvitt értelemű jelentéssel – amiként ezt az ÉrtSz. nemegyszer jelzi – köznyelvi közlésként, azonban a bevezető^[B] már ráhangolta az olvasót az „álmodtam” kijelentéssel arra, hogy nem a valóság világáról mint (természet) tudományos közleményről van szó, a szövegmű befogadójának indoka van a jelzős kapcsolatok tüzetesebb értelmezésére. Különösen az öröm kívánja meg a ||fekete|| ostinatójának hatását, amely összefogja a többi *fekete* dologgal, a *gyásznak* erre kevésbé van szüksége, hiszen konnotációja 'fekete'. (A XX. század elején még az országban néhol népszokás volt fehér ruhában gyászolni.) Babits költői nyelvében egyébként a *bánat* ('kedvezőtlen lelkiállapot') szintén *fekete*: „Két nővér megy, ó Lélek, örökön, az egyik előtte, a másik utánad: | az egyik a *fekete* Bánat, a másik a vérszinű Vágy” (Két nővér). Ez a vers szintén A Holnap antológiában jelent meg, mint a Fekete ország.

A *fekete öröm* fajtájú szerkezet P. Dombi Erzsébet monográfiájában ún. álszinesztézia, amely bizonytalan kategória – mint Károly Sándor³³ ismertetésében kifejtette –, de mindenestre metaforikus, ahogyan a *fekete* több használatában is az. A Fekete ország megírását 1905-re teszi a kritikai kiadás, néhány év múltán Babits³⁴ hosszabban ír a szinesztéziás szagokról, illatokról; a nyelvészeti-jelentéstani szakirodalom is ekkortájt kezd foglalkozni a szinesztéziával, amelyet fine de siècle írói prózában is, versben gyakorta alkalmaznak.

ég² „1. A föld felett, a magasban, boltozatnak látszó térség.”

tenger „I. 1. A világrészeket v. ált. a szárazföld egyes részeit elválasztó, nagy kiterjedésű, sótartalmú víztömeg.”

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét arnyalatú.”

{*fekete* „I. 2.”}

33 | Károly Sándor: Dombi Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában. *Magyar Nyelvőr* C. évf. 1976/1. 98–103. 99.

34 | Babits Mihály: Szagokról, illatokról. *Nyugat* II. évf. 1909/5. 240–253.

*fa*¹ „1. Magas növésű, hosszú életű növény, amelynek vastag, kemény törzse bizonyos magasságban fejleszt ágakat, lombozatot.”

ház „1. Állandó emberi lakhelyül használt épület; lakóház.

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú”.

fekete „I. 4.la. (átv) Veszedelem, halál, pusztulás, gondolatát idéző, tragikus jellegű, sorsú.”

*állat*¹ „1. (rendszerben) Olyan egy vagy többsejtű élőlény, amely szerves tápanyagot nem nélkülözhet, általában aktív helyváltoztatásra képes, idegrendszere, mozgásszervei és érzékszervei vannak.”

ember „I. A többi élőlény közül képességeivel kiemelkedő, környezetét tudatosan alakító lény mint faj, ill. e faj egyedeinek összessége.”

„4. b. (átv, irod) Titokzatos, rejtélyes, kísérteties.”

„4.la. (átv) Veszedelem, halál, pusztulás, gondolatát idéző, tragikus jellegű, sorsú.”
[Ø „2.la.Sötét bőrű <ember, emberfajta>; néger.”]

öröm „1. <Kedvünk szerinti dolognak reánk való lelki hatásával kapcs.> egész lényünket átható derűs, vidám és kellemes érzés, az általa keltett lelkiállapot.”

gyász „1. Szeretett személy, főleg hozzátartozó halálán érzett bánat, fájdalom.” ~ „3. Az az időszak, amelynek folyamán vkinek a halálát gyászolják.”

fekete Ø

fekete I. 1.la. <A gyász színeként, jelképeként>.”

érc „1. Fémeket tartalmazó ásvány, kőzet.”

*kő*² „Ált. szilárd ásvány vagy kőzet, kül. vmely kemény, törhető, de nem nyújtató, tűzben el nem égő ásványi anyag.”

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú.”

{*fekete* „I. 2.”}

*föld*¹ „1. Az az égitest, amelyen élünk.” ~ „6. Rendsz. feketés, sötétbarna, ritkábban sárgás v. vöröses árnyalatú, puha szétmálló anyag, amelyből a termőtalaj áll. [...] □ *fekete föld*.”

*fa*¹ „1. Magas növésű, hosszú életű növény, amelynek vastag, kemény törzse bizonyos magasságban fejleszt ágakat, lombozatot.”

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú.”

{*fekete* „I. 2.”}

férfi „(vál, ma [NB. 1966] gyakr. *tréf*, *gyúny* is) 1. Hímnemű felnőtt személy.”

*nő*² „1. Nőnemű (felnőtt) személy.”

fekete „4.1a. (átv) Veszedelem, halál, pusztulás gondolatát idéző, tragikus jellegű, sorsú.” [Ø *fekete* „2.1a. Sötét bőrű <ember, emberfajta>; néger”]

{*fekete* „4.1a.”}

*fekete*²⁴

*fekete*²⁵

*fekete*²⁶

világ „I. A mindenség v. vmely összefüggő része. 1. Minden létezőnek összessége a maga összefüggésében és rendjében; a mindenség. 1a. (átv is) <Régebb, kezdetlegesebb, nem tudományos felfogást tükröző szóhasználatban:> a térben és időben elképzelt létező mindenség.”

fekete „4.1a. (átv) Veszedelem, halál, pusztulás, gondolatát idéző, tragikus jellegű, sorsú.”

{*fekete* „4.1a.” + 3 ×}

A harmadik szövegmondat^{[B]3} – némi önkényes szintaktikai tagolással, vagyis vessző és pontosvessző elhelyezésével – a szövegmű fő részében változást hoz: a (álom)látvány elemeinek eddigi felsorolását az „Áshatod” önmegszólítással vagy

önfelszólítással megszakítja Babits, aki képviselője a Németh G. Béla szerinti versfajtának.³⁵ E tárgyban Babitsra (is) vonatkozó újabb kutatások vannak.³⁶ Az „Áshatod, íme, vághatod egyre”, a „mélyre merítsd bár tintapatakját”, a „nézd a fű magját” cselekvési lehetőségek személyes tapasztalattá teszik a fekete ország ábrázolt valóságát a vers lehetséges világában, hiszen olyan tevékenységekre szólít föl, amilyenekkel meg lehet győződni az eddigi kijelentésekről. Az álomban vagy elképzelésben létező világ anyaga – föld^{I-II-III}, hegy – ontja a ||feketeség||-et, amelyet erősít a *fekete föld* ábrázolt tárgyiasságának ismétlődése. Ez a szerkezet egyúttal visszavezet a részletekhez a **fekete hegy tintapatakjához*, a *fű magjához*, a **fa makkjához*. Utóbbi már egyeditést tartalmaz, hiszen a ^{IB(2)}-ben *fekete fák* vannak. A *fához* szemantikai mezőkapcsolatként virtuális *madár* jelenik meg pars pro toto gyanánt *gerle tojása*, *csíragolyó*, majd a *fekete*³⁴⁻³⁵⁻³⁶ három ismétlődése zárja a szövegrészt. Itt látszik szükségesnek az írásképpel jelezni a (mondat)szerkezet változását, amit a betoldott pontosvessző (;) jelez: „[...] nézd a fű magját, nézd a fa makkját, | gerle tojását, csíragolyót, | [ez mind] fekete³⁴, fekete³⁵, fekete³⁶ (;)”. További igazolását adja a ||fekete|| mindenütt való jelenvalóságának a *kelme, elme, arc, gond, ér, vér, velő^{II}, csont^{II}* sorozat ilyensége. Ezek az ábrázolt tárgyiasságok visszaviszik a látványelemeket a már említett **csont^I* és **velő^I*, valamint **fekete férfi, fekete nő* témához, (zenei utalással mondhatni:) a már ismeretes dallamhoz, amelyik az {^{A 2}} -ben hangzott el. Azonban most emberközelibb a látvány: a ruházattal induló enumerációban a testi elemek pars pro toto- említése közt az *elme* és a *gond* kimondottan ||ember|| -re utalnak, bár grammatikailag nem az „Áshatod” révén megszólítottal. A *fekete gond* kapcsán megjegyzendő, hogy az efféle metaforikus kapcsolat – amint alább a szótári leírásban olvasható – Arany János nyelvhasználatában és Petőfi Sándor Robin Hood-fordításában is megvan a *fekete* szócikkekben.³⁷

A szövegmondatot a „fekete velő és fekete csont” szerkesztmény zárja, amelyikben a „fekete vér és fekete ér” után, ha van utalása az emberi lényre, a halál vagy az azutáni kísérteties állapot.

föld^{II} „1. Az az égitest, amelyen élünk.” ~ „6. Rendsz. feketés, sötétbarna, ritkábban sárgás v. vöröses árnyalatú, puha szétmálló anyag, amelyből a termőtalaj áll. □ [...] *fekete föld.*”

hegy „1. <A Föld felszínén> a dombnál magasabb, terjedelmesebb és rendsz. meredekebb lejtőjű kiemelkedés; anyaga többnyire kőzet.”

35 | Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXX. 1966/5–6. 546–571. 550.

36 | Ágoston Enikő Anna: Az alkotói én poétikai kiterjesztése (A lírikus epilógja, Vers versek helyett, „Költőnk és kora”). In: *Személyjelölés és poétika*. Szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán–Simon Gábor–Tátrai Szilárd. ELTE Eötvös József Collegium, Bp. 2024. 137–155. és Horváth Péter: A versbeszélő nyelvi jelölésének összefüggései a versek szerzőjével, keletkezési idejével, hosszúságával és metrumával. In: *Személyjelölés és poétika*. Szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán–Simon Gábor–Tátrai Szilárd. ELTE Eötvös József Collegium, Bp. 2024. 203–231.

37 | *Arany-szótár*. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III. Szerk. Beke József. Anyanyelvápolók Szövetsége, Bp. 2017.

Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV. Szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973–1987.

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú.

{*fekete* „I. 2.”}

tintapatak

**patak* „1. A csermelynél, érnél nagyobb, a folyónál kisebb folyóvíz.” ~ „1.1a. Ennek vize.” (Ld. **fekete*²⁹ *a hegy tintapatakja*)

**tinta* „1. [...] írásra haszn. rendsz. sötét színű folyadék. □ *Fekete, kék, lila* [...]”

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú.

{*fekete* „I. 2.”}

**fűmag* [← *a fű magja*] „Különféle füvek, gyomok, kül. a pázsitfűfélék termése, magja.”

**makk* [← *a fa makkja*] „1. A tölgynek és a bükknek kis csésze alakú kupakban ülő, tojásdad, olaj tartalmú termése.”

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú.

gerletojás [← *a gerle tojása*]

**gerle* „Szürkésbarna tollazatú, a galambnál kisebb, erdőkben, ligetekben közönséges, magvakkal táplálkozó madár (*Streptopelia turtur*).” – NB. Nem azonos az 1930 után elterjedt a városokban gyakori balkáni gerlével (*S. decaocto*’).

**tojás* „II. 1. Ált. madarak és némely hüllő [...] petéje [...]”

csíragolyó [← *csíra* + *golyó*]

**csíra* „1. (*Biol*) <Tojásban v. magban> a szaporodásra képes sejt, [...] amelyből az új állat v. növény fejlődik.”

**golyó* Ø „1. Gömb alakú, kisebb, rendsz. tömör anyag, tárgy, eszköz.”

*fekete*³⁴

*fekete*³⁵

*fekete*³⁶

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú.

{*fekete* „I. 2.” + 4 ×}

kelme „(Szöv, vál) Felsőruhának való anyag; szövet.”

elme „1. (vál) Az emberi gondolkodást lehetővé tevő értelmi képesség; ész.”

fekete „I. 1. A legsötétebb semleges színű [...]” □ [...] *cipő, kalap ruha* [...].

fekete „5.lb. (átv, rég) A gonosz szolgálatában álló, sátáni.”

arc „1. Az ember fejének előrésze [...]”

gond „1. Vmely nyugtalanító kérdéssel való elmélyült fogalkozás; vmi miatt érzett belső szorongás, kínzó nyugtalanság; töprengés, tépelődés, aggodalom.”

fekete „4.la. (átv) Veszedelem, halál, pusztulás, gondolatát idéző, tragikus jellegű, sorsú.” [Ø „2.la.Sötét bőrű <ember, emberfajta>; néger.”]

fekete „4. (átv) Olyan <érzés, gondolat>, amely a lélekre nyomasztólag hat. □ *Toldi vitézt hagyta, | Fekete éjfélnél is feketébb gondban.* AR.[ANY].”

*ér*² „1. Egy szakasza v. ága annak csőrendszernek, melyben az emberi v. állati test vére kering; véredény.”

vér „1. Az ember és a gerincesvállatok ereiben keringő [...] anyag; nedv. [...] □ *megfeketedett vér.*”

fekete „I. 2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú.”

{*fekete* „I. 2.”}

velő^I = *velő*^I „1. Csontvelő.”

csont^{II} = *csont*^I „1. Az ember és a gerinces állatok testének szilárd vázát alkotó [...] erős, kemény anyag.”

fekete „I. 4.lb. (átv, irod) Titokzatos, rejtélyes, kísérteties.”

{*fekete* „I. 4.lb.”}

A {C} szövegrész és jelentéskapcsolatai

A vers befejező része ^(C)(4) egyszersmind a negyedik szövegmondat, amelyik az álmodott vagy elképzelt lehetséges világból a tényleges világra vonatkozó tapasztalatot építi be – „Más szín a napfény vendégmáza, | a nap a színek piktora mind [...]” –, amely elméleti szempontból ugyancsak a lehetséges világ ábrázolt tárgyiasságaiból áll. A **nap sugárecsete* metafora elhatárolja a fekete országot-világot attól a helytől, amelyben „fekete *bellül* a földnek váza”. A *bellül* tipográfiai kiemelést Babits sokszor alkalmazza J. Soltész Katalin³⁸ megfigyelése szerint, a jelen esetben nyilván a *||feketeség||* lényegére kíván rámutatni vele, miután áttekintette-fölsorolta a világ, a föld jellemzőit. Verset kezdő, ismétléssel nyomatékosító kijelentéshez képest – „minden fekete volt, | minden fekete” – ezzel más, még summásabb itt az állítás, amelyben a *bellül*höz az olvasónak kell olyan képzetet társítania, amilyen illik az előzmények titokzatos, rejtélyes, kísérteties voltához (*fekete* I. 4. lb.), amely képzet némi jelentéskülönbséggel (maradva a zeneiségnél: hangzaskülönbséggel) a költői szövegben meg is jelenik: „fekete az anyag rejtett lelke”. Ebbe a nem egy jelentést kiváltó lezárásba a nagy érzelmi töltésű *jaj* indulatszó csattan bele, majd elzeng az utolsó három *fekete*^{48–49–50}.

váz [*← a földnek*^(III) *← földl & földl*^(II) *váza*] „4. <Építményben, készítményben> azoknak az egymással összefüggő elemeknek az összessége, amelyek az egész szerkezetet összetartják.”

fekete „I. 4. la. (átv) Veszedelem, halál, pusztulás, gondolatát idéző, tragikus jellegű, sorsú.” ~ „I. 4. lb. (átv, irod) Titokzatos, rejtélyes, kísérteties.”

*szin*¹ „I. Látási érzet.” „1. [...] a szemünkbe jutó fénysugarakhullámhossza és rezgésszáma szerint alakuló [látási érzet].”

fekete „I. 1. A legsötétebb semleges színű [...].

lélek [*← az anyag rejtett lelke*]

*fekete*⁴⁸

*fekete*⁴⁹

*fekete*⁵⁰

lélek „7. (költ) Vminek a lelke: vhol, vmiben uralkodó közös szellem.”

fekete „I. 4. lb. (átv, irod) Titokzatos, rejtélyes, kísérteties.” {*fekete* „I. 4. lb.” + 2 ×}

38 | J. Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 325.

A Babits-vers ábrázolt valóságainak, tartalmas szavainak anyaga, a fekete szóval való kapcsolatai azt mutatják, hogy ezen irodalmi szövegmű művészi volta lexémaelemekkel való bizonyítása a szöveg megértésének alapja lehet. A fentiek ennek bizonytalanságát is bemutatják, hiszen a szótári szónak használati szabálya a jelentése, amelyet a szótár csupán általánosságban képes leírni, amely szabályt a mindenkori beszédkörnyezet befolyásol(hat)ja. A Babits-vers szavainak az ÉrtSz. leírásaival történő kalibrálása természetesen a szótár adatai alapján és a műveletet végző kutató megítélésén is múlik. Az eredmény ezért bizonyos hibahatárral valósul meg. A kutatói megítélés újabb összehasonlítással ellenőrizhető és ily módon módosítható. A jelen elemzés arra a szótárra hagyatkozott, amely a XIX. század klasszikusainak, a XX. század beszélt és írott magyar köznyelvnek szó- és kifejezőkészségét dolgozta föl,³⁹ Babitstól is több idézetet közöl példaanyagként.

A magyar nyelv nagyszótárát⁴⁰ használva aligha lenne más a kalibrálás eredménye, ugyanis számosabb jelentésleírásban talán megnő az azonosítás lehetősége versbeli szóval, amelyik viszont az irodalmi szövegmű egészének szövegkörnyezetében kevésbé illik össze a szótári példában lévő jelentéssel. Ez különösen az átvitt értelmű használatra lehet érvényes. Példának vehető az ég² főnévhez rendelt leírás az ÉrtSz.-ban – „1. A föld felett, a magasban, boltozatnak látszó térség” –, amelyik mellett még három jelentést és három jelentésárnyalatot közöl, míg a megjelenőben lévő Nszt. megfelelő szócikke három jelentést és tizennégy jelentésárnyalatot. Az ég² itt: „(átv is) ’a föld felett, a magasban elhelyezkedő, boltozatosnak, kupolaformájúnak látszó térség, ill. annak látszólagos teteje; égbolt’.” Ebből az összehasonlításból érthető, hogy a lexémák alapjelentése voltaképpen egyező. A további jelentések, jelentésárnyalatok a szótár kidolgozottságának lehetőségeitől függenek, mint a Nszt. eddigi köteteiből ezt meg lehet állapítani.

A feketének (az ismétlődésekkel együtt) az összes előfordulás kevéssel a felénél több helyéhez van a fentiekben átvitt jelentéshez kapcsolható leírása, ezek az ÉrtSz. alapján irodalmi és a köznyelvi használatúnak tarthatók. Ennek ellenére – részben az ostinato-jelleg miatt – az olvasó, a szövegbefogadó a szokatlan („kétségbe ejtő”) szövegformálás miatt is elutasít(hat)ja vagy értelmez(het)i a szövegművet. Utóbbi esetben a ||fekete|| általános, ősi szimbolikájának hatása, ismerete a ’feketé’vel jelzett dolgokat rendre a titokzatosnak, rejtélyesnek, kísértetiesnek, („I. 4.lb. (átv, irod)”) tart(hat)ja, és egyéni képzetársítással másféleképpen, mint például: borzasztó, elképesztő, félelmetes; hátborzongató, ijesztő, megdöbbentő; megrázó, misztikus, ördögi, sejtelmes.

A fekete országot bemutató műalkotás olyan szövegmű, amelyben a fekete jelzőt tartalmazó ábrázolt tárgyiasságok szerepe a versbeszéd általános sűrítő-tömörítő jellege miatt, továbbá a makacsul ismétlődő fekete széles körű képzetársítási lehetőségei miatt fölerősödik, ezekkel együtt elfogadható a költői kijelentés, miszerint „[...] fekete, fekete, fekete [a] világ”.

39 | ÉrtSz. I. XVII.

40 | *A magyar nyelv nagyszótára* I–VIII. (EM–EZ). Főszerk. Ittész Nóra. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 2006–2021. (A továbbiakban: *Nszt.*)

On Mihály Babits's Black Country

Keywords: *Mihály Babits, Black Country, symbolism, semantic analysis, black as a motif*

The study provides a linguistic and semantic analysis of Mihály Babits's poem *Black Country* (Fekete ország). The paper examines the fifty occurrences of the word *black* by relying on the definitions of the Dictionary of the Hungarian Language. It argues that *black* functions not only as a colour term but also as a symbol of mystery, death, fear and metaphysical depth. The analysis explores the poem's structural units, the poetic function of repetition (seriality and ostinato), and the network of semantic relations. The study places the poem within its literary-historical context, highlighting the influence of Edgar Allan Poe, Huysmans and fin-de-siècle symbolism. It demonstrates that the poem constructs a worldview based on the universal symbolism of *black*, expressing the hidden essence of matter and existence. The author concludes that the interpretation of the poem depends on the interaction between lexical meanings and poetic context, which accounts for its enduring artistic power.

J. KOVÁCS MAGDA

Névválasztási irányzatok a svéd, a magyar és a román személynévrendszerben

Bevezetés

Jelen tanulmány elsődleges célja három nemzet – a svéd, a magyar és a román – keresztnévválasztási tendenciáinak elemzése, valamint a névadás folyamatának és jogi hátterének bemutatása. Mindezekből megismerhetjük, milyen különbségek és hasonlóságok vannak az új, szokatlan, idegen nevek terjedése, befogadása és a névválasztás szabályozása szempontjából az egyes névrendszerekben. Adódik a kérdés, lehetnek-e lényeges eltérések a szabadabb nyugati világhoz tartozó Svédország meg a szocialista diktatúrából néhány évtizede szabadult Románia és Magyarország között a névválasztás szabadsága terén. Az országok sajátosságai mellett néhány hasonlóság is megfigyelhető. Mindhárom ország tagja az Európai Uniónak. Svédország és Magyarország lélekszáma nagyságrendileg közel áll egymáshoz, Svédország népessége 2024 januárjában 10 550 054 fő, Magyarország népessége a 2022-es népszámlálás adatai alapján 9 604 000 fő volt. Románia összlakossága az utolsó, 2021-es népszámlálási adatok szerint, amelyeket 2023 májusában tettek közzé, 19.053.831 fő volt, közel kétszerese a másik két, tanulmányozott ország népességének. Ily módon tehát egy közel kétszer akkora lélekszámú népesség névválasztási szokásaiba is bepillantunk. A magyar nemzetiségű román állampolgárok összlétszáma 1. 002. 151 fő volt a legutóbbi népszámlálás alkalmával, ez Románia népességének kb. 6%-át jelenti. Közismert, hogy csaknem 2,5 millió személy nemzetiségét nem jegyezték fel, a szakértők véleménye szerint közöttük mintegy további 100 ezer magyar nemzetiségű személy található. A végső, hivatalos adat azokra vonatkozik, akik kifejezetten bejelentették etnikai hovatartozásukat a népszámláláson.

Szakmai körökben egyre elfogadottabbá válik az a nézet, hogy a névtant tág értelemben vett nyelvtudományi diszciplínának s egyúttal igen gazdag tartalmú, sokfelé ágazó interdiszciplináris területnek tekintik. „Számos további tudományág, illetve

J. KOVÁCS MAGDA (1942) – nyelvész, nyugalmazott főszerkesztő, tanár, Kolozsvár–Lund, kovacsmagdi45@gmail.com

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-6>

gyakorlati alkalmazás segédtudományaként is hasznosítható, eredményei pedig – a mindennapos tapasztalatok szerint – a nagyközönség érdeklődésére is számot tarthatnak. Napjaink névkutatása, mindezekhez illően, egyre változatosabb és szerte ágazóbb szakterületté válik.”¹

A dolgozat kiinduló pontjaként áttekintettem a szóban forgó országok névtörvényeit, majd azt vizsgáltam, hogy a 2024-ben legnépszerűbb 100 svéd lány-, illetőleg fiúnévnek van-e megfelelője az engedélyezett, anyakönyvezhető magyar nevek körében. Gondot okozott, hogy Romániában 2024-ben nem készült országos népszerűségi névlista, csak néhány nagyobb város polgármesteri hivatala tette közzé első 7–10 tíz legkedveltebb keresztnéveit.

A magyar névadás

Mint ismert, Magyarországon a múlt század 70-es éveitől kezdődően, de különösen az 1989-es társadalmi fordulat után egyre gyakrabban jelennek meg idegen eredetű, a névrendszerben szokatlan keresztnévek. A szülőkhöz él az a vágyálom, hogy valamilyen egyedi, különleges nevet válasszanak gyermeküknek, amellyel nemcsak otthon, de külföldön is jobban érvényesülhetnek. Különösen 1990 után kezdtek terjedni az idegen, többségükben angol és amerikai eredetű keresztnévek.

A magyarországi névválasztás szabályait az anyakönyvezési eljárásról szóló, 2010. évi törvény határozza meg. 2025-ben újabb jogi szabályozás lépett hatályba, amelynek értelmében a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Kutatóközpontja javaslatára a kultúráért felelős miniszteré a dönt az anyakönyvezhető nevekről, és a mindenkori utónévlistát a Magyar Közlönyben is közzéteszik. Ez azt jelenti, hogy csak az ott felsorolt nevek választhatók hivatalosan az újszülöttek számára. A 2025 szeptemberében megjelent lista 2691 női és 2012 férfinevet tartalmaz.

Az utónévválasztás főbb szabályai: 1. magyar helyesírás: a névnek meg kell felelnie a magyar helyesírás szabályainak. Idegen nevek esetében a magyar fonetikai írásmód az irányadó. 2. Nemek szerinti megkülönböztetés: a névnek egyértelműen férfi vagy női nemhez kell tartoznia. Uniszex, semleges nevek nem engedélyezettek. 3. Kiejthetőség és becézhetőség: a név könnyen kiejthető és becézhető kell, hogy legyen. 4. Összetett nevek: (pl. Annarózsa, Lilibella) anyakönyvezhetők, ha megfelelnek a fenti kritériumoknak. 5. Egyedi nevek kérelmezése: ha a kívánt név nem szerepel a bejegyzésre javasolt listán, a szülők kérhetik az általuk kedvelt név engedélyezését. A kérelem elbírálása során figyelembe veszik a név eredetét, jelentését és illeszkedését az anyanyelvhez. A hivatalos névjegyzék folyamatosan bővül az új, bejegyzésre javasolt nevek beemelésével.

Az utóbbi fél évszázadban egyre gazdagodott a magyar keresztnévkincs, egymást követték az újabb, mind nagyobb választékot kínáló névkönyvek. A sort Ladó János: *Magyar utónévkönyv* című munkája nyitotta meg, amelyben összesen

1 | Farkas Tamás: *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Bp. 2015. 6.

1827 név szerepel (895 női és 932 férfinév),² ezt egy gazdagabb, 2710 választható keresztnévet tartalmazó kötet³ követte. A növekvő igényeknek megfelelően egy évvel később egy hasonlóan bőséges választékot kínáló kézikönyv⁴ jelent meg, amely 2606 nevet tartalmazott, majd ennek bővített kiadása 2016-ban. Meg kell említenünk még egy fontos segédeszközt, a *Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyvét*.⁵

Napjainkban a névkincs további bővülése várható, hiszen a szülők egy része gyermekének mindenképpen új, a családban, környezetében még nem viselt, az európai nyelvekben is jól hangzó nevet szeretne választani, a szülők másik fele viszont a magyar nemzeti és családi hagyományokat őrző neveket részesíti előnyben.

A svéd névadás

Svédországban nagy hagyománya van a névkutatásnak, a világ első onomasztikai folyóirata a svéd Namn och bygd (Név és vidék) 1913-ban indult, és a ma is az egyik legtekintélyesebb tudományos folyóirat Svédországban. A névválasztást teljes egészében a szülőkre bízzák, mindenki olyan nevet választhat gyermekének, amelyet akar, ha betartja a törvényes előírásokat. A jelenlegi névtörvény (Namnlagen) 2017. július 1-jén lépett életbe. Alapelvei a következők:

Nincs hivatalos névlista. A névnek nem kell szerepelnie semmilyen hivatalos adatbázisban, de meg kell felelnie bizonyos törvényes szempontoknak.

A személy nevével kapcsolatos összes kérdést a Svéd Adóhivatalhoz (Skatteverket) kell intézni. A hivatal nem rendelkezik kötelező névlistával, de honlapján megtalálható a választható nevek jegyzéke, amely több mint 6000 nevet tartalmaz. Az adóhivatal azt ellenőrzi, hogy a szülők által választott név megfelel-e a svéd névtörvénynek, amely bizonyos elvárásokat határoz meg: a név nem lehet sértő, megtévesztő vagy túlságosan hasonló egy már létező családnévhez. A névnek jeleznie kell a gyermek nemét, kivéve, ha a szülők már rendelkeznek egy semleges nevű gyermekkel. A név ne legyen a királyi családhoz vagy más előkelő személyhez köthető, kivéve, ha a szülők engedélyt kapnak erre. A név nem tartalmazhat olyan betűket vagy jeleket, amelyek nem részei a svéd ábécének, kivétel, ha a szülők igazolni tudják, hogy a név hagyományos vagy szokásos egy másik nyelvben, kultúrában. Az érintettek fellebbezhetnek a nekik nem tetsző hivatalos döntés ellen. Egy személy több, 3-4 keresztnévet is kaphat. A névváltoztatás szintén lehetséges, életében három alkalommal mindenki ingyenesen megváltoztathatja keresztnévét. Az ennél többszöri névcseré már díjköteles.

A szülők rendelkezésére álló forrás a *Mindent a nevekről* összeállítás,⁶ amelyben két adatbázis található. Az egyik a Svéd Statisztikai Hivatal nyilvántartásában szereplő több mint 440 000 olyan név, amelyeket legalább két személy visel Svédországban.

2 | Ladó János: *Magyar utónévkönyv*. Bp. 1971.

3 | Ugróczy Mária–Bíró Ágnes: *Új magyar utónévkönyv*. Bp. 1997

4 | Ladó János–Bíró Ágnes: *Magyar utónévkönyv*. Bp. 1998.

5 | S. Dávid Emese szerkesztésében 2004-ben jelent meg az Aranyhal Kiadónál, Budapesten 976 oldalon.

6 | Allt om Namn, www.alltomnamn.se (utolsó megtekintés: 2026. 05. 10.)

A másik adatbázis a Svéd Szabadalmi és Védjegy Hivatal által nyilvántartott több mint 140 000 név, ezeket csak egy ember vagy már senki sem viseli Svédországban. Ez a jegyzék folyamatosan frissül az újonnan bejegyzett nevekkel. A *Mindent a nevekről* kötetben megtalálható az összes svéd női, férfi- és a nemileg semleges, uniszex keresztnév. Néhány általános javaslatot is mellékelnek a nevek mellé. Megemlítik a mindkét nem számára elfogadott, legnépszerűbb semleges neveket. Ezek 2024-ben a következők voltak: Alex, Andrea, Billie, Charlie, Kim, Lo, Lou, Mika, Robin. „Ha olyan nevet szeretne találni, amelyet a világ egy bizonyos helyén használnak, tekintse meg a Nevek földrajzi elhelyezkedés szerinti részt, ahol olyan neveket talál, amelyeket más országban vagy más nyelven használnak, és jól »működnek«” – javasolják a szerzők. A szülők tájékozódhatnak még a Svéd akadémiai névkönyvből,⁷ ahol a svéd nyelvterületen használt összes keresztnév megtalálható eredetük, jelentésük és alakváltozataik feltüntetésével.

A román névadás

Romániában nincs önálló névtörvény, amely kizárólag a névadást szabályozná, de az 1996. évi 119-es, az anyakönyvi okmányokra vonatkozó törvény meghatározza a kereszt- és családnév hivatalos bejegyzését. Ez a jogszabály rendelkezik arról, hogyan kell regisztrálni a gyermek nevét. A szülők szabadon választhatnak nevet az újszülöttnak, nincs hivatalos, kötelező névlista, de az anyakönyvvezető jogi okokból visszautasíthatja a nevet, ha az trágár, sértő vagy nevetséges, ha a gyermek érdekeivel ellentétes, illetőleg, ha nincs összhangban a társadalmi renddel és a jó erkölccsel. A szülők régebbi és újabb szakirodalomból tájékozódhatnak.⁸ 2011-ben még voltak ilyen keresztnév: Imperator, Mercedes, Policia, Tarzan, Winnetou, Televizor. A 1996/119-es törvényt 2012-ben és többszöri módosítás után később is újraközltek. Előírás, hogy egy személy keresztnéve legtöbb három elemből állhat, és tekintettel kell lenni a román helyesírás szabályaira. Alapjog azonban, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van saját anyanyelvükön használt család- és keresztnévhez az állami dokumentumokban is. Ha kéri, a név szerepelhet a személyazonosító okmányokban, például a személyi igazolványban is a kisebbség nyelvén, a születési anyakönyvi bejegyzés formájának megfelelően. A szülők felelőssége a név anyanyelven történő helyes bejegyzésének nyomon követése, ellenőrzése.

7 | Svenska akademiens namnbok www.svenskaakademien.se (utolsó megtekintés: 2026. 05. 10.)

8 | Néhány fontos alapkönyv: N. A. Constantinescu: *Dicționar onomastic românesc*. Bukarest 1963.; Cristian Ionescu: *Mică enciclopedie onomastică*. Bukarest 1975.; Cristian Ionescu: *Dicționar de onomastică*. Bukarest 2001. [2008.]; J. Kovács Magda: *Magyar-román, román-magyar összehasonlító keresztnévszótár*. Sepsiszentgyörgy 2018.; Tatiana Petrache: *Dicționar enciclopedic al numelor de botez*. Bukarest 1998.

Diana Popescu: *Semnificația și originea numelui. Dicționar de prenume de la A la Z*. Bukarest 2008.

Az 1. sz. táblázat a 2024-ben legnépszerűbb 100 svéd lánykeresztnevet mutatja be jelezve, hogy mely nevek anyakönyvezhetők a névtörvény szabályai szerint Magyarországon.

1. számú táblázat

Legnépszerűbb svéd lánynevek	Magyar alakváltozat	Anyakönyvezhető, ill. nem anyakönyvezhető nevek a magyar névadásban
1. Alma	Alma	Igen
2. Alice	Alica, Alicia, Alice	Igen
3. Olivia	Olivia, Olívia	Igen
4. Elsa	Elza	Igen
5. Vera	Vera	Igen
6. Saga	-	Nem
7. Selma	Zelma	Igen
8. Astrid	Asztrid	Igen
9. Ella	Ella	Igen
10. Signe	-	Nem
11. Freja	Freja	Igen
12. Ellie	Elli	Igen
13. Stella	Sztella, Stella	Igen
14. Alba	Alba	Igen
15. Maja	Maja	Igen
16. Agnes	Ágnes	Igen
17. Alva	-	Nem
18. Leah	Lea	Igen
19. Hedda	Hedda	Igen
20. Ebba	Ebba	Igen
21. Mila	Mila	Igen
22. Luna	Luna	Igen
23. Wilma	Vilma	Igen
24. Lilly	Lili	Igen
25. Iris	Írisz	Igen
26. Juni	-	Nem
27. Ines	Inez	Igen
28. Sigrid	Szigrid	Igen
29. Alicia	Alicia, Alícia	Igen
30. Ellen	Elen	Igen
31. Leia	Leila, Lea	Igen
32. Ester	Eszter	Igen
33. Majken	-	Nem
34. Lykke	-	Nem
35. Nora	Nóra	Igen
36. Molly	Molli	Igen
37. Julia	Júlia	Igen
38. Edith	Edit	Igen
39. Lily	Lili	Igen
40. Elvira	Elvira	Igen
41. Hilma	-	Nem

Legnépszerűbb svéd lánynevek	Magyar alakváltozat	Anyakönyvezhető, ill. nem anyakönyvezhető nevek a magyar névadásban
42. Sally	-	Nem
43. Celine	Celina	Igen
44. Nova	Nova	Igen
45. Clara	Klára	Igen
46. Ingrid	Ingrid	Igen
47. Ayla	-	Nem
48. Esther	Eszter	Igen
49. Ilse	Ilze	Igen
50. Livia	Livia	Igen
51. Mira	Mira, Míra	Igen
52. Liv	Liv	Igen
53. Sofia	Szofia, Szófia, Zsófia	Igen
54. Lea	Lea	Igen
55. Thea	Tea	Igen
56. Emma	Emma	Igen
57. Bonnie	Bonni	Igen
58. Märta	Márta	Igen
59. Elsie	-	Nem
60. Rut	Rut	Igen
61. Hilda	Hilda	Igen
62. Amelia	Amélia	Igen
63. Meja	Mea	Igen
64. Sara	Sára	Igen
65. Ronja	-	Nem
66. Tuva	-	Nem
67. Julie	-	Nem
68. Hedvig	Hedvig	Igen
69. Elise	Elisza	Igen
70. Emilia	Emília	Igen
71. Tyra	-	Nem
72. Lo	-	Nem
73. Klara	Klára	Igen
74. Lova	-	Nem
75. Svea	-	Nem
76. Stina	-	Nem
77. Nellie	Nelli	Igen
78. Alina	Alina	Igen
79. Ida	Ida	Igen
80. Cleo	-	Nem
81. Isabella	Izabella	Igen
82. Inez	Inez	Igen
83. Eira	-	Nem
84. Idun	Iduna	Igen
85. Melina	Melina	Igen
86. Maya	Maja	Igen
87. Maria	Mária	Igen
88. Ruth	Rut	Nem

Legnépszerűbb svéd lánynevek	Magyar alakváltozat	Anyakönyvezhető, ill. nem anyakönyvezhető nevek a magyar névadásban
89. Malva	-	Nem
90. Junie	-	Nem
91. Leona	Leona	Igen
92. Freya	Freja	Igen
93. Viola	Viola	Igen
94. Hailey	-	Nem
95. Isabelle	Izabella, Izabell, Izabell	Igen
96. My	-	Nem
97. Kerstin	Kersztin	Igen
98. Millie	Mili	Igen
99. Elina	Elina	Igen
100. Linnea	Linéa	Igen

Következtetések: svéd és magyar lánynevek

Figyelemre méltó, hogy 76 népszerű svéd lánynev (76%) Magyarországon is engedélyezett, magyar helyesírás szerinti alakváltozataikat bárki választhatja, és mindössze 24 svéd név nem szerepel az anyakönyvezhető összmagyar nevek jegyzékén. Tehát az újabb, idegen eredetű nevek engedélyezésekor a Nyelvtudományi Kutatóközpont eléggé megengedő magatartást tanúsított 2024-ben, azóta bizonyos szigorításokat léptettek életbe, törölték a senki által nem viselt idegen vagy a bizarr, visszatetsző neveket.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a két névadásban egyaránt előforduló nevek (76 név) mennyire népszerűek a magyar névadásban, kiderül, hogy csupán 13 divatos svéd név tűnik fel a magyar, százas népszerűségi rangsorban. Ezek a következők gyakorisági mutatójuk feltüntetésével: Maja (15.), Mila (21.), Lilly (24.), Ester (32.), Nora (35.), Julia (37.), Esther (48.), Mira (51.), Sofia (53.), Emma (56.) Sara (64.), Emilia (70.), Isabella (81.) A fennmaradó 63 név mindenikét néhány személy viseli ugyan Magyarországon, de bárki választhatja. Tehát a legnépszerűbb svéd nevek több mint kétharmada Magyarországon is engedélyezett név. Ez egyben a választható magyar keresztnévek folyamatos gazdagodását és a nemzetközi trendekhez való felzárkózását bizonyítja.

A 2. számú táblázat a legnépszerűbb svéd fiúneveket hasonlítja össze az anyakönyvezhető magyar nevekkal.

Legnépszerűbb svéd fiúnevek	Magyar alakváltozat	Anyakönyvezhető, ill. nemanyakönyvezhető nevek a magyar névadásban
1. Noah	-	Nem
2. William	-	Nem
3. Hugo	Hugó	Igen
4. Liam	Liam	Igen
5. Adam	Ádám	Igen
6. August	Auguszt	Igen
7. Nils	Nilsz	Igen
8. Leo	Leó	Igen
9. Oliver	Olivér	Igen
10. Sam	-	Nem
11. Otto	Ottó	Igen
12. Elias	Éliás	Igen
13. Alfred	Alfréd	Igen
14. Malte	-	Nem
15. Leon	Leon	Igen
16. Frans	-	Igen
17. Charlie	-	Nem
18. Ludvig	Ludvig	Nem
19. Theo	Teó	Igen
20. Valter	Valter	Igen
21. Ted	-	Igen
22. Olle	-	Nem
23. Gabriel	Gábiel	Nem
24. Elliot	Eliot	Igen
25. Lucas	Lukács	Igen
26. Arvid	Arvid	Igen
27. Harry	Hari, Harri	Igen
28. Tage	-	Igen
29. Theodor	Teodor	Nem
30. Henry	Henri	Igen
31. Björn	Björn	Igen
32. Adrian	Adrián	Igen
33. Vincent	Vincent	Igen
34. Walter	Valter	Igen
35. Ebbe	-	Igen
36. Alexander	Alexander	Nem
37. Benjamin	Benjámin	Igen
38. Melker	-	Igen
39. Axel	Axel	Nem
40. Elton	Elton	Igen
41. Oscar	Teodor	Igen
42. Jack	-	Igen
43. Noel	Noel	Nem

Legnépszerűbb svéd fiúnevek	Magyar alakváltozat	Anyakönyvezhető, ill. nemanyakönyvezhető nevek a magyar névadásban
44. Kian	Kián, Kian	Igen
45. Albin	Albin	Igen
46. Viggo	Viggó	Igen
47. Levi	Lévi	Igen
48. Matteo	Mateó, Matteó	Igen
49. Lukas	Lukács	Igen
50. Emil	Emil	Igen
51. Ivar	-	Igen
52. Hjalmar	-	Nem
53. Milo	Miló	Nem
54. Dante	Dante	Igen
55. Ture	-	Igen
56. Isak	Izsák	Nem
57. Frank	Frank	Igen
58. Julian	Julián	Igen
59. Vidar	Vidar	Igen
60. Loke	-	Igen
61. Love	-	Nem
62. Melvin	-	Nem
63. Colin	Kolin	Nem
64. Louie	-	Igen
65. Milton	Milton	Nem
66. Gustav	Gusztáv	Igen
67. Ludwig	Ludvig	Igen
68. Matheo	-	Igen
69. Edvin	Edvin	Nem
70. Ali	Ali	Igen
71. Aston	-	Igen
72. Omar	-	Nem
73. Folke	-	Nem
74. Oskar	Oszkár	Nem
75. Algot	-	Igen
76. Sixten	-	Nem
77. Max	Max	Nem
78. Amir	Amir	Igen
79. Alvin	Alvin	Igen
80. Alve	-	Igen
81. Vide	-	Nem
82. Aron	Áron	Nem
83. Bo	-	Igen
84. Filip	Filip	Nem
85. Elis	-	Igen
86. Felix	Félix	Nem
87. Samuel	Sámuel	Igen
88. Otis	Otisz	Igen
89. Svante	-	Igen

Legnépszerűbb svéd fiúnevek	Magyar alakváltozat	Anyakönyvezhető, ill. nemanyakönyvezhető nevek a magyar névadásban
90. Knut	-	Igen
91. Sigge	-	Nem
92. Rayan	Rajan	Nem
93. Ibrahim	Ibrahim	Nem
94. Erik	Erik	Igen
95. Daniel	Dániel	Igen
96. Lowe	-	Igen
97. Casper	-	Igen
98. Alvar	-	Nem
99. John	-	Nem
100. Loui	-	Nem

Következtetések: svéd és magyar fiúnevek

A 2024-ben legnépszerűbb 100 svéd fiúnév közül 64 (64%) a bejegyzésre ajánlott magyar nevek körében is megtalálható, míg 36 svéd név (36%) nem szerepel az engedélyezett nevek listáján. A lánynevekhez hasonlóan a legnépszerűbb svéd fiúnevek többsége elfogadható a magyar névszabályozás szerint. A magyar névkincs, gazdagságát és sokszínűségét tekintve, illeszkedik az európai irányzatokhoz.

Fontos megjegyeznünk, hogy a két névadásban egyaránt fellelhető fiúnevek közül mindössze 13 tartozik a legnépszerűbb magyar nevek közé, a többit alig néhány személy vagy senki sem viseli. E svéd nevek népszerűségi mutatójuk sorrendjében a következők: Adam (5.), Oliver (9.), Elliot (24.), Theodor (29.), Adrian (32.), Alexander (36.), Benjamin (37.), Noel (43.), Aron (82.), Felix (86.), Samuel (87.), Erik (94.), Daniel (95.).

Az Olivér mindkét nyelvben előkelő helyet foglal el a divatnevek sorában, a magyarban a 2. és a svéd nevek között a 6. legnépszerűbb fiúnév. A magyarban 6. Noel a svéd nevek között a 37. helyet foglalja el, az első tíz, divatos svéd név közé mindössze 2, az Olivér és az Ádám került be.

A leggyakoribb svéd, magyar és román keresztnevek

A legnépszerűbb nevek a legkedveltebbek ugyan egy adott időszakban, és annak ellenére, hogy némelyek hosszú időn át szerepelhetnek az élvonalban, mégsem azonosak a leggyakoribb, a legtöbb személy által viselt nevekkal. Svédország tíz leggyakoribb női neve 2024-ben:1. Anna, 2. Eva, 3. Maria, 4. Karin, 5. Kristina, 6. Sara, 7. Emma, 8. Elin, 9. Lena, 10. Ingrid. Leggyakoribb férfinevek: 1. Lars, 2. Erik, 3. Karl, 4. Anders, 5. Johan, 6. Per, 7. Mats, 8. Nils, 9. Peter, 10. Jan. Tehát a hagyományos, klasszikus svéd nevek vezetik az országos gyakorisági listát.

A leggyakoribb tíz magyar női név 2024-ben a következő volt: Mária, Erzsébet, Katalin, Éva, Ilona, Anna, Zsuzsanna, Andrea, Judit, Ágnes.

Leggyakoribb magyar férfinévek 2024-ben: László, István, József, Zoltán, János, Gábor, Sándor, Attila, Péter, Tamás, tehát mind a nők, mind a férfiak esetében a hagyományos keresztnévek uralják a mezőnyt.

Bár Romániában nem áll rendelkezésre országos, hivatalos gyakorisági névjegyzék, a névadási trendekből arra lehet következtetni, hogy 2024-ben a leggyakoribb nevek országos szinten hasonlóak voltak azokhoz a nevekhez, amelyeket a helyi adatok, a sajtó és egyes elemzések, például családbarát portálok jelölnek. Tipikus, évek óta gyakori, toplistás nevek Romániában: Andrei, Alexandru, Ștefan, David, Mihai, Ion/Ionuț, Gabriel, Daniel, Florin, Cristian, illetve Maria, Ana-Maria, Elena, Ioana, Andreea, Alexandra, Mihaela, Cristina, Daniela, Alina. A Mária kiemelt helyet foglal el mindhárom ország névállományában: Svédországban a harmadik, Magyarországon és Romániában az első női név, azaz a nők döntő többsége ezt a nevet viseli. Népszerűsége valószínűleg a keresztény kultúrkörből és az egyetemes művészeti ábrázolásokból fakad.

A legnépszerűbb román keresztnévek

Romániában országos népszerűségi névlista híján elemzésünk a nagyobb városok, megyeszékhelyek legkedveltebb neveire terjedt ki. Kolozsváron 2024-ben összesen 6361 gyermek született, ebből 2972 lány és 3389 fiú.

Legnépszerűbb lánynevek: 1. Maria, 2. Sofia-Maria, 3. Olivia, 4. Anastasia, 5. Irina, 6. Mara, 7. Sofia.

Népszerű fiúnevek: 1. Matei, 2. David, 3. Ștefan, 4. Filip, 5. Victor, 6. Luca, 7. Andrei, 8. Tudor, 9. Vlad.

Iași városban ugyanebben az évben 6980 gyermek született, ebből 3410 lány és 3570 fiú.

Legnépszerűbb lánynevek: 1. Maria, 2. Ioana, 3. Elena, 4. Sofia, 5. Anastasia, 6. Ștefania, 7. Eva, 8. Teodora, 9. Andreea, 10. Olivia.

Legkedveltebb fiúnevek: 1. Andrei, 2. Ștefan, 3. Gabriel, 4. Matei, 5. Alexandru, 6. Ioan, 7. Constantin, 8. David, 9. Luca, 10. Nicolas.

Iași polgármesteri hivatala közzétette a legnépszerűbb kettős keresztnévek jegyzékét is. Lánynevek: 1. Eva-Maria, 2. Sofia-Maria, 3. Anastasia-Maria, 4. Anastasia-Elena, 5. Olivia-Maria, 6. Sara-Maria, 7. Antonia-Maria, 8. Evelina-Maria, 9. Ilinca-Maria, 10. Eva-Ioana.

Fiúnevek: 1. David-Andrei, 2. Dominic-Andrei, 3. Eric-Andrei, 4. Matei-Andrei, 5. Tudor-Andrei, 6. Filip-Andrei, 7. Rareș-Andrei, 8. Rareș-Gabriel, 9. Ianiș-Andrei, 10. Luca-Andrei.

Feltűnően nagy a hasonlóság a két megyejogú város 2024. évi legkedveltebb keresztnévei között. Mindkét nagyváros vezető női keresztnéve a Maria. Kolozsváron a második Sofia-Maria egyik tagja is a Maria népszerűségét erősíti. Iași-ban szintén a Maria vezeti a népszerűségi ranglistát, és ehhez hozzáadódik még az első nyolc kettős keresztnév második, ugyancsak Maria eleme. Továbbá az egyelemű vezető női nevek esetében is jelentős egyezés figyelhető meg a két város névanyagában. A Kolozsváron kedvelt Olivia, Anastasia, Sofia megtalálható Iași legnépszerűbb nevei közt, csupán két „kolozsvári” név, az Irina és a Mara hiányzik az ottani ranglistáról. Kolozsvárhoz képest új, divatos nevek Iași-ban a Ioana, Elena, Ștefania, Eva, Teodora, Andreea.

A rendelkezésünkre álló, kisszámú adat alapján csak feltételezni tudjuk, hogy az ország nyugati és keleti fekvésű nagy városaiban egyaránt a hagyományosnak mondható női keresztnévek uralták a mezőnyt 2024-ben.

A fiúnevek közül Kolozsváron a Matei, Iași-ban az Andrei a vezető név, noha nem azonosak, mindkettő előkelő helyet foglal el a másik, vizsgált település kedvelt nevei sorában. Öt-öt név: Matei, David, Ștefan, Luca, Andrei ismétlődik a két névrendszer legnépszerűbb elemei közt, de természetesen néhány különböző, újabb név is megjelenik. Tehát a hagyományos, történelmi gyökerű férfikeresztnévek, a női nevekhez hasonlóan, mindkét településen megőrizték vezető szerepüket 2024-ben.

Összegzés

Napjainkban a globalizáció térhódítása következtében a világ és Európa számos országában rohamosan terjednek az új, idegen, különleges keresztnévek. Svédország egyike azon országoknak, ahol a névtörvény tág teret enged az egyéni névválasztásnak. Magyarországon szintén erőteljesen nő az új, idegen eredetű és különleges nevek száma, s az illetékes hivatal engedélyezése alapján folyamatosan gazdagodik a regisztrálásra ajánlott nevek állománya. Romániában a törvényes szabályok szintén tág teret engednek a szülői névzésnek.

Az új, szokatlan, idegen nevek térhódítása ellenére mind a magyar, mind a svéd és a román névhasználatban a nemzeti hagyományoknak megfelelő, klasszikus nevek a leggyakoribbak, ezeket a viselték 2024-ben a legtöbben.

Trends in Given Name Choice in the Swedish, Hungarian, and Romanian Name Systems

Keywords: naming law, most popular first names, most frequent first names, new and unusual names, registrable given names, traditional national first names, normative first name lists

The primary objective of the study is to provide a comparative analysis of given-name selection practices in 2024 in three countries – Sweden, Hungary, and Romania – and to examine the legal framework governing naming practices in each country. An analysis of the one hundred most popular given names in Sweden and Hungary reveals that 76% of Swedish names are also included among the names recommended for official registration in Hungary. In addition to the most popular names, the author also considers the most frequently occurring names, demonstrating that the Swedish, Hungarian, and Romanian naming systems exhibit significant similarities, as the majority of individuals bear national and traditional names. The expansion of the given-name inventory and the preference for unique and distinctive names continue to represent a strong social demand. Nevertheless, despite their originality and novelty, such names have not yet become widespread.

Egy tárgyatlan igei konstrukció vizsgálati kísérlete

Bevezetés

A *-lak* morféma a magyar nyelv egy olyan jellegzetes személyragja, amely egyaránt kódolja az E/1. személyű alanyt és az E/2. vagy T/2. személyű tárgyat. Ennek értelmében várható, hogy a személyrag csak tárgyas igéken jelenhessen meg (*én meglátogatlak téged*), természetesen amennyiben az adott igének egyáltalán lehet 2. személyű (tehát [+humán]) tárgya. A szakirodalom megosztott azzal kapcsolatban, hogy a *-lak*-os ragozás az általános vagy a határozott ragozási paradigma részét képezi. Egyes logikai-szemantikai megközelítésen alapuló munkák szerint a határozott ragozásba illeszthető be, abból adódóan, hogy ez a ragmorféma második személyű tárggyal jelenik meg, amely határozottnak tekinthető egy beszédhelyzetben.¹ Azonban ennek értelmében az E/1. személyű tárgynak (*engem*) is határozott ragozást kellene előhívnia, viszont ez nem áll fenn (vö. *ő lát engem*), továbbá a 2. személyű tárgy általános ragozással jelenik meg minden olyan esetben, ahol az alany nem E/1 (vö. *ő lát téged*).

A vizsgált konstrukció tekintetében az olyan infinitívuszos szerkezetek relevánsak, amelyekben a tárgyat vonzó tag egy főnévi igenévi bővítmény. Ezekben az esetekben – tekintve, hogy az infinitívuszon nem jelölhető a tárggyal való egyeztetés – a ragot a főnévi igenevet vonzó tárgyas finit ige veszi fel. Ilyenszerű egyeztetésre feltehetőleg csupán a tárgyas igék képesek, bár ez is egy olyan gyakran felvetett kérdés, amelyről nem született konszenzus. Az adatok arról tanúskodnak, hogy *-lak* ragmorféma kapcsolódhat bizonyos tárgyatlan igékhez² is, amennyiben egy olyan infinitívusz a bővítménye, amelynek 2. személyű tárgyi vonzata van. Ez a beszélt nyelvben/bizonyos nyelvváltozatokban használatos szerkezet egy sztenderdbeli hosszabb szerkezetnek felel meg funkcionálisan, vagyis pl. a *jöttelek meglátogatni a jöttem meglátogatni téged/titeket szerkezetnek*. Ez utóbbiban szükség van a tárgy konkrét megjelenésére, ennek hiánya ugyanis csupán harmadik személyű

1 | Vö. Gombocz Zoltán: *Syntaxis*. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1949.

2 | Jelen esetben tárgyatlannak tekintek minden olyan igét, melynek nincsen névszói (NP/DP) tárgyi vonzata. A hagyományos nyelvtanokra jellemző tárgyesetként való értelmezését az infinitívuszi bővítményeknek nem követem.

olvasatot hív elő (pl. *jöttem meglátogatni őt/Önt*). A -*lak* morfémanak a finit igehez való kapcsolása által azonban az E/2. személyű tárgy az igealakban kódolt lesz, így nincs szükség az explicitálásra, amennyiben azt a kontextus valamilyen (pl. információszerkezeti) okból meg nem követeli. Emellett a legtöbb szerkezet esetén a hosszabb infinitívuszi bővítményes szerkezettel párhuzamosan létezik egy konjunktívuszi mellékmondatos variáns is (vö. *jöttek meglátogatni – Azért jöttem, hogy meglátogassalak*).

Egy másik – a jelenséghez szorosan kapcsolódó – igei mintázat is megfigyelhető szintén az ige + *infinitívus*z konstrukcióban, mégpedig a -*lak* egyeztető morfémanak az infinitívuszhoz való kapcsolása (pl. *kell segítenek*³). A Lanstyák István által (a Magyar Nemzeti Szövegtrár (MNSZ2) és más internetes források alapján) felvonultatott előfordulásokban a leggyakoribb a *kell* segédigének a különböző idő- és módjeles alakjai melletti főnévi igeneveknek az ilyenszerű ragozása, továbbá megjelenik még a *szabad* és *sikerül* igékkel alkotott szerkezetekben is.

A két mintázatot szükséges elkülöníteni aszerint, hogy mely predikátumok esetén merülnek fel. Az adatok alapján feltételezhető, hogy a *főnévi igenév* és -*lak* konstrukcióra a hiányos ragozási paradigmájú, nem személyragozható igék hajlamosak, illetve várható mindazon predikátumok esetén, ahol az ige + *főnévi igenév* szerkezetekben a beszélt nyelvben az alannal való egyeztetés az infinitívuszon jelölt (pl. *kell segítenem neked/téged, meg szabad látogatnom téged*).⁴ Az ezen a halmazon kívül eső predikátumokkal kapcsolatban tehető fel a jelen cikkben vizsgált mintázat létrehozhatósága.

Kutatásomban az említett konstrukció néhány vizsgálati lehetőségét igyekeztem feltárni. Az ezen szerkesztés létrehozhatóságának potenciális magyarázata mellett a vizsgálat célja olyan szempontok feltérképezése is volt, amelyek relevánsnak tekinthetők, és amelyek alapjául szolgálhatnak a további kutatásoknak. Jelen tanulmányban a szerkezet vizsgálatának egy lehetséges irányát vázolom fel, valamint összegzek néhány eddigi részeredményt.

A szakirodalom rövid áttekintése

Maga a szerkezet korántsem újszerű, már korábbi századokban is fellelhető különböző forrásokban, valamint a szakirodalom is említést tesz róla.⁵ Az utóbbi években a témával kapcsolatos kutatás jelentősen fellendült. A kutatások különböző irányok mentén próbálják magyarázni a jelenséget, más-más elméleti keretekbe ágyazva azt, valamint sokszor egészen eltérő célokat kitűzve. Ezen munkák jobbára megemlítik a szokatlan formát és az értékítéletekben fellelhető variabilitást, viszont sokkal inkább a jelenség okait igyekeznek feltárni, és magyarázni azt, hogy miért jöhetnek létre ilyen alakok. A következőkben röviden áttekintem a legújabb kutatási eredményeket.

Szabó Dorina Szabina több munkát is szentel a jelenség vizsgálatának, több lehetséges irányt és magyarázatot felvetve. Kutatásaiban egyaránt vesz figyelembe

3 | Vö. Lanstyák István: *Nyelvi változások az igenevek körében. Nyelvhelyességi és nyelvi helyénvalósági kérdések*. Szenci Molnár Albert Egyesület, Pozsony 2022. 11–12.

4 | Ebbe a halmazba beleértendő az olyan névszó + *kopula* szerkezetű összetett predikátumok is, mint például a *szokás/tilos/szükséges* + Ø.

5 | Vö. Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor: A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII. évf. 1989. 51–105.

szintaktikai és logikai-szemantikai aspektusokat is. Az *igyekezek megérteni*-típusú szerkezetek esetén az ő felvetésében is az infinitívusz mind logikailag, mind szintaktikailag a tárgyat vonzó alaptag. Állítása szerint ugyan feltételezhető lenne, hogy az egyeztetés a főnévi igenév határozott tárgya és a tárgyatlan ragozott ige között jön létre, azonban azt is kiemeli, hogy 3. személyű határozott tárgy esetén ez a fajta egyeztetés nem grammatikus (vagyis nincs például *elindulom meglátogatni őket*⁶ szerkezet).⁷ Emellett részleges párhuzamot feltételez az analitikus szerkesztésű igealakok fog segédigéjével, illetve a modális és aspektuális segédigék sztenderd viselkedésével.⁸ Az MNSZ2-ből és egy kérdőíves vizsgálat során gyűjtött adatok alapján arra a következtetésre jut, hogy ezen szerkezet jellemző a mozgást kifejező igék és az olyan infinitívuszi bővítmények együttesében, amelyek mozzanatra utalnak, végponttal és irányultsággal rendelkeznek, az így létrejövő szerkezeteknek pedig cél- vagy okhatározói jelleget tulajdonít.⁹

További kutatásaiban a tranzitivitási potenciállal hozza összefüggésbe a szerkezetet. A tranzitivitást egy, a tárgyasságnál tágabb fogalomként értelmezi, és a tárggyal való egyeztetést a tárgyatlan igék esetében a tranzitivitási potenciál magas értékével magyarázza.¹⁰ Ebben a megközelítésben a Hopper-Thompson-féle tranzitivitási kontinuumra alapoz, és kiemeli az ágencia és akaratlagosság paramétereinek jelentőségét,¹¹ rávilágítva arra, hogy az ezekhez tartozó magas értékek hozzájárulhatnak az egyes igék tárgyasként való értelmezéséhez. Egy szemantikai átfedést feltételez az általa vizsgált predikátumok és a szándékot kifejező tárgyas segédigék és segédigeszerű igék között, melyeket szintén hasonló jelentéskomponensekből eredeztet.¹² Ezt a felvetést egy csoportosítási kísérlettel teszteli, melynek eredményei alapján úgy tűnik, hogy a kérdezett beszélők többsége az elhatározás-, szándék-, döntés-, ágenciatényezők mentén valósult meg, valamint a vizsgált igék ténylegesen olyan tárgyas igékkel kerültek egy csoportba, mint az *akar, próbál, óhajt, megkísérel*.¹³ Egy későbbi kutatásában ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a mozgásigék esetében ezek a szemantikai asszociatív viszonyok nem tételezhetők fel, viszont jelentésszerkezetüknek mégis részét képezi a céltételezettség, és részben emiatt tendálnak a tranzitivitás felé.¹⁴

6 | Az ilyen típusú szerkezetek tekintetében sincsen konszenzus a szakirodalomban, ugyanis bizonyos predikátumok adatolhatók ebben a formában.

7 | Szabó Dorina Szabina: Az *igyekezek megérteni* típusú szerkesztés funkcionális nyelvészeti vizsgálata. *Ösvények*. 2018/1. 79–85. 80. (A továbbiakban: Szabó Dorina Szabina: Az *igyekezek megérteni* típusú szerkesztés funkcionális nyelvészeti vizsgálata).

8 | Uo.

9 | Uo. 81–82.

10 | Szabó Dorina Szabina: Szemantikai asszociatív viszonyok empirikus vizsgálata tárggyal egyező tárgyatlan igék vonatkozásában. *Ösvények*. 2023/1. 1–17. 2. (A továbbiakban: Szabó Dorina Szabina: *Szemantikai asszociatív viszonyok*).

11 | Angol terminológiában „agency” és „volitionality”. A Hopper-Thompson (1980) által felállított tranzitivitási feltételek két paramétere. Az ágencia arra vonatkozik, hogy az esemény résztvevője milyen mértékben cselekvő, mennyire befolyásolja a történéseket. Az akaratlagosság pedig ahhoz kapcsolódik, hogy ez a cselekvés mennyire befolyásolható az egyén által (pl. *leír vmit – elfelejt vmit*). Paul J. Hopper–Sandra Thompson: A Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56. évf. 2. sz. 1980. 251–299. 252.

12 | Szabó Dorina Szabina: *Szemantikai asszociatív viszonyok*. 2.

13 | Uo. 13–14.

14 | Szabó Dorina Szabina: A kontextus szerepe tárggyal egyező tárgyatlan igés konstrukciók személyjelölésében. In: *Személyjelölés és grammatika*. Szerk. Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor. ELTE Eötvös József Collegium, Bp. 2024. 71–84. 80.

Ez utóbbi tanulmányban ugyanakkor kiemelkedő szemponttá válik a kontextus, ugyanis jelentős szerepet kapnak a diskurzus résztvevői. Jelen esetben ez elsősorban a 2. személyű résztvevő, hiszen a -*Lak* ragos alakhoz kötött diskurzusban landmark-funkciót tölt be. Nagyfokú szaliencia társul ehhez a résztvevőhöz, hiszen mind az élőségi, mind a határozottsági és referencialitási hierarchiakon magas pozícióban van. Szabó következtetései alapján ezek a tényezők relevánsak, és behatással vannak a mintázat létrejöttére.¹⁵

Egy ezektől eltérő megközelítést kínál Szécsényi Krisztina és Szécsényi Tibor, akik szintaktikai szempontok menték, generatív grammatikai keretben foglalkoznak a -*Lak* ragos egyeztetéssel, amelyet LAK-egyeztetésnek neveznek, és a határozott egyeztetéssel egyetemben figyelik meg. Alaptézisük, hogy a határozottsági és a LAK-egyeztetés két különböző szintaktikai folyamat eredményei, ugyanis, bár vannak átfedések, vannak olyan igék is, amelyeknél csak az egyik egyeztetés lehetséges.¹⁶

Ehhez képest Bárány András álláspontja, hogy mindkettőért egyetlen egyeztetési mechanizmus felelős, vagyis a -*Lak*-os ragozást nem kezeli a tárgyas egyeztetéstől különállóként.¹⁷ Sőt, azt is kiemeli – az MNSZ2-ből és más internetes forrásokból gyűjtött adatok alapján –, hogy a távoli egyeztetésben nagyobb a variabilitás, mint azt a korábbi szakirodalom állítja, hiszen több olyan eset van, ahol a tárgyatlan ige egyeztet az infinitívuszi bővítmény tárgyával.¹⁸

Szécsényi Krisztina és Szécsényi Tibor megközelítésében az elsődleges szempont a vonzatszerkezet, amely alapján hat csoportot különítenek el. A tárgyas igéket aszerint csoportosítják, hogy csak főnévi vagy főnévi igenévi vonzatuk is van. A tárgyatlan igék osztályozása ennél kissé komplexebb, az elsődleges szempont, hogy az infinitívusz kötelező vonzat vagy szabad bővítmény, ugyanakkor fontossá válik a morfológiai komplexitás is.¹⁹ Minden csoport esetén tárgyalják a határozott és a LAK-egyeztetés kötelező voltát, illetve annak lehetőségét. Kötelező LAK-egyeztetést kizárólag a tárgyas igék esetén állapítanak meg, a tárgyatlan igéknél minden esetben csak opcionálisként merül fel. Teljes mértékben csak az olyan igék esetén zárják ki ezt a fajta egyeztetést, ahol a főnévi igenév szabad bővítmény. Azonban kevésbé elfogadhatónak tartják olyan tárggyal nem egyeztető, infinitívuszi vonzattal rendelkező igék esetén is, melyek morfológiailag komplexek (*próbálkozik, látszik, nekilát*).²⁰

Konstrukciók

Kutatásomban a vizsgált szerkezetet a konstrukciós nyelvtanok felől közelítem meg, Adele Goldberg elméletére alapozva. A konstrukció fogalmának pontos

15 | Uo. 79.

16 | Szécsényi Krisztina–Szécsényi Tibor: Object Agreement and Locality in Hungarian: Infinitival Complement Clauses, Second Person Objects and Accusative Adjuncts. In: *Approaches to Hungarian*. Szerk. Hegedűs Veronika, Irene Vogel. John Benjamins, Amsterdam. 165–186. 166.

17 | Bárány András: *Long-Distance Agreement with Intransitive Verbs in Hungarian*: <https://andras.barany.at/files/barany-ldoa-hungarian.pdf>. 3. (Utolsó megtekintés: 2026. 02. 13.). (A továbbiakban: Bárány András: *Long-Distance Agreement*).

18 | Uo. 14.

19 | Szécsényi Krisztina–Szécsényi Tibor: *i. m.* 167–172.

20 | Uo. 172.

meghatározása mai napig a szakirodalom egy problémás pontja. Kérdésként gyakran felmerül, hogy mit lehet konstrukciónak nevezni, mikortól számítható egy szerkezet konstrukciónak, illetve, hogy az idiomatikus kifejezések, frázisok besorolódnak-e ebbe a kategóriába. Goldberg első monográfiájában olyan forma-funkció párokat tekint konstrukciónak, melyeknek valamely formai vagy jelentésbeli aspektusa nem jósolható meg a szerkezet egyes elemeiből vagy egy már létező konstrukcióból.²¹ Ezt a definíciót aztán kibővíti, és olyan mintázatokat is konstrukciónak tekint, amelyek előrejelezhetők, amennyiben kellő gyakorisággal fordulnak elő.²²

A konstrukciókat egyben tekinti, vagyis azt mondja, hogy azok önmagukban hordoznak jelentést, bizonyos mértékben függetlenül az őket alkotó szavaktól. A szó szoros értelmében vett kompozicionalitást tehát elveti, viszont annak egy gyengébb értelmezését tarthatónak véli. A kifejezések jelentését azzal magyarázza, hogy az őket alkotó lexikális elemek beágyazódnak a konstrukció jelentésébe.²³ Ugyanakkor egy konstrukciónak nem egyetlen, meghatározott, absztrakt jelentés feleltethető meg, vagyis konstrukciós poliszemiáról beszélhetünk, melynek alapja, hogy ugyanazon forma különböző, de összekapcsolódó jelentésekkel társul, amelyeknek konvencionálisan asszociálódniuk kell az adott konstrukcióval. A szerző felvetése, hogy minden konstrukció esetén létezik egy központi jelentés, amely különböző módon kiterjeszthető, valamint ezek a jelentésárnyalatok igecsoportokkal asszociálhatók.²⁴

A konstrukciós keretben tehát a jelentést a konstrukció egésze hordozza, ehhez hasonlóan pedig a különböző argumentumok sem magának az igének, hanem a teljes konstrukciónak tulajdoníthatók. Erre példának a szerző az angol ditranzitív konstrukciót hozza fel, melynek egy ágens-, egy recipiens- és egy páciensvonzata van. Ebben a konstrukcióban megjelennek olyan, eredményt kifejező igék, mint például a *süt*, melynek vonzatszerkezete ettől függetlenül nem változik meg, vagyis nem lesz egy külön lexikális elem, amely a *süt* *vmit* *vkinek* jelentést hordozná, hanem a recipiensi vonzat a konstrukció egészének argumentuma.²⁵

A definíció körül felmerülő bizonytalanságok mellett egyéb kérdések is előtérbe kerülnek ebben a keretben, melyek közül az egyik, hogy mi dönti el, egy konstrukció milyen predikátumokat enged meg.²⁶ A konstrukciók bizonyos értelemben képesek arra, hogy a bennük megjelenő igékből olyan jelentéseket is „kikényszerítsenek”, amelyeket azok más kontextusokban nem idéznek elő.²⁷

Mindezek mellett, a keretben fontos szerepe van a produktitásnak, hiszen egyes konstrukciók nem válnak teljesen produktívvá.²⁸ Ennek vizsgálatában megkülönböztetünk példány- és típusgyakoriságot, az előbbi egy adott ige gyakoriságára vonatkozik,

21 | Adele Goldberg: *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press, Chicago 1995. 4. (A továbbiakban: Adele Goldberg: *A Construction Grammar*)

22 | Uő: *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford University Press, Chicago 2006. 5.

23 | Uő: *A Construction Grammar* 16.

24 | Uo. 31–34.

25 | Adele Goldberg: *A Construction Grammar* 9–10.

26 | Természetesen a konstrukciók esetén nem csak azt érdemes vizsgálni, hogy milyen predikátumokat enged meg, azonban jelen kutatás keretein belül kizárólag ezzel foglalkozom.

27 | Adele Goldberg: *Explain Me This: Creativity, Competition, and the Partial Productivity of Constructions*. Princeton University Press, Princeton 2019. 68–72. (A továbbiakban: Adele Goldberg: *Explain Me This*)

28 | Uo. 120.

míg az utóbbi arra, hogy egy konstrukcióban hány különböző ige jelenik meg.²⁹ A példánygyakoriság nem vezet produktivitáshoz, azonban erősíti egy adott ige reprezentációját a konstrukcióban, illetve létrejöhet egy szűkebb körű klaszter szorosan összekapcsolódó példákból, ami az általánosításhoz nem járul ugyan hozzá, de az adott csoport bővülésének esélyét növelheti. Ezzel szemben a típusgyakoriság nagyobb variabilitáshoz vezet, ezáltal növelve a konstrukció produktivitását.³⁰

A vizsgált konstrukció

Az itt vizsgált szerkezet mind a formai, mind a jelentésbeli aspektusokat figyelembe véve konstrukciónak nevezhető. A szerkezetek főigéi tárgyatlanok, így a *-lak* ragmorfémával való ragozásuk csak a teljes szerkezetet figyelembe véve magyarázható (hiszen önmagában nincsen például *jöttelek*). Továbbá a jelentés sem tekinthető kompozicionálisnak, ugyanis a szerkezetekben kódolt célra irányuló jelleget nem a kifejezések valamely eleme, hanem azok együttese hordozza. A konstrukciós keret ilyen mértékben magyarázatot is kínál a jelenség létrejöttére, másrészt az ige és a konstrukció szemantikájának vizsgálata prediktív jelleggel is bír.

Szabó Dorina Szabina a mozgásigékkel kapcsolatosan kiemeli, hogy az ezekkel alkotott szerkezetek cél- vagy okhatározói jelentést hordoznak.³¹ Valójában azonban ez a megfigyelés nem szűkíthető le pusztán ezen igékre, ugyanis bizonyos mértékig a konstrukcióban fellelhető predikátumok mindegyikére jellemző. Ebből a szempontból lényeges az is, hogy a legtöbb esetben létezik egy konjunktívuszi mellékmondatos variáns is (lásd 1.), amihez kapcsolódóan érdemes figyelembe venni Tóth Enikő az alárendelt mellékmondatbeli kötő- és felszólító módról írott tanulmányában tett állítását. A szerző ugyanis a két mód elkülönítésére – mivel morfológiailag egybeesnek – szemantikai megközelítést javasol. Az elsődleges szempontja, hogy a konjunktívuszi mellékmondat célhatározói.³² Ennek értelmében is alátámasztható és magyarázható a konstrukció célra irányuló jelentése, mely az egyik meghatározó jelentéskomponens a szándék jelentés mellett. Tehát a konstrukció elsődlegesen egy 2. személy felé irányuló szándékot fejez ki, és talán ez jelölhető ki egyfajta központi jelentésként is.

A konstrukcióba beágyazható predikátumok

A vizsgálatban az egyik alapvető kérdés, hogy mely predikátumok esélyesek megjelenni a konstrukcióban. Ehhez elsődlegesen azt érdemes megnézni, hogy mik azok a predikátumok, amelyeknek lehet infinitívuszi bővítménye, amelynek egy részletes áttekintését kínálja Kálmán C. és munkatársainak segédigékről szóló tanulmánya,³³ valamint Kalivoda Ágnes és Prószyk Gábor ezt kiegészítő vizsgálata.³⁴

29 | Uo. 134.

30 | Uo. 68–72.

31 | Szabó Dorina Szabina: *Az igyekezkék megérteni* típusú szerkesztés funkcionális nyelvészeti vizsgálata 82.

32 | Tóth Enikő: Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. In: *LingDok4: Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szerk. Sinkovics Balázs. Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged 175–189. 182.

33 | Kálmán C. et al.: *i. m.*

34 | Kalivoda Ágnes–Prószyk Gábor: Hungarian Auxiliaries Revisited. *Acta Linguistica Academica* 71. évf. 1–2. 2024. 202–218.

Kálmán C. és munkatársai cikkének célja a főnévi igeneves konstrukcióban, az úgynevezett *-ni* alak mellett megjelenő finit igék osztályozása és részletes vizsgálata disztribúciós kritériumok alapján. Az igéket a különböző szórendek esetén megfigyelhető viselkedésük szerint három nagy csoportra osztják. Az I. osztály igéi a tulajdonképpeni segédigék, ezen belül pedig megkülönböztetnek központi (I/A.) és másodlagos (I/B.) segédigéket.³⁵ Mindkét csoport segédigének minősül gyakoriságuk, valamint elvont modális vagy temporális jelentésük miatt, illetve annak okán, hogy a mondatbeli szerepük a főnévi igenévnek rendelődik alá.³⁶ A II. osztály sajátosságai, hogy fókuszba³⁷ törekcsenek semleges környezetben, tehát nem jellemző rájuk a csügghés semleges mondatban.³⁸ A III. osztály elemei hangsúlykerülők, vagyis semleges körülmények közt kerülnek a hangsúlyt, azonban nem segédigék, mivel nem beférkőzők.³⁹

Kalivoda Ágnes és Prószyk Gábor kutatása korpusznyelvészeti klaszteranalízis révén vizsgálja az infinitívuszos szerkezetekben megjelenő igéket, nem számítva ide az igekötős finit igéket, illetve a *névszó+kopula* összetett igei alakulatokat. A vizsgálat során olyan jegyhalmazt vesznek figyelembe, amely magában foglalja az igék automatikusan kinyerhető disztribúciós tulajdonságait: a finit ige megelőzi az infinitívuszt, a finit ige csüggh az infinitívuson, a finit ige beférkőző, az ige megjelenik infinitívuszi alakban.⁴⁰ A klaszteranalízis nyomán négy csoportot állítanak fel, az így kapott lista egy bővítettebb változata a Kálmán C. és munkatársai által előterjesztett listának.

Alapoztam továbbá Tóth Enikőnek az alárendelt mellékmondatbeli kötő- és felszólító módról írott tanulmányára is, amelyben a tárgyalt igéket szemantikai csoportra osztja.⁴¹ A szerző különbséget tesz a csak felszólító módot, valamint a csak kötőmódot engedélyező predikátumok között, illetve elkülönít egy csoportot, amely mindkettőt engedélyezi.⁴² Azok az igék, amelyek kötőmódot engedélyezőként jelennek meg, szintén esélyesek lehetnek a konstrukcióba való beágyazódásra.

Adatok

A kutatás során a fentebb említett igelisták tárgyatlan igéiből összeállított adat-sort további, az egyes elemekhez jelentésben hasonló predikátumokkal bővítettem ki, amelyek az alapján jöhetnek szóba a vizsgált szerkezetben, hogy szintén intranszitivak, és lehet olyan infinitívuszi bővítményük, amelyeknek lehet 2. személyű tárgya. Első lépésben azt figyeltem meg, hogy mely predikátumok az első alfejezetben említett két igemintázat közül melyikre mutatnak lehetőséget, vagyis azt, hogy köznyelvi használatban mely igékkel alkotott infinitívuszos szerkezetekben egyeztet az alannyal a finit ige, és melyekben a főnévi igenév. További vizsgálatokat csupán az első esetén

35 | Kálmán C. et al.: i. m. 88.

36 | Uo. 89.

37 | A szerzők terminológiájában a fókusz nem a magyar szakirodalomban bevett jelentésben szerepel, hanem minden mondatban az igerag előtti első főhangsúlyos elemet jelöli.

38 | Kálmán C. et al.: i. m. 89.

39 | Uo. 90.

40 | Kalivoda Ágnes–Prószyk Gábor: i. m. 207.

41 | Tóth Enikő: i. m.

42 | Uo. 177.

végeztem. Minden ilyen ige esetén felírtam minden lehetséges igemódban és -időben a szerkezeteket (időre jelöletlen, múltidő-jeles, felszólító/kötőmód-jeles, feltételesmód-jeles időre jelölt és jelöletlen változatban).

Ezt követően a Magyar Nemzeti Szövegtárban (MNSZ2) kerestem adatokat, figyelembe véve minden olyan esetet, ahol az infinitívusz háromszónyi távolságra jelenik meg a főigéhez képest. További adatokat internetes keresés révén gyűjtöttem. Abból adódóan, hogy ez elsődlegesen egy beszélt nyelvi jelenség, kevés írásos előfordulás található, illetve az adatok többsége jellemzően informális szöveggörnyezetből származik, leszámítva néhány, a mai nyelvhasználatban már ritkábban használt igét, melyek előfordulnak különböző vallásos, valamint irodalmi szövegekben. A kinyert adatokat, valamint az általam felírt szerkezeteket Excel-táblázatokba gyűjtöttem, és ezekre alapozva végeztem vizsgálatokat.

A felmerülő szerkezetek mennyiségét és sokféleségét tekintve az adatok más módszerrel való gyűjtése a kutatásnak ezen pontján nehezen kivitelezhető lett volna. Például kérdőíves módszer esetén felvetődik (sok egyéb mellett) a probléma, hogy az, hogy egyes beszélők grammatikusnak tekintenek egy alakot, nagyban függ attól, hogy kontextusba tudják-e azt helyezni, ha azonban kontextusba ágyazva kérdeztem volna rá, nehezen kiszűrhető az, hogy valóban a jelenségre vonatkozóan döntöttek, vagy pedig a kontextus más eleme befolyásolta az adatközlőket.

Az adatok elemzése

Az elemzés főbb szempontjai

A kutatás során a szerkezetek struktúrájához kapcsolódó – elsősorban morfológiai, szintaktikai és szemantikai – azon tényezőket vizsgáltam, melyek feltételezésem szerint befolyásolják ezek létrehozhatóságát. A vizsgálat célja ezek feltérképezése, valamint arra vonatkozó következtetések levonása, hogy az említett szempontok tekintetében milyen tendenciák figyelhetők meg a konstrukciót illetően.

Az egyik szempont a tőtípusok szerinti klasszifikáció, amely ugyan az adatsor egészére vonatkozó következtetésekkel nem szolgált, bizonyos esetekben befolyásolni látszik a grammatikalitási ítéleteket. Részleges eredményekhez vezetett továbbá a vonzatok szerinti vizsgálat, valamint az infinitívuszok aspektuális jelentésére fókuszáló vizsgálat is, utóbbi csupán az egyes különálló szerkezetekre vonatkozó jóformáltsági ítéletek szempontjából releváns, hiszen vannak olyan igék, amelyek inkább telikus, illetve olyanok, amelyek inkább atelikus bővítményekkel jelenhetnek meg.

Tőtani szempontok

A tőtípus elsősorban az *n*-es változatú – az adatsorban a *jön* és *megy* – ige-*t*ővek kapcsán releváns. Mindkét predikátum adatolható múltidő-jeles alakban (*jöttelek meglátogatni*, *mentelek meglátogatni*), azonban a szerkezettel foglalkozó szerzők legtöbbje is kiemeli, hogy az időre jelöletlen alak nem hozható létre, vagyis nincsen **jövlek/jőlek* vagy **megylek/menlek meglátogatni*.⁴³ Ez feltehetőleg az *n*-es tövű igéknek egy partikuláris sajátossága.

43 | Vö. Szabó Dorina: Az *igyekezlek megérteni* típusú szerkesztés funkcionális nyelvészeti vizsgálata; Szécsényi Krisztina–Szécsényi Tibor: *i.m.*; Bárány András: *Long-Distance Agreement*.

Ezen felül az *sz~z-* és *sz~d~v-*változatú tőtípusok esetén a tőváltozatok léte az egyes nyelvváltozatokban különböző formákat eredményez. A korpusz igéi közül *sz~z-*változatú az *igyekszik* és a *szándékozik*, *sz~d~v-*változatú pedig a *törekszik*. Ezen igék esetén két alak létrehozására van lehetőség (*igyekezlek/igyekszek meglátogatni*, *szándékozlak/szándékszalak meglátogatni*, *törekedlek/törekszek meglátogatni*). Az utóbbi kettő *sz-*es változata egyáltalán nem adatható, az *igyekszik* esetén pedig, bár előfordul *igyekszek* alak, a gyakorisága csekély a *z-s* változathoz képest.

Ezek mellett megemlítené a *fut* ige is, hiszen a múltidő-jeles alakja változatokban létezik, ebből kifolyólag pedig megoszlás várható a beszélők közt az egyes alakok grammatikálítási ítéleteit illetően. Azon beszélők, akik nyelvváltozatában a múltidő-jeles alak E/1. alannyal *futtam*, feltehetőleg a *futtalak* alakot, akiknél pedig ugyanez *futottam* alakban él, valószínűleg inkább a *futottalak* alakot preferálják (természetesen amennyiben elfogadhatónak tartják magát a szerkezetet).

Az igék csoportosítása

A vizsgált predikátumokat érdemes csoportokban tekinteni, ugyanis egyben való tanulmányozásuk számos ellentmondáshoz vezet. Első körben a Kálmán C. és munkatársai,⁴⁴ valamint Kalivoda Ágnes és Prószék Gábor⁴⁵ klasszifikációira alapozva igyekeztem csoportokat kialakítani, figyelembe véve, hogy a két vizsgálatot összevetve mely igék mutatnak a leginkább segédigeszerű viselkedést. Azonban ennek eredményeképpen számos olyan predikátum esett a csoportokon kívülre, amely vagy adatható, vagy esélyes megjelenni a konstrukcióban. Hasonló problémák merültek fel a vonzatszerkezeti alapú elkülönítés esetén, ugyanis az így létrehozható osztályok elemei is túl szerteágazóak ahhoz, hogy bármilyen szempont érvényesítése kielégítő magyarázathoz vezessen. Ennek ellenére egyik megközelítés sem teljesen elvetendő, ugyanis bár a teljes konstrukció tekintetében nem kimerítőek, néhány adat vagy akár részkérdés kapcsán relevánsnak látszanak lenni.

Goldberg munkájában hivatkozik Steven Pinker felvetésére a részleges produktivitás paradoxonának feloldására. Az angol ditranzitív konstrukció esetén jelöl ki egy irányt, melynek alapja feltételek meghatározása, amelyek mentén az igéket leszűkített szemantikai osztályokra lehet osztani. Goldberg ezzel kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy ez a megközelítés lehetőséget kínál arra, hogy mintegy megjósolható legyen az egyes konstrukciók esetén, hogy mely osztályokba tartozó új igék lehetnek asszociálhatók a konstrukciókkal, és melyek kevésbé.⁴⁶ Ennek értelmében végül én is egy hasonló megközelítés mellett döntöttem. Az igéket egyrészt saját, másrészt a velük létrehozható lehetséges szerkezetek jelentése szerint csoportosítottam, amely mentén kilenc kisebb-nagyobb egységet különítettem el: (1) valamilyen célból való helyváltoztatás vagy annak a hiánya; (2) valamilyen esemény által kiváltott érzelmi vagy fizikai állapot; (3) valamely esemény bekövetkeztétől vagy annak eredményével kapcsolatos negatív érzelmek; (4) valamilyen esemény véghezvitelének szándéka; (5) valamilyen esemény véghezvitelére való külső vagy belső indíttatás miatti hajlandóság; (6) egy esemény véghezvitelével szembeni vonakodás; (7) egy esemény bekövetkezte/eredménye utáni vágyakozás; (8) valamilyen cselekvéshez vett bátorság; (9) valamilyen esemény nem sürgős volta.

44 | Kálmán C. et al.: i. m.

45 | Kalivoda Ágnes–Prószék Gábor. i. m.

46 | Adele Goldberg: *A Construction Grammar* 125–129.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
jön	elfárad	fél	szándékozik	kényszerül	habozik	vágyik	bátorkodik	elér ⁴⁷
megy	örül	irtózik	készül	méltóztatik	vonakodik	vágyakozik	arcátlankodik	ráér
indul	bele fárad	aggódik	siet	kegyeskedik	óvakodik	sóvárog	pofátlankodik	
rohan	örvend	feszeng	igyekszik		vigyáz			
szalad		izgul	iparkodik					
leül		retteg	próbálkozik					
elugrik			nekiáll					
fut			törekszik					
iparkodik			nekilát					
jár			fáradozik					
marad			ajánlkozik					
odahajol			jelentkezik					
beoson								
robog								
viisszatér								

1. táblázat: A vizsgált predikátumok csoportok szerinti felosztása

Az egyes csoportok asszociálhatósága a konstrukcióval

Az adatokból és vizsgálatokból leszűrhető következtetéseket a továbbiakban öszszegzem, elsősorban a leginkább asszociálható csoportokra, illetve a legszélsőségebb esetekre kitérve. Ezenfelül szót ejtek néhány olyan szempontról, amelyek a csoportokon belüli elemek közti eltérések vizsgálatában tűnnek relevánsnak.

A felállított csoportok közül külön kezelendő a 9., ugyanis az idetartozó két ige egészen sajátos viselkedést mutat a korpusz többi igéjéhez képest abban, hogy az *ige + főnévi igenév* szerkezetben akár a finit ige, akár az infinitívusz ragozható (vö. *ráérek/elérek meglátogatni téged*, *ráér/elér meglátogatnom téged*). Ez egyrészt azért fontos, mivel a második szerkesztés a többi csoport igéivel ellentétben nem alanyi kontrollos. Másrészt pedig mindkét korábban említett mintázat lehetségesnek látszik esetükben, vagyis mind a *ráérek/elérek meglátogatni-*, mind a *ráér/elér meglátogatnalak*-típusú szerkezetek várhatók.

A teljes adatsort áttekintve az látszik, hogy a konstrukcióban megjelenő leggyakoribb predikátumok azok, amelyek főnévi igenévi vonzattal rendelkeznek (például *bátorkodik*, *szándékozik*). Ezenfelül, ami a csoportokat illeti, a konstrukcióra leghajlamosabbnak a 4. csoport látszik (vö. 1. táblázat). Az idetartozó 12 ige közül kilencre legalább egy alakban adatolható előfordulás (lásd 4. melléklet⁴⁸). A csoporton belül a legtöbb adat az *igyekszik*, *szándékozik*, *készül* igés szerkezetekre található, ami alapján feltételezhető, hogy az osztály keretein belül azon igék kerülnek előtérbe, amelyek jelentése általánosabb, azok pedig kevésbé várhatóak, amelyek specifikusabb jelentéstartalommal rendelkeznek. Ez abból is látszik, hogy a csoport három tagja, amely egyáltalán nem adatolható írott forrásból, az *ajánlkozik*, *jelentkezik* és a *fáradozik*.

Az *igyekszik*, *iparkodik*, *siet* igék esetén kiemelendő továbbá, hogy ezek egyben mozgásigék is, viszont ebben a jelentésben egyik sem jelenik meg a konstrukcióban.

47 | Ennek a 'ráér' jelentésében.
48 | A mellékletekben minden esetben egy előfordulást tüntettem fel.

Az *igyekeszik* mozgást kifejező jelentése másodlagos, és a mai beszélt nyelvben kevésbé használatos, az elsődleges jelentés a szándék, ebből kifolyólag nem meglepő, hogy a három ige közül ez a leginkább asszociálható a vizsgált szerkezettel. Ehhez képest a *siet* viszont elsődlegesen mozgásige, az *igyekeszik*kel rokon értelmű jelentése pedig átvitt értelmű.

A másik, a konstrukcióval leginkább asszociálható csoport az 1., amelybe a mozgásigék tartoznak (vö. 1. táblázat). Egyben ez a legnagyobb típusgyakorisággal rendelkező osztály is, valamint az, amelyik feltehetőleg a legerősebb tendenciát mutatja a bővülésre, annak ellenére, hogy az egyes szerkezetek esetén kevesebb előfordulás adatolható, mint például a 4. csoport igéinél, illetve más, kisebb osztályba tartozó, de a konstrukcióval erősen asszociálható igéinél. Az előfordulások alapján két szempont látszik relevánsnak lenni ebben az esetben.

Az egyik, hogy ebben a csoportban is azon igék a leginkább használatosak a konstrukcióban, melyek szemantikailag kevésbé specifikusak. Ami azonban meglepő, hogy míg a *jön* valóban ezt igazolja, hiszen ez a legtöbbet adatolható eleme a csoportnak, a *megy* ehhez képest egészen ritka. Ennek oka feltehetőleg a kontextusban lehet keresendő, hiszen azon beszédhelyzetekben, ahol ezek a szerkezetek várhatók, valószínűleg a *jön* sztenderd szerkezetben is preferáltabb lehet (vö. *jöttem meglátogatni téged – mentem meglátogatni téged*).

Kisebb produktivitást mutatnak a gyorsabb mozgást kifejező igék (*rohan*, *szalad*), amelyekre egyetlen előfordulás adatolható. Emellett egyetlen példa sem található a használt korpuszból az átvitt értelmű (például *robog*), valamint a specifikusabb jelentésű predikátumok nagy részére, mint a *jár*, *beoson*, *odahajol*, *visszatér*. Azonban azt, hogy ez nem feltétlenül tekintendő teljes mértékben kizáró jellegűnek, mutatja az is, hogy az *elugrik*, valamint *leül* igék egyetlenegyszer ugyan, de adatolhatók a szerkesztésben (lásd 1. melléklet). Ezen csoport tekintetében a másik szempont pedig, hogy a szerkezetre leginkább a mozgást kifejező igék tűnnek hajlamosnak lenni, vagyis azok kevésbé, amelyek a helyváltoztatás hiányát fejezik ki valamilyen módon (a vizsgált listából egyedül a *marad* ilyen).

Mindezek mellett külön említést igényel az igelistából az *indul* és a *jár*. Az első adatolható néhány szerkezetben, és a többi igéhez viszonyítva viszonylag gyakran jelenik meg. A jelentés némiképp eltér a többitől, hiszen ez sem kimondottan mozgást fejez ki, hanem sokkal inkább annak a kezdőpontját, feltehetőleg ebből adódóan nagyobb mértékben asszociálódik a céltételezettséggel. A *jár* pedig a frekventatív jelentése miatt említendő külön. Bár nem adatolható a kutatás során vizsgált korpuszból, nem tűnik agrammatikusnak olyan infinitívusz mellett, amely megengedi a habituális olvasatot (vö. *? jártaalak látogatni*).

A fennmaradó hat csoport – a fentebb említett okok miatt nem beleszámítva a 9.-et – minimális produktivitást mutat, ami esetenként abból is adódik, hogy kevés elemből állnak (lásd 1. táblázat), és nem is elképzelhető, hogy legyenek további idetartozó igék, amelyek nem lesznek egészen marginális esetek, valamint abból, hogy az igék egy része a mai nyelvhasználatból többnyire kikopott (például *kegyeskedik*, *méltóztatik*).

A két legmarginálisabb csoport a konstrukcióban a 2. és 3., amelyeket érdemes némileg egymáshoz viszonyítva tárgyalni, hiszen hasonlóak abban a tekintetben, hogy ezen osztály igéi mind experienci szerepű alannal rendelkeznek. Ettől függetlenül, mivel jelentésben lazább kapcsolat áll fenn közöttük, két különálló csoportot

érdemes elkülöníteni. A 3. csoport (vö. 1. táblázat) esetén a szerkezetekben explicitebb a konstrukcióval asszociált céltételezettség a 2. csoport igéihez képest, így a kettő közül is inkább ezen igék tűnnek hajlamosabbnak megjelenni a konstrukcióban, viszont a legtöbb tárgyalt csoporthoz képest még így is alacsonyabb a gyakoriság.

A konstrukcióval elsődlegesen az *aggódik*, *fél*, *irtózik* és *retteg* igék tűnnek asszociálhatóbbnak, amelyek tekintetében ismételtlen a jelentés általános, illetve specifikus volta az elsődleges szempont, hiszen a legtöbb előfordulás a *fél* esetén adatolható. Az *irtózik* esetében egyetlen előfordulás adatolható, ami bár kissé váratlan, de mutatja, hogy várható a csoport részleges produktivitása. A *feszeng* és az *izgul* azok az igék, amelyekre egyetlen adat sincsen a rendelkezésre álló korpuszokban (lásd 3. melléklet). A teljes csoportra jellemző ugyanakkor a mérsékelt produktivitás, hiszen a legtöbb idetartozó igével alkotott szerkezet komplex jelentéseket hordoz, amely sok esetben nehezebben rekonstruálható pusztán a főnévi igenévi bővítményes szerkezetből (vö. ? *aggódtam elengedni téged – aggódtam amiatt, hogy el kell engednem téged*).

A 2. csoport, amint említettem, ehhez képest még marginálisabb, feltehetőleg abból kifolyólag, hogy az idetartozó igék tipikusan inkább *hogy* kötőszós mellékmondatokat vonzanak szemben a főnévi igenévi bővítménnyel. A csoporton belüli elfogadhatóságot illetően nem állítható fel hipotézis arra vonatkozóan, hogy mely elemek esélyesebbek a konstrukcióban való megjelenésre. Az öt ige közül az *elfárad* kétszer jelenik meg írott formában ebben a szerkesztésben, az *örül* pedig mindössze egyszer, a többi ige nem adatolható (lásd 2. melléklet).

Összegzés és kitekintés

A vizsgálatok alapján az rajzolódik ki, hogy a teljes adatsorban mindenképpen a Kálmán C. és munkatársai által segédigének titulált igék előfordulása gyakoribb, valamint azon predikátumok, melyeknek csak infinitívuszi vonzatuk van. Az elemzések nyomán az látszik, hogy a konstrukcióval leginkább asszociálhatók az 1. és 4. csoportok, melyek esetében a legtöbb példa adatolható. Ez nem minden esetben jelent az egyes igéknél számbeli többséget, viszont ezen csoportok azok, amelyek esetén nem pusztán az egyes elemek gyakoriságáról beszélhetünk, hanem magasabb számú elemkészletről is. Ezenfelül a 2. és 3. csoport kisebb asszociáltsága arra enged következtetni, hogy a konstrukcióban a szándék és a célirányultság jelentéskomponensek mellett az ágencia is fontos szempont.

A kapott eredmények tükrében valószínűsíthető, hogy az adatsor elemeinek egy része – mely a kutatáshoz rendelkezésre álló forrásokból nem adatolható – előfordulhat a konstrukcióban, legfőképpen azok, melyek Tóth Enikő listáján⁴⁹ is megjelennek mint konjunktívuszi mellékmondatot vonzó predikátumok. Ugyanakkor, ezen konklúziók csak részeredmények, melyek alapján egyrészt látszanak bizonyos tendenciák, másrészt megmutatják, hogy milyen szempontokat lehet érdemes figyelembe venni a konstrukciót illetően. A további elemzésekhez szükséges további adatok gyűjtése nagyobb, főként beszélt nyelvi korpuszokból, valamint kérdőíves vizsgálatok által.

49 | Tóth Enikő: Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról.

Mellékletek

jön	Egy órája, hogy lementél a pincébe, jöttem keresni. Kiszidoloztad a házat? (Szabó Magda: <i>Születésnap</i>)
megy	Keresni mentelek. (Parti Nagy Lajos: <i>Gerberametró</i>)
indul	de abba is hagyom hisz nyugtatni meglepni indultalak (blog)
rohan	Rohantalak megkeresni, de nem voltál a szobádban (Wattpad)
elugrik	Te holnap fellépsz, nem fárasztatlak ki, csak elugrottalak megnézni (blog)
leül	csak amikor leültelek rajzolni, akkor vettem észre igazán, hogy milyen szép lány is vagy. (fórum)

1. melléklet: Az 1. csoport igéivel adatolt szerkezetek

elfárad	elfáradtalak tartani, pedig nagyon bíztam benned. (Horváth Benji: <i>gyökér</i>)
örül	örültelek végre itt látni (fórum)

2. melléklet: A 2. csoport igéivel adatolt szerkezetek

irtózik	irtóztalak megölelni, menj el, határokon túl vagy már évek óta (Csobánka Zsuzsa: <i>Egyérintő</i>)
fél	Mióta szeretlek, féllek elveszíteni. (közösségi média)

3. melléklet: A 3. csoport igéivel adatolt szerkezetek

szándékozik	Soha semmilyen körülmények között nem szándékoztalak megbántani (Wattpad)
készül	ismét zavarni készüllek benneteket (fórum)
siet	Nem akartalak elkerülni; amint megtudtam Bálnokházynétól, hogy itt vagy, siettelek fölkeresni. (Jókai Mór: <i>Mire megvénülünk</i>)
igyekszik	Ahelyett, hogy véleményt mondanék, igyekeznék egy kicsit a megoldás felé lökdösni (fórum)
iparkodik	Egyébként fáradj át a Mit kaptál... topicba, - iparkodtalak kiszolgálni... (fórum)
próbálkozik	E-mailben próbálkoztalak elérni néhányatokat (fórum)
nekiáll	Huh, köszönöm a felajánlást, de ha én nekiállak traktálni téged... (fórum)
törekszik	Ezekre ezzel a folyamatosan bővülő írással törekedtelek felkészíteni. (blog)
nekilát	Most nekilátlak kiolvasni benneteket (fórum)

4. melléklet: A 4. csoport igéivel adatolt szerkezetek

An Empirical Study of an Intransitive Verb Construction

Keywords: *construction, construction grammar, intransitive verbs, agreement*

In Hungarian, the morpheme *-lak* refers to both the first-person subject and the second-person object. Accordingly, one would expect it to be attached only to transitive verbs, specifically when the predicate in question can have a second-person object. However, it also appears with intransitive verbs in constructions where the complement of the intransitive verb is an infinitive attracting a second-person object (e.g., *jöttelek meglátogatni* – *I came to visit you*). I treat this structure as a construction, basing my research on the framework of Construction Grammar. The aim of this research is to identify certain morphological, syntactic, and semantic aspects that may be relevant for further analysis of the construction.

„Gondoltam, szaggal jóllaktál.”

A humor társalgásszerkezeti beágyazottsága

Mi a humor?

A humor meghatározásánál sokan a szó etimológiai értelmezéséből¹ indulnak ki, majd próbálják megfogni annak lényegét. Tudományáganként más és más jelenti a humort, amelyet meghatároz az adott tudományterület specifikuma is.

Balázs Sándor filozófus megkülönbözteti a humort a komikustól, és mindkettőt a nevetségestől. Számára mindaz, ami megnevettet, az nevetséges. Szinonimaként használja erre a fogalomra a *nevettető* szót is, nem kapcsol hozzá semmilyen pozitív vagy pejoratív értékítéletet, ugyanakkor kizárja ebből a kategóriából azokat a, testünket ért fiziológiai ingereket, melyeknek hatására nevet(het)ünk.² Elmélete szerint a komikus a nevetséges egyik formája, egy olyan jelenség, amely egyúttal társadalmi kritikát is hordoz magában. Bizonyos fokú állásfoglalást, ellenszegülést képvisel a bemutatott társadalmi jelenséggel szemben.³ A filozófus a humor és a humoros szavakkal illeti azt a jelenséget, melyet a köznapi értelemben a „nevetséges iránti érzék” vagy „a valóságban létező, nevetésre ösztönző” értelemben használnak. Esztétikai értelemben humoron a „nevetséges megragadását” érti. Pontosít, hogy a humort a jóindulatú, megértő nevetés jelenségével kapcsolják össze az esztétikában.⁴ Fontos kiemelni a *megragad* ige használatát, melynek értelme a figyelem felhívása és teljes lekötése lelkesedéssel, gyönyörűséggel, csodálattal. E két jellemzőből (nevetséges és megragad) kiindulva megállapíthatjuk, hogy a humor a nevetségesben azt a többletet érvényesíti, amely gyönyörűséggel, lelkesedéssel és/vagy csodálattal tölti el az ember lelkét.

Balázs Sándor szerint a humor alapja az „ellentmondás hirtelen megragadása”.⁵ Az ellentmondás pedig nem egyéb, mint az alacsonyabbrendű szféra

1 | Lat. *humor* jelentése: testnedv, amely egyben meghatározza az ember kedélyállapotát, s e nedvek keveredési arányától tették függővé a jókedv meglétét.

2 | Balázs Sándor: *Humor és filozófia*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969. 10.

3 | Uo. 12.

4 | Uo. 13.

5 | Uo. 73.

törvényszerűségeinek érvényesülése a magasabb régiókban, úgy is mint két ellentétes oldal, két mozgásforma egymásnak fordulása, amely biztosítja a nevetséges jelleget.⁶

Mi a nyelvi humor?

A nyelvben megmutatkozó humort a különféle elméletek különféle módon próbálják meghatározni. A humor szemantikai forgatókönyv-elmélete (Semantic Script Theory of Humor) szerint akkor keletkezik nyelvi humor, ha a következő két feltétel teljesül: egy adott szövegben két forgatókönyv egyeztethető össze, és ezek a forgatókönyvek egymással ellenkeznek. Ebben az esetben a forgatókönyv (*script*) nem más, mint a mindennapi életben gyakran ismétlődő helyzetekre vonatkozó rendszerezett ismerethalmaz, amely magában foglalja a szokásos szereplőket, a rájuk jellemző viselkedést, tulajdonságaikat, a helyzethez kapcsolódó cselekvések oksági sorrendjét, kellékeit.⁷ A keretezés (*framing*) alatt egy szituáció meghatározását értik, ahogy a nyelvi szűrőn keresztül értelmezik az érzékelt valóságot.⁸ A nyelvi humor általános elmélete (General Theory of Verbal Humor) szerint a nyelvi humor a forgatókönyv-ellentét (Script Opposition) kívül még öt összetevőből álló tudásforrásból épül fel, melyek hierarchikusan rendeződnek. Ez az elmélet a pusztán jelentésen túl a viccek szerkezetét, előadásmódját és társadalmi kontextusát is elemzi.⁹

A beszédaktus-elmélet szerint a humoros hatás az inkongruitásra, illetve az együttműködési alapelv (Cooperative Principle) tudatos és szándékos megsértésére épül. Állításuk szerint a humoros beszédaktus egy színlelt beszédaktus, ahol a beszélő nem vállal felelősséget a mondottak tartalmáért.¹⁰ Habár Grice nem foglalkozik a humoros megnyilvánulásokkal, de az általa felállított négy társalgási maxima megsértése alapot adhat a humoros nyelvi jelenségek létrejöttének.¹¹ Humor jöhet létre akkor is, ha egy helyzetet, személyt vagy egy tárgyat elferdített, szokatlan vagy váratlan perspektívából mutatnak be. Ebben az esetben a humor forrása a megszokott nézőpont hirtelen megváltoztatása, amikor a befogadó egyszerre érzékeli az eredeti és a humoros nézőpont közötti különbséget.¹² A nyelvi humor forrását a relevanciaelmélet úgy magyarázza, hogy a nyelvi feldolgozás során a kontextus hirtelen megváltozik (rekontextualizáció), amely a váratlanság révén magas kognitív hatást fejt ki. A nyelvi humor működhét kimondott (explicitúra) vagy a kikövetkeztetett jelentés (implicitúra) által.¹³

A jóindulatú szabálysértési elmélet (Benign Violation Theory) alapja, hogy a humor pozitív érzelmeket és nevetést foglal magában. A pozitív érzelmek általában csak olyan helyzetekben nyilvánulnak meg, amelyeket az egyén biztonságosnak és rendben

6 | Uo. 68–69.

7 | Nemesi Attila László: *A humor pragmatikai mechanizmusai*. Loisir Könyvkiadó, Bp. 2022. 32–33.; Pléh Csaba–Lukács Ágnes: *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2014. https://mersz.hu/dokumentum/pszlingv__338/ (utolsó megtekintés: 2026. 04. 28.)

8 | Nemesi Attila László: *i. m.* 32–33.; Pléh Csaba – Lukács Ágnes: *i. m.* https://mersz.hu/dokumentum/pszlingv__338/ (utolsó megtekintés: 2026. 04. 28.)

9 | Nemesi Attila László: *i. m.* 53–58.

10 | Grice Herbert Paul: Társalgás és logika in *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó, Bp. 2011. 42.

11 | Uo.; Nemesi Attila László: *i. m.*

12 | Nemesi Attila László: *i. m.* 194–212.

13 | Boronkai Dóra: *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum, Bp. 2009. 20.

lévőnek ítél meg, ellenben nem minden jóindulatú helyzetben fordul elő nevetés.¹⁴ „A játékos és szellemes nyelvhasználat célja elsősorban a szórakozás és a szociális játék.”¹⁵ Bergson hangsúlyozza a „visszhang” szükségességét, amit a közösségi élmény ad meg: „a nevetésben mindig ott bujkál valami egyezés, cinkosság más, valóságos vagy képzeletbeli nevetőkkel”.¹⁶ A nyelvi humor önmagában nem mindig érvényesül, szükséges hozzá a szociális helyzet is: mikor, kinek, ki s hogy mondta azt, amit mondott. A játék-derű elmélet korábbi keretekre épít, hangsúlyozza a játékosságot, ugyanúgy mint Benczes, és a komoly és a nem komoly/játékos (*serious/playful*) közötti különbséget helyezi a figyelem középpontjába. Az elmélet fontos szerepet szán az általa játékos fordulatnak (*playful turn*) hívott kifejezés ismertetésének, amely a komoly és játékos között létrejön. Eszerint a humor nem csupán egy vicces inger, hanem aktív kognitív folyamat, amelyben az egyén egy helyzetet játékos keretbe helyez át. Ellenben ez a kognitív folyamat, amely egy identitás egyik attribútumát (azaz a komolyságot) egy másikkal (azaz csökkent komolysággal és/vagy fokozott játékossággal) helyettesíti, nem elégséges feltétele a humor megtapasztalásának. A játékos fordulatot megfelelő motivációval, szándékossággal kell kombinálni a humoros válasz kiváltásához. Az idézett cikkből nem világos, hogy a humorperformer egyén indítékaiban kell szándékosságot felfedezni, vagy a humort befogadó egyén irányultságában, de véleményem szerint ez kölcsönös kapcsolat kell, hogy legyen, így mindkét fél számára szükséges a kellő szándékosság ahhoz, hogy a humor érvényesülni tudjon, valamit humorosnak tartsanak.¹⁷

Mindezen elméletek között három közös dolgot fedezhetünk fel: az ellentmondást (vagy váltást), a szándékosságot és a kognitív jellemzőt. Legyen ez az ellentmondás két nézőpont, jelentésréteg, kontextus vagy egymástól különböző és össze nem illő értelmezési keretek között, mindegyik ugyanazt a mentális tevékenységet írja körül, amely ahhoz szükséges, hogy megértsük és felfogjuk, majd jót derüljünk az adott ellentmondáson. Véleményem szerint csak a körülírás hangsúlyozottsága változik, hisz mindegyik elmélet más-más szempontból ragadja meg a problémát. Az itt felsorolt elméletek fontos jellemzője a mentális terek, a kognitív folyamatok aktiválása. Ugyancsak hangsúlyozzák a szándékosság meglétét a nyelvi humor létrejöttében. Keletkezhet ugyan nyelvi humor freudi elszólás következtében is, mindenképp derülhetünk rajta, de hiányzik belőle a (kölcsönös¹⁸) szándékosság, illetve az a szellemi munka, amely a humornak a jellegzetessége ez utóbbi elmélet szerint.

A nyelvi humor megnyilvánulási formái

A számottevő elméletek a humor mind más és más fontos jellegzetességére hívják fel a figyelmet, ellenben nem szabályozzák azt, hogy mindez hogyan is valósulhat meg

14 | A. P. McGraw–C. Warren: Benign Violations: Making Immoral Behavior Funny. *Psychological Science* 2009/21. 1141–1149.

15 | Benczes Réka: Nyelvi kreativitás és motivációs tényezők a metaforikus és metonimikus összetételekben. In: Havas Ferenc, Horváth Katalin, Kugler Nóra, Vladár Zsuzsa (szerk.). *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2014. 37.

16 | Henri Bergson: *A nevetés*. Gondolat Kiadó, Bp. 1968. 38.

17 | Leonidas Hatzithomas: Play-Mirth Theory: a Cognitive Appraisal Theory of Humor. *Frontiers in Psychology* 2024. <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2024.1473742/full> (utolsó megtekintés: 2026. 03. 04.)

18 | Saját észrevétel.

elméletük szerint. Így egy adott, humoros nyelvi megnyilvánulás több szempont szerint is elemezhető. A nyelvi humorjelenségeket elemezhetjük átalakító műveletek (nyelvi játék, szójáték, szokásos frazémák átalakítása), jelentésvizonyok (átvitt értelmű kifejezőmód, metaforák, hasonlatok, forgatókönyvváltás, új perspektíva érvényesülése), nyelvi szint, társadalmi és/vagy kulturális tényezők szerint.

Amennyiben elfogadjuk, hogy minden nézőpontváltást, ellentétet, értelmezési keretek vagy jelentésrétegek közötti váltást ellentmondásnak hívunk, illetve ez az ellentmondás kognitív folyamatokat indít el bennünk, akkor nyugodtan használhatjuk Hankiss Elemér megfogalmazását erre a jelenségre: gondolatmenet kisiklása, gondolatmenet elterelése. A humor mechanizmusára jellemző, hogy elkezd egy gondolatmenetet, aztán hirtelen és váratlanul kisiklatja, illetve átzökkenti egy másik „sínre”. Ez a zökkenő, illetve az általa kiváltott tudati-érzelmi „robbanás” csattan.¹⁹ A gondolatmenet a társadalmi kapcsolatok szintjén halad előre – egy bizonyos társadalmi csoportnak vicc, másnak nem. Az határozza meg, mi vicc, mi nem, hogy a közeg, csoport mit fogad el annak.²⁰

Humor és közösség

Avner Ziv szerint is a humornak fontos társadalmi dinamikája van. Egyszerre van szociopozitív és szocionegatív vonatkozása a csoportkohézió-megerősítés által: azok, akik együtt kacagnak, együvé tartoznak, míg akik a „kacagási” körön kívül kerültek, azok kívülállók maradnak.²¹ Peter L. Berger elmélete szerint a humor az a képesség, amellyel valamit mulatságosnak fogunk fel. Ellenben az, amit az ember mulatságosnak gondol, és az a mód, ahogy ezt a mulatságost előhozza, kiprovokálja, az koronként és társadalomként változik.²²

Ez a szubjektivitás függ az illető személy múltjától, tapasztalatától, kultúrájától, gondolatvilágától. „Ha valamit humorosnak tartunk, azért tartjuk annak, mert valahol magunkra ismerünk benne.”²³ A nevetés függ a nevetés tárgyától (objektív) és a nevetés alanyától (szubjektív), ám mindenképp aktív hozzájárulás szükséges hozzá. Ez az aktív hozzájárulás közösségként, egyénenként és koronként is változik, állítja György Botond Hankiss-sal egyetemben. „A csoporton kívül elmesélve ugyanazt a történetet nem fogják annyira értékelni, mert nincsenek mindezen információk birtokában – ki az, mit szokott csinálni, hogyan viselkedik, milyen tulajdonságai vannak – könnyen azonosulni tudnak a történettel.”²⁴

Interakciós és konverzációs humor

Kutatásom során szükségesnek tartottam, hogy különbséget tegyek interakciós, konverzációs és interakciós-konverzációs humor között, attól függően, milyen témára

19 | Ugyanezt a jelenséget írja le Freud is, amelyet eltolásnak nevez. Sigmund Freud: *Esszék*. Gondolat, Bp. 1982. 28.

20 | Hankiss Elemér: *Félelmek és szimbólumok*. Osiris kiadó, Bp. 2006. 318.

21 | Peter L. Berger: *Redeeming Laughter. The Comic Dimension of Human Experience*. Walter de Gruyter, Berlin–New York 1997. 57.

22 | Peter L. Berger: *i. m. X.*

23 | György Botond–Rancz Zsolt: *Mitől döglök a légy? A humor szerepe a reklámokban, vagy valami olyasmi...* Magánkiadás, Sepsiszentgyörgy 2021. 28.

24 | György Botond: *Dumakavics*. Exit Kiadó, Kolozsvár 2018. 110.

irányul a beszélő figyelme, mire reagálnak a társalgásban, beszélgetésben résztvevők. A beszédtemák megkülönböztetése abból a szempontból fontos, hogy milyenségüknek az ismerete közelebb visz bennünket annak a megértéséhez, hogy milyen jellegű beszédtemák esetén észlelhetünk humoros megnyilvánulásokat. Így a humort három csoportba sorolhatjuk, attól függően, hogy mikor jelenik meg, milyen beszédtema a kiváltó oka. Ilyen jellegű megkülönböztetésről nem olvastam a szakirodalomban, feltehetően azért nem, mert a kutatók számára rendelkezésre álló hangfelvételek leginkább stúdióbeszélgetésekben megtörtént, irányított vagy félig irányított interjúk, vagy kis létszámú adatközlővel ragadnak meg spontán beszédhelyzeteket, aminek keretében nem érvényesülhet szabadon a csoportdinamika.

Az úgynevezett interakciós beszédtema (IBT) az, amikor a mikroközösség valamilyen, a közvetlen környezetükre, az éppen átélt valóságukra reagál szóban (beszédben). Idesorolom azt a beszédtemát is, ami a közvetlen közelükben, valós időben történt, aktuális cselekedet, vagy amit olyan meg nem történt tevékenység vált ki, aminek ellenben meg kellett volna történnie (kimaradt, elfelejtődött valami, késve csatlakozik valaki). Erre reagálva keletkezik az interakciós humor (IH).

A második csoportom a konverzációs beszédtema (KBT), amely nem cselekedetközpontú, nem egy bizonyos cselekedet megtörténte vagy meg nem történte váltja ki, hanem cselekedetfüggetlen: az előző beszédtemából indul ki, függetlenül attól, hogy az előző interakciós vagy konverzációs beszédtema volt. Ez utóbbi az általam „tanácsolunk/diskurálunk”-ra²⁵ keresztelt típusú cselekvésformába tartozik, és ehhez kapcsolódik a konverzációs humor (KH).

Továbbá megkülönböztetem a kettő ötvözetét, amikor nem egy tevékenység meg nem történte vagy megtörténte érkezett a humoros reakció, hanem egy jelen lévő személy vagy tárgy pusztá jelenléte, az adott személyre vagy tárgyra való asszociálás indította el a mentális tevékenységet (interakciós-konverzációs beszédtema/IKBT – szóösszevonással az előző kettőből). Ez utóbbi adja az interakciós-konverzációs humort.

Poénpassz

A nyelvi humor társalgásszerkezeti sajátosságainak feltárása céljából bevezettem a *poénpassz* fogalmát. Ezen azt a nyelvi vagy nyelven kívüli megnyilvánulást (tárgyra, jelenségre való utalást) értem, amelyre reagálva érkezik a humoros nyelvi válasz rendszerint beszélőváltással kísérve (amennyiben nyelvi poénpasszra reagálnak). A poénpassz legtöbbször nem kimondott humoros megnyilvánulás, hanem csak az asszociáció, a mentális tevékenység beindítója. Ebben szándékosságot sem lehet mindig felfedezni, hiszen pusztá kommunikációs, információs célja van (*nyelvi, konverzációs poénpassz* – KPP), vagy csak önmagában létezik, humoros szándék nélkül történik (*környezeti, interakciós poénpassz* – IPP). Ha egy jelen lévő személy, tárgy vagy aktuális esemény és egy nyelvi megnyilvánulás együttese határozza meg a poénpasszt, akkor azt *interakciós-konverzációs poénpassznak* nevezem (IKPP).

25 | A *tanácsolunk* a moldvai magyar tájszólás szava az „ülünk és beszélgetünk”-típusú közösségi akciókra, amit nem lehet kutyafuttában végezni, csakis ráérősen, kedélyesen üldögélve s beszélgetve. Jelentése magában foglalja a beszélgetés, megbeszélés, társalgás, tárgyalás, eszmecsere fogalmát is.

A poénpassz milyensége határozza meg, hogy az arra adott humoros megnyilvánulás konverzációs, interakciós vagy az interakciós-konverzációs humor kategóriába sorolható.

Szemléltetésként leírok egy esetet, ahol jól megfigyelhető ez a jelenség. Amikor a vendégek elé kerül az étel, kínálgatják őket a háziak, vegyenek s egyenek. Egy frissen érkezett vendég a kínálást elhárítja, mivel még ki volt melegedve, nem vette át a benti hőmérsékletet, nem kívánta az ételt (üres a tányéra), mondván:

„– *Én nem, melegem van.*” (N)²⁶.

„– *Gondoltam, szaggal jóllaktál.*” (F)²⁷ – reagálta le a férje, látva, hogy nem tett magának ételt.

Ebben az esetben az üres tányér és a megszólalás együttesére (interakciós-konverzációs poénpassz) reagál ily módon a férj, létrehozva egy interakciós-konverzációs típusú humoros nyelvi megnyilvánulást.

A kutatás célja

Kutatásom célja, hogy a *közvetlen, spontán társalgásban megmutatkozó* nyelvi humort kísérje figyelemmel. Jelen dolgozatban azokat a humoros nyelvi jelenségeket vizsgálom, amelyek Ferenc pápa szavaival élve a „mosolygási képesség”-ünket adják vissza.²⁸ Ennek a vizsgálatnak az elvégzéséhez azokat a nyelvi jelenségeket gyűjtöttem össze, amelyek megfelelnek a következő szempontoknak:

1. érzékelhető bennük egyfajta ellentmondás, legyenek szokatlanok, az elvárt reakcióhoz képest eltérőek, olyanok, amelyek kisiklatják a gondolatmenetet az előre láthatótól,²⁹ a problémák okozta nehézségek helyett új perspektívából szemlélik az adott helyzetet,³⁰
2. szándékosan hozták létre őket,
3. valamilyen szintű szellemi művelet is felfedezhető bennük, akár megküzdési stratégiának is tekinthetők (a beszélő kivágja magát a szorult helyzetből³¹), illetve
4. töltsék el az ember lelkét,³² fejezzék ki a közösségi összetartozás örömét,³³ pillanatnyi lelki megkönnyebbülést adjon az embernek³⁴.

26 | (N) = nő

27 | (F) = férfi

28 | Ferenc pápa: *Remény. Önéletrajz*. Kossuth Kiadó, Bp. 2025. https://www.magyarKurir.hu/uploads/content/144574/fajlok/6_remeny.pdf (utolsó megtekintés: 2025. 04. 21.)

29 | Sigmund Freud: A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: uő: *Esszék*. Gondolat, Bp. 1982. 23–251.

30 | Ferenc pápa: *i. m.*

31 | Biró A. Zoltán: *Hétköznapi humorvilág*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 1997.

32 | Balázs Sándor: *i. m.*

33 | Henri Bergson: *i. m.* 38.

34 | Benczes Réka: *i. m.*

Terepmunka, módszer

A tanulmány empirikus alapjául hangfelvételen rögzített közösségi esemény szolgál, melyet Kézdiszentkereszt³⁵ faluban (Kovássza megye, Románia) készítettem 2023 decemberében. A hangfelvétel egy kis közösségi, családi eseményt rögzít, amelyen a szűk felnőtt rokonságon (házigazdák, anyós, sógorok, sógornők) kívül részt vett még egy szomszéd pár is, akik baráti viszonyban vannak a házigazdával, házi- és rokon gyermekek, valamint részt vehettem én is a legkisebb lányommal (10 éves). Ezt az alkalmat a házigazda előzetes engedélyével rögzítettem, oly módon, hogy egy riportfont helyeztem el a nagszobában (a vacsora helyszínén), egy szekrény tetejére. A később érkezőktől utólagos engedélyt kaptam a felvétel tudományos célokra történő felhasználására anonimizálással. A felvétel összsidótartama 2 óra 17 perc.

A disznótoron összesen 4 férfi (F), 7 nő (N), egy szinte férfi kamasz fiú (17 éves) és 5 gyermek (GY, 3 leány, 2 fiú) gyűlt össze. A nők közé magam is beleszámoltam, a gyermekek közé pedig a lányomat is. Kutatóként igyekeztem a megfigyelő szerepében megmaradni (igyekeztem nem bekapcsolódni a beszélgetésekbe, nem feltenni kérdéseket, csak a legszükségesebbre válaszolni), míg a lányom igazi aktív részese lett a gyermekközösségnek. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy mindegyik jelen lévő gyereket évek óta tanítottam, s így a vendéglátó család és a többi felnőtt is, mint tanárról már hallottak rólam a gyerekeiktől. A vacsorán a háziak és a vendégek korosztály szerinti csoportosításban foglaltak helyet az asztaloknál (gyerekasztal, felnőttasztal).

Hipotézisek

Korábbi spontán megfigyeléseim alapján az alábbi hipotéziseket fogalmaztam meg.

Feltételezem, hogy

5. vannak olyan témák, amelyek előidézik, vonzzák a humoros megjegyzéseket, amikor több humoros nyelvi megnyilvánulást figyelhetünk meg,
6. a humoros megjegyzések létrejöttékor meglévő adok-kapok kapcsolatban az adó-vevő szerepek a társalgás során felcserélődnek (humorperformancia, humorkompetencia),
7. van egy központi beszélő, aki a társalgást összetartja, irányítja, illetve a társalgás hangadója, így közvetve tőle függ a társalgás alaphangulata is: komor, vicces, kiegyensúlyozott, csapongó stb.

A polyáni disznótoros vacsora beszédtemái és beszédtemát alakító eseményei

Ami a beszédtemákat illeti, vannak témák, amelyekre az esemény résztvevői több időt szánnak, s vannak olyanok, amelyek fölött gyorsan átsiklanak. Valószínű, jelenlétem váltotta ki a felvételen hallható első téma jelentkezését, amelyben a résztvevők az iskolai élményeikről számolnak be. Ezt követi a munkalehetőségek feltérképezése, a leves behozatala feletti töprengés, evés, vendégek érkezése (háromszor felmerült),

35 | A hivatalos megnevezésen kívül a helyiek és környékbeliek a Polyán nevet is használják a településre vonatkoztatva.

„italkínálmáció”,³⁶ gyermekek rendezése, „ételkínálmáció”,³⁷ egészséggel kapcsolatos kérdések, gyermeknevelés, disznóságokról (mire lett elég a disznó húsa, mit készítették belőle) szóló, vicceselés témája.

Horváth Viktória öt szakaszra bontotta az általa vizsgált társalgásokat a jobb kutatás, vizsgálat érdekében, melynek értelmében egy-egy szakasz a beszélgetés összsidótartamának a 20%-a.³⁸ E kutatás háromfős, irányított spontán beszédet vizsgált stúdiókörülmények között. Jelen tanulmányban egy nagyobb közösség kötetlen, csapongó diskurálásáról értekezem, melyet egy magánlakás nagyszobájában rögzítettem. Így figyelemmel kísértem a beszélgetés hangulati változását is, és három nagy társalgási részre osztottam fel a hangfelvételt. Ennek értelmében ráhangolódó fázisról (1), ráhangolódott szakaszról (2) és levezető fázisról (3) beszélhetünk. A hangfelvétel elején (ráhangolódó fázis) „tapogatózó”, felderítő szünetek állnak be a beszédfolyamatba, amelyek az ismerkedés, a bemelegítés szakaszába tartozhatnak: olyan biztonságos témák keresése, amelyek terítékre kerülhetnek, illetve hogyan közelítsünk az asztaltársaság tagjaihoz. A második szakasz (ráhangolódott fázis) a pörgős, energikus beszélgetés időszaka, amikor a szünetek s a beálló csendek ritkábbak, a témák is jobban követik egymást. Ezt követi egy harmadik szakasz (levezető fázis), amikor hosszabb csendalkalmak állnak be a beszélgetés menetébe, a témák sem pörögnek annyira. Ebben a szakaszban jobban elidőznek egy-egy témánál, hosszabb szüneteket tartanak. Ha nem jelentkezik újabb téma, elhalkul a beszélgetés, s lassan felbomlik az asztaltársaság.

Megfigyelésem szerint a ráhangolódó fázisban a vendégek várása és érkezése szervezi a beszédtemákat. Esetünkben ez négy nagy részre szabja az első fázist. A második fázis teljesen az evés köré szerveződik, míg a harmadik az étel-ital elpakolásától kezdődik. Mindegyik szakaszban több altémát figyelhetünk meg, amelyek interakciós vagy konverzációs poénpasszokra adott asszociációk. Így gyereknevelés, játék, tanügy, kínálmáció, férfi-nő kapcsolat, munka, egyház és térrendezés témája köré szerveződött a társalgás.

Időbeli felosztásban az első fázis körülbelül 19 percet tart, a második 24 percet, míg a fennmaradó időt a harmadik fázis beszélgetései töltik ki (több mint 1 óra).

A humoros nyelvi jelenségek elemzése

A vizsgált társalgást különféle tevékenységek (vendégvárás, vendégérkezés, „étel-, italkínálmáció”) határozták meg. A három nagy szakaszban összesen 22 humoros nyelvi megnyilvánulást ismertem fel. Ezek közül tizenegy interakciós, kilenc konverzációs, míg három interakciós-konverzációs besorolású humor. Az első beszélgetési fázisban két interakciós, három konverzációs és egy interakciós-konverzációs humorú nyelvi jelenséget jegyeztem (összesen hatot). A második szakaszban hat interakciós, három konverzációs és két interakciós-konverzációt (összesen tizenegyet), míg az

36 | A vendégek itallal való kínálgatása a háziak által.

37 | A vendégek étellel való kínálgatása.

38 | Horváth Viktória: Az egyszerre beszélések jellemzői háromfős társalgásokban. *Beszédtudomány* 2020/1. 187–213.

utolsó szakaszban egy interakciós, három konverzációs és egy interakciós-konverzációs humorú nyelvi megnyilvánulást azonosítottam (összesen ötöt). A legtöbb humoros nyelvi megnyilvánulás a ráhangolódott fázisban hangzott el (11). Egyenlő arányban találtam konverzációs és interakciós humoros nyelvi megnyilvánulást (9-9), valamint feleannyi interakciós-konverzációs humorút (4).

Fázis	Interakciós humor	Konverzációs humor	Interakciós-konverzációs humor	Összesen
Ráhangolódó fázis (I.)	2	3	1	6
Ráhangolódott fázis (II.)	6	3	2	11
Levezető fázis (III.)	1	3	1	5

1. táblázat: A humoros nyelvi megnyilvánulások fázisonkénti és kategóriák szerinti eloszlása

Mindezek mellett a két utolsó szakaszban viccek és valós, vicces történetek is elhangzottak: öt vicc a ráhangolódott fázisban, tíz vicc és három vicces történet a levezető fázisban. Míg az egyik beszélő az asszociatív kapcsolatokat követve mesélte azokat, addig a másik összekötötte a vicceket, mintha egy elbeszélés lenne.

Figyelemmel kísértem azt is, hogy a fordulatszámukat illetően makro- vagy mikrodialógusok szerves részei, illetve azt is, hogy férfitől vagy nőtől származnak. A forduló vagy a „turn” nem más, mint egy „beszélő által elmondott szövegrész”.³⁹ Beszélőváltáskor vagy fordulóváltáskor az adó-vevő szerepek felcserélődnek, ami által létrehozza a párbeszédet. A társalgás tematikus tömbökre oszlik fel, melyeknek mélységét turn-számmal (mélységi mutató) adják meg. Így alakulnak ki a mikrodialógusok – melyek két fordulóból és egy fordulóváltásból állnak, ezeknek a fordulószáma 1 – és a makrodialógusok, melyek több fordulóváltásból állnak, s a mélységi mutató a fordulóváltásokat jelzi.⁴⁰ A beszélőváltások történhetnek külső kiválasztás alapján (valakit felszólítanak beszélni), vagy önkiválasztás útján (valaki önszántából szólal meg).⁴¹

A legtöbb humoros megnyilvánulás felnőtt-felnőtt közötti társalgásban (interakcióban) valósult meg, ellenben felnőtt-gyermek beszédhelyzetben is születnek humoros nyelvi megnyilvánulások.

Az alábbi helyzet humoros nyelvi megnyilvánuláslánc, amely felnőtt-gyermek interakcióból nőtt ki magát felnőtt-felnőtt replikázássá.

A gyerekasztal körül élénk játszás folyik, amikor egy vendéggyerek (fiú, 10 éves) eltávolodik az asztaltól, miközben felméri a terepet. A gyermek szemével pásztázza, hogy ki van még jelen az eseményen, figyeli, hogy hol van hely. Bizonytalan mozgását látva a házigazda hozzászól:

„– [Név], ülj be a csajok közé, ember, ne hülyéskedj!” (F_g = férfi házigazda)
„– Mindjárt ő is száll be, csak...” (a házilányka a játékra értve magyarázza, mi az oka az asztaltól való eltávolodásának, a helycsere megfontolásának) (N_{gy} = leánygyermek)
„– Mikor ekkora voltam, alig vártam, béüljek melléjük” (F_g) – magyarázza felszájjal s cinkos mosollyal a házigazda a felnőtt hallgatóknak.

39 | Boronkai: i. m. 33.

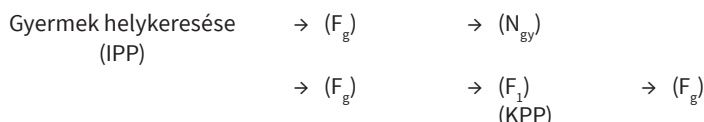
40 | Uo. 74.

41 | Uo.

„– *Jól leszoktál*” – érkezik rá a válasz a kamasz fiú apjától. (F_1 – férfi válaszoló)

A megjegyzést óriási hahota követi. A hangos láрма közepette érkezik a replikareakció:

„– *Hát, aztán mikor ennyi évet eltöltesz közöttük, le fogsz te is! Alig várod, kicsit távolabb kerülsz*” – érkezik a kivágás a szorult helyzetből. (F_g)

1. ábra. Grafikus ábrázolása a makrodialógusnak

Ez a makrodialógus egy interakciós beszédtemából (interakciós poénpassz: a gyermek sétálása) kiindulva alakul át s válik a makrodialógus végére konverzációs humorrá.

Ebben a beszédeseményben minden korú és nemű résztvevő hangosan hahotázott az (F_1) által mondottakra, melyből kitűnik, hogy ez esetben nincs éles határvonal húzva a felnőtt-felnőtt, gyerek-gyerek társalgás között, hiszen a két csoport odafigyel egymásra. Ugyanúgy van ez a nemek közötti odafigyeléssel is: nincs elválasztva a női beszélőközösség a férfitól. Mindenkinek lehet és szabad kinyilvánítani tetszését egy-egy megjegyzés kapcsán. Nincs nembeli különbség a vicces, kreatív nyelvhasználat megértését (humorkompetenciát) tekintve a beszélőknél, mivel a visszajelzések (különbféle reagálások: nagy hahotázás, apró kacajok, hozzászólás a témához) azt jelzik, hogy egy mikronyelvi közegben mindkét nem tagjai értik a „viccet”.

Míg humorperformanciában a férfiak jeleskedtek (összesen 18 humoros nyelvi adat a nőivel szemben: 4), addigra a poénpasszok terén a nők vezetnek: 12 nő poénpassz, 2 férfi és 4 gyermek poénpasszt számoltam össze. Megfigyelésem szerint egy-egy poénpasszhoz több reakció is érkezik egy időben a társaság tagjaitól nevetés vagy hozzászólás formájában. Így a poénpassz replikája (egy új hozzászólás) egy következő humoros nyelvi megnyilvánulás poénpassza lehet.

Következtetések

A bemutatott humoros nyelvi jelenségekben a következőket figyeltem meg:

1. A legtöbb humoros nyelvi megnyilatkozást az evés témájánál jegyeztem meg, amit szorosán követ a tanügy témája. A beszélgetés témája mindig függ a személyesen átélt élményektől (a beszélőtől), illetve a társaság összetételétől. Ugyanakkor a témaváltás nem különül el a beszélgetés helyszínétől: beszélgetési alapot szolgál, ha valami történik, valaki érkezik vagy valamit észrevesznek a helyszínen.
2. A társalgás során a humoros megnyilvánulást hallgató és létrehozó személyek váltakoznak. A humorperformancia és a humorkompetencia nem egy személyhez kötött, a kommunikációs adó és vevő szerepe felcserélődik a beszélgetés során, így a humort létrehozó és befogadó szerepek is.

3. A bemutatott hangfelvételen megfigyelhető egy központi beszélő, aki irányítja a beszélgetést, összetartja a társaságot. Ő a felnőtt és gyermek beszélgetőpartnerekre is figyel, s ennek a figyelemnek alkalomadtán hangot is ad. Esetünkben ez a házigazda, akitől a legtöbb humoros nyelvi adatot jegyeztem.
4. Nincs nembeli különbség a vicces, kreatív nyelvhasználat megértését (humor-kompetenciát) tekintve a beszélőknél, mivel a visszajelzések (különböző reakciók: nagy hahotázás, apró kacajok, hozzászólás a témához) azt jelzik, hogy egy mikronyelvi közegben mindkét nem tagjai értik a „viccet”.
5. Függetlenül attól, hogy ki a poénpassz adója, érkezik reakció rá nevetés vagy hozzászólás formájában. Egy-egy poénpasszhoz egyszerre több hozzászóló is reagálhat. A poénpassz replikája lehet egy újabb poénpassz egy következő humoros nyelvi megnyilvánulásra.
6. A legtöbb humoros nyelvi megnyilvánulás a ráhangolódott fázisban hangzott el. Egyenlő arányban találtam konverzációs és interakciós humoros nyelvi megnyilvánulást, valamint feleannyi interakciós-konverzációs humorút.
7. Összesen 18 humoros nyelvi adatot szolgáltatott a férfi beszélők, míg a nők csak négyet. A poénpasszok terén ellenben a nők dominálnak 12 poénpasszal a 2 férfi és 4 gyermek poénpasszal szemben.

“I Thought You Got Full With Smell.” The Embeddedness of Humour in Conversational Structures

Keywords: *humour, embeddedness in conversational structures, interactional humour, conversational humour, interactional talking point, conversational talking point, punch pass*

The following publication examines when and in what context humorous verbal manifestations appear in everyday conversations in a settlement's social event in Szekler Land. The paper searches the answer to what influences the humorous verbal manifestations' origin, as well as whether there are certain topics which trigger humorous remarks. Furthermore, the research also aims to examine in what way these humorous verbal manifestations happen, and how they are embedded in conversational structures. It seeks any possible regularities in using an unusual humorous visual element, and which factors are related to this phenomenon.

In the first part of the publication I will present the theories about verbal humour which were used in the analysis, later on I will display the characteristics of the field-work, formulating the hypothesis and analysing the collected data in view of the hypothesis. As the last element of the publication the conclusion and further assessments (ideas) will be formulated.

„Az harmadik életének szerében.” Árpád-házi Szent Erzsébet arculatai a kora újkori, magyarországi prédikációkban és legendákban

Bevezetés

A szentséget prototipikusan valami egyetemesként, idő és tér felett állóként konceptualizáljuk. Mircea Eliade hívja fel a figyelmünket arra, hogy minden hierofánia egyben történelmi momentum is, mely az embernek a szenthez képest elfoglalt helyéről árulkodik.¹ Más szavakkal, az aktuálisan fennálló kor politikai, kulturális és társadalmi kontextusként meghatározza a hierofánia milyenségét, így „visszafelé olvasva” a hierofániát ezekről is tájékozódhatunk. Ez a vallástörténeti tétel különösen releváns a keresztény szentéletrajzok esetében, melyeknek sajátos tulajdonsága, szinte követelménye az át- és újraírhatóság: nincs még egy szöveg a világirodalomban, melyet ennyiszor átirtak és ezáltal újraértelmeztek volna.² Jelen tanulmány Árpád-házi Szent Erzsébet kultuszának változásait követi nyomon a kora újkori, magyarországi prédikációkban. A hercegnő alakját nemzetközi népszerűsége, a hozzá kapcsolódó hatalmas szövegtömeg miatt választottam, míg az idő- és térbeli behatárolásnál azt tartottam szem előtt, hogy eléggé eltávolodjak a halála utáni első (főleg német) szerzőgenerációtól, így válik lehetségessé a kontrasztok kidomborítása, de ne hagyjak űrt a kultusz alakulástörténetében. Az is fontos, hogy Bitskey István megállapítása szerint a 16. századtól a könyvnyomtatás elterjedésével összefüggésben az irodalom veszi át a vezető szerepet a képzőművészettől az egyházi propaganda terén,³ s eszerint én is a kor leglényegesebb médiumát vizsgálom.

A vizsgálat kiindulópontjaként meg kellene határoznom az eredeti Erzsébet-kultust, amelyhez képest a későbbi magyar kultusz változásai értelmezhetővé válnak,

1 | Mircea Eliade: *Vallástörténeti értekezés*. Ford. Sujtó László. Helikon, Bp. 2014. 31.

2 | Sághy Marianne: A Biblia újratöltve. A keresztény életrajz a késő antikvitásban. *Aetas* 29. évf. 2014/1. 5–24. 10.

3 | Bitskey István: „Erkölcöseknek tündöklő gyöngyszeme” (Szent Erzsébet a kora újkor magyar irodalmában). In: *Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar-német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Gábor Csilla, Knecht Tamás, Tar Gabriella-Nóra. Verbum, Kvár. 2009. (A továbbiakban Bitskey: *Erkölcösek gyöngyszeme*) 9–17.

azonban ez nyilvánvalóan utópisztikus célkitűzés. A munkaminimum megteremtéséhez a hitelesnek elismert Erzsébet-vitákat (*Marburgi Konrád mesternek Boldog Erzsébet életéről a pápához írott levele, A négy szolgáló vallomása*, Dietrich von Apolda: *Szent Erzsébet élete*, Caesarius Heisterbacensis: *Szent Erzsébet életrajza*), illetve a *Legenda Aurea* rá vonatkozó szövegét (Jacobus de Voragine: *Szent Erzsébet*) vetettem alá párhuzamos elemzésnek.⁴ Az utolsó szöveg, bár későbbi keletkezésű és megkérdőjelezhető a hitelessége, mégis európai szinten a leginkább ez a mű népszerűsítette a kultuszt. Megállapítottam, hogy a magyar királylány életútja öt ponton ütközött a korabeli szentfelfogással: a pompa, a szüzesség elvesztése, a házasságkötés, az anyaság, illetve a tipikus (férfi)szentcselekvések lehetőségének hiánya. A nőknek a vallási életben betöltött szerepe a korai keresztény idők után a 12. században kezd ismét jelentőssé válni,⁵ ekkoriban a koldulórendi reform sok más demokratizáló aspektusa mellett elhozta a szentszék rövid életű, de annál lehangorlóbb nyitottságát a női szentek felé, mikor nemcsak laikus szüzeket és apácákat, de akár még férjes asszonyokat is beültettek Mária mennyei udvartartásába. Az új szellemiség nehezen asszimilálódik: nő és szent fentebb azonosított összeférhetlenségeit a kortársak fokozottan érezték, feloldásukra az őt kanonizálni igyekvő hagiográfusok tudatosan törekedtek műveikben, ahogy azt lentebb röviden összefoglalom.

1. A pompát a hercegnőből lett tartománygrófné rendkívül puritán, helyenként aszketikus életvitelével ellensúlyozzák, a világi javaktól való tudatos elfordulásával. Úrnőként csakis azért fogadja hazatérő férjét felékesítve, nehogy a férfin felébredjen a házasságtörés vágya, inséges özvegyiségében még egy fürdést sem enged meg testének, királyi apja követét pedig kereken elutasítja, mikor az haza akarja vinni az üldöztetések elől.
2. A szüzesség elvesztéséről a források kényszerként számolnak be, ami teljesen Erzsébet feltett szándéka ellen való volt. Az öt szövegből négy leírja a jelenetet, melyben az Úr meghallgatva Erzsébet kívánságát János evangélistát rendeli őrzőjéül, aki a tisztaság védnöke.
3. A Lajossal kötött házasság az előbb körvonalazódott problémát teljesíti ki. A felmentési stratégia hasonló marad: a történet a családi-társadalmi kényszerrel és az isteni akarattal magyarázzák. Lajos támogató társnak bizonyul, akivel testvéries szeretetben élnek, a tőle való tudatos eltávolodás is a vezeklés eszközévé válik. De, ami a legfontosabb, s erről kivételes módon mind az öt forrás beszámol, a grófné engedelmességi fogadalmat tesz gyóntatójának, Konrád mesternek férje jogai meghagyásával, ez utóbbi halála esetén pedig örök önmegtartóztatást esküszik. A nő felosztja magát az egyházi és a matrimoniális hierarchia között, önkéntes tette egy hatalmi mechanizmus leképeződése.
4. Az anyaság problémájának feloldására ugyanazt a jelenetet találjuk négy legendában, melyben az újszülött gyermekeit az Úrnak felajánló Erzsébet alakja Szűz Máriához hasonul, nyer igazolást.

4 | A szövegek mindegyikét lásd: *Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről*. Szerk. J. Horváth Tamás, Szabó Irén. Szent István Társulat, Bp. 2001. (A továbbiakban Horvát-Szabó: *Magyarország virága*)

5 | Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi, Bp. 2000. (A továbbiakban Klaniczay G.: *Az uralkodók szentsége*) 170.

5. Erzsébet cselekedetei szolgáltatók a kanonizálás egyetlen elemét, amely már nem eredendően negatív, nem egy hiányt vagy hátrányt kell orvosolnia. A nő azonban nem hajthat végre a férfiszentekre jellemző tetteket. Ehelyett asszony-szentünk a karitatív tevékenységekben tűnik ki, aminek túlzónak ítélt mértéke miatt folyamatosan kritizálják, kinevetik. Már-már pazarlóan adakozik, erején felül ápolja a betegeket az általa alapított kórházban, anyaként gondozza árvaháza lelenceit, kezével illeti a leprásokat és a koldusokat, magántereiben bújtatja őket a rosszalló tekintetek elől. Megözevegyülve és mindenét elveszítve nemcsak még keményebben dolgozott, de néhány olyan áldozatot is hozott, amiket szintén asszonyi szenttettei közé írhatunk. Mind az öt forrás leírja, mikor ünnepélyesen lemond származásáról, gyermekeiről és az egész világról, hogy csakis Istennek élhessen, ezzel végleg felszámolva az előző problémákat is. Családja és a klérus akaratával dacolva nem hajlandó újraházasodni, amivel visszaigazolja Konrádnak tett fogadalmát, az asszony folyamatosan férfiak hatalmi aktusainak keresztútjében kénytelen egyensúlyozni. Férje csontjainak fogadásakor hangot ad belenyugvásának az Úr akaratába, lemond a legszeretettebb halandóról.

Ezek voltak tehát az Erzsébet-kép belső ellentmondásai az első generációs egyházi írók szemében. A recepció megértéséhez azt is fontos kiemelni, hogy az evangéliumi életmodellt követő asszony vallásossága olyan újdonság volt, amire a befogadók még nem álltak készen. Emiatt életútja legfontosabb elemét, a laikus szentséget csak a sorok közül lehet kiolvasni, sőt gyakran, a későbbi hagiográfusok szándékával szembemenve a szent asszonyt a kora középkori aszketikus ideál keretei közé igyekeztek elhelyezni.⁶ Eliade idézett tételét igazolva a deformálódás, az aktuális történelmi momentum indikátora már az első pillanattól kezdve benne él a hierofániában, így nem is kereshetünk valamilyen vegytiszta kultuszt kiindulópontként.

A korai Erzsébet-kultusz:

A tartománygrófnéban kortársai sokkal inkább lokális politikai reprezentációt láttak, mintsem az egyetemes hit megigazultját. Az 1235-ös kanonizáció után több európai uralkodóház is hangoztatni kezdte rokoni kapcsolatait Szent Erzsébet felé, köztük II. Frigyes császár, Konrád és Heinrich Raspe,⁷ Erzsébet sógorai, akik megözevegyülése után elüldözték őt Wartburg várából. Ennél is szemléletesebb példa, hogy a türingiai uralkodóház és a mainzi székeskáptalan közötti állandósult feszültség miatt az amöneburgi medence feltűnően tartózkodó maradt Erzsébet kultuszával szemben.⁸

Mindeközben Magyarország – ahogy az történelme nagyobb hányadában történt – sokkal prózaibb problémával volt elfoglalva, most éppen a tatárjárással. Emiatt a

6 | Falvy Dávid: *Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben. Santi dinastici ungheresi in codici italiani.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék, Bp. 2012. (A továbbiakban Falvy: *Magyar szentek*) 22.

7 | Konrád később a Német Lovagrend nagymestereként jelentős szerepet játszott a kultusz terjesztésében. Lásd: Slíz Mariann: *Szentkultusz és személynévadás Magyarországon.* Szent István Társulat, Bp. 2021. 94.

8 | Paul Gerhard Schmidt: *Szent Erzsébet életére és szenttéavatására vonatkozó korabeli források.* Ford. Sarbak Gábor. In: Horvát-Szabó: *Magyarország virága.* 11–22. 15.

szülőháza nem vállalt jelentősebb szerepet a kultusz terjesztésében a korai időszakban, de hogy jelentőségét mégiscsak érzékelték, azt jól mutatja a ferences, domonkos, johannita, illetve szepességi és szász templomok nagy száma, melyet Erzsébetnek szentelnek a 13. század folyamán, illetve a gyakori utalások Szent Margit legendáiban az ékes példájú rokonra.⁹

A krisztocentrikus szentségfelfogás asszimilálódása a köztudatba az addig félreértett reformert, Erzsébetet a tömegtermelés mintájává tette. Ahogy a két Klaniczay rávilágít, a ferencesek és domonkosok által propagált evangéliumi életmodell, illetve a halál utáni csodák szerepének csökkenése a kanonizálásban a cselekedetekkel szemben sokakban kelthetett olyan benyomást, hogy a szentség esetében egy gondosan elsajátítandó, vallási-morális normarendszerről van inkább szó, mint valamiféle misztikus-karizmatikus, természetfeletti képességről. A szentség tanulhatóvá (!) vált ebben a korban, archetípusa pedig, legalábbis a nők számára, Szent Erzsébet lett. A dinasztikus versengés legújabb eszközeivé az őt utánzó szentéletű hercegnők váltak, akik közül nyolcat kanonizáltak is.¹⁰ Esetükben a politikai kontamináció mértéke egészen a paradoxonig nő: bár éppen közügyektől való elzártáguk és világi dolgokról való lemondásuk miatt látták őket alkamasabbaknak a férfiaknál a kegyes életvitelre, a már életükben őket övező vallásos tisztelet miatt gyakran nagyobb beleszólást kaptak a politikába, mint amilyenre az arisztokrata nőknek korábban lehetőségük lehetett, természetesen gyóntatóikkal együtt.¹¹ Ezt a megállapítást nem a női közéleti szerepvállalás kritikájának szánom, amelyből amúgyis messzemenően keveset láthatunk az egész régiségben, hanem az evangéliumi életmodell morális tartalma és tényleges megvalósulása közötti diszkrpanciára szeretnék rávilágítani.

Erzsébet kliséként való felhasználása az általam vizsgált kora újkori szerzőknél is nyilvánvaló. Hevenesi Gábor 55 magyar szent és boldog életrajzát summázó művében¹² a kötetkoncepció szerves része a politikai-dinasztikus kapcsolathálók felmutatása a szent hercegnők között, melyek így egymás kultuszát is erősítik. Szent Erzsébet központi figurájához négy további nőalak kapcsolódik, mindannyiuk névleírásába belefoglalatik, milyen kapcsolatban állnak vele. Hasonló kanonizációs politikát Illyés András legendagyűjteményében¹³ is találunk. Mindkét szerző Erzsébethez kapcsolja Portugáliai Erzsébetet és Sziléziai Hedviget, ez utóbbit a Klaniczayak is az erzsébeti mintára kanonizált dámák közé sorolják. Illyés és a két Klaniczay Árpád-házi Margitot is nagynénjéhez kapcsolja, Hevenesi viszont nem, a közeli rokonság és a Margit-legendák konkrét Erzsébet-utalásai ellenére sem, mivel az ő kompozíciójában IV. Béla lánya is önálló központi figura, melyhez szintén mintáját követő kisebb nőszentek csatlakoznak.

A magyarországi személynévkorpuszok tanulsága szerint a korabeli legelterjedtebb női név az Erzsébet, a második pedig a Margit volt, egyaránt előfordulva minden társadalmi rétegben.¹⁴ A nevek korrelációja valószínűsíti, hogy nem az azonos nevű

9 | Klaniczay Tibor-Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. (Irodalomtörténeti Füzetek 137.) Argumentum, Bp. 1994. (A továbbiakban Klaniczay: *Szent Margit*) 121.

10 | Uo. 124–134.

11 | Klaniczay Gábor: A koldulórendek és az egyház. In: uő (szerk.): *Európa ezer éve. A középkor – II. kötet*. Osiris, Bp. 2005. 9–22. (A továbbiakban Klaniczay G.: *Koldulórendek*) 20.

12 | Gabriel Hevenesi: *Ungaricae Sanctitatis Indicia*. Nagyszombat 1737. Magyarul: Hevenesi Gábor: *Régi magyar szentség*. Nagyszombat 1695.

13 | Illyés András: *Keresztényi életnek példája avagy tüköre*. Nagyszombat 1705.

14 | Slíz: i. m. 98.

ókeresztény, hanem az Árpád-szettek voltak a névadók, s ez nagy népszerűségüket mutatja. A kora újkorban az Erzsébet a protestánsoknál is a hat leggyakoribb női név egyike. Amint Slíz rávilágít: a török háborúk kontextusában Erzsébet „a szegények gyámoltójaként, betegek ápolójaként, számos kórház névadójaként a szent voltát elutasító protestánsok számára is elfogadható példakép lehetett”.¹⁵

Az itáliai kultusz külön figyelmet érdemel, a legtöbb magyar szerző ebből merített. Erzsébet alakja Tübingia és Magyarország mellett olasz földön volt a legnépszerűbb, hiszen idekerült a szentté avatáshoz szükséges minden dokumentum. Itt épülnek be a kultuszba bizonyos történetek, melyek ma ennek legismertebb elemei, de a korai, hitelesnek elismert vitákból hiányoznak: a ruha- és a rózsacsoda, illetve a Mária-revelációk. Ezek háttérbe szorították élete eredeti jellegzetességeit, a legendát a 14. századi olasz vallásos ideálhoz alakították.¹⁶ Elképesztő paradoxonnal állunk szemben: Erzsébet életszentségét kortársai még nem érthették reformer volta miatt, a befogadáshoz szükséges háttérrel rendelkező későbbi generációk viszont már olyannyira integrálták saját koruk – általa is megalapozott – vallásosságába, hogy emiatt veszítették szem elől lényegét. Mindennek egyik okát abban sejtethjük, hogy Erzsébet maga is mozgatórugója volt a paradigmaváltásnak.

Itália nem nélkülözött minden elméleti keretet az Erzsébet-kultusz változatlan befogadásához sem. A két évvel a hercegnő halála után, 1233-ban kibontakozó „Alleluia” messianisztikus-utópikus mozgalom éppen a koldulórendi eszmék ottani toronymagas népszerűségét mutatta. A merész újraírások a következő században vették kezdetüket, mikor is a *sancta simplicitas* egyre kevésbé adott elégséges támaszt a közép-európai hercegnőszenetek jól megalapozott 13. századi hírnevének további ápolásához Itáliában. A fenntartáshoz nemcsak ferences és domonkos rendi érdekek fűződtek, de az Anjouk dinasztikus politikájának is fontos eleme volt, mellyel igyekeztek a frissen megszerzett Magyar Királysághoz csatolni magukat kulturális-történelmi szálakkal is.¹⁷ Itt tetten érhetjük azt az önironikus mozzanatot, mikor a kanonizációt mozgó dinasztikus törekvések túlélék magát a dinasztiát is, majd egy másik uralkodóház hasznosítja őket.

A kultuszt korszerűsíteni kellett, ezért írják bele a rendkívül hálás ikonográfiai motívumnak bizonyuló rózsacsodát. A rózsza a 14. században kibontakozó misztika fontos szimbóluma, az irányzaté, mely specifikusan a nők vallási attribútuma lett. A középkor végén a női szentségideál már a misztikus szent; a ferencesek ezt propagálták a lelki vezetésük alá tartozó nők körében.¹⁸ Erzsébet első generációs *vitáiban* alig találjuk nyomát Mária-revelációknak és próféciaíknak, a 14–15. században viszont rengeteg ilyen epizódot kapcsolnak hozzá, hiszen az éppen dívó szellemiségből nem maradhatott ki egy ennyire népszerű(sítendő) nőszent. A királylány és Szűz Mária társalgásának olasz és francia földön született jelenetét lefordítják spanyolra, katalánra, angolra, töredékei a magyar kódexekbe is visszajutnak. De még innen is volt tovább: a százéves háború végén Jeanne d’Arc rehabilitációs perében is hivatkoznak Erzsébet

15 | Uo. 99–100.

16 | Falvay: *Magyar szentek* 27.; uő: Árpád-házi Szent Erzsébet 14. századi olasz nyelvű legendája.: https://www.insegnanet.elte.hu/articoli/arpad-hazi_szent_erszebet.htm#_edn1 (utolsó megtekintés: 2026. 05. 15.)

17 | Klaniczay G.: *Az uralkodók szentsége* 287–288.

18 | Korondi Ágnes: Misztikus szentség a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalomban. In: „... sok punctumocskáknak összevetött láncá avagy kötele”. Szerk. Papp Kinga. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár. 2016. (Egyetemi Füzetek 29.) 11–36. 13.

revelációira.¹⁹ Asszonyszentünk, miután kultuszát politikai tőkeként használták rokonai, a ferences és domonkos rend, az Anjouk mint az első idegenek a magyar trónon, végül egy utólagosan hozzácsatolt és tőle szerepidegen motívum révén hivatkozási alap lett az Angol és Francia Királyság konfliktussorozatának legnépszerűbb részkérdésében. A tény, hogy bár Nyugat-Európában voltak nála frissebben kanonizált, valóban misztikus nőszentek, mégis rá is tettek utalást, töretlen népszerűségét mutatja.

Az olasz Erzsébet-ikonográfia is hoz egy újítást. Hangsúlyos elemmé válik benne az uralkodói jelvény: „Erzsébet és Margit itáliai szentképeire majdnem mindenütt felkerült az, amitől életükben a leginkább szabadulni igyekeztek: a királynői korona”.²⁰ A bájos dichotómia volt az alapja az Erzsébettel kezdetét vevő, szent hercegnődivatnak, s egyben egy kijózanító igazságot is hordoz: habár az evangéliumi életmodell az egyenlőséget, az univerzális erkölcsi normákat és Krisztus emberközelségét hirdette, úgynevezett laikus szentjei mégis elsősorban a koronás családfák szép virágai közül kerültek ki. A kolduló-rendi eszméket a dinasztikus érdek propagandaeszközként hasznosította a középkorban. A kora újkori prédikációkban éppen egy ezzel ellentétes törekvést láthatunk, mikor is az egyházi intézményrendszer hatalmának növekedésével párhuzamosan, még nem programszerűen, de azért egyre határozottabban kifejezésre jutott az egyre éleződő társadalmi különbségek enyhítésének igénye, az eredeti krisztusi szegénység és a középkor derekán gazdagodó egyház pompázatos életvitelének közötti feszültség mérséklésének kívánalma.²¹

Ezen törekvésben jól hasznosíthatónak bizonyult Erzsébet lemondása rangja előnyeiről és önként választott szerény életmódja.

Miután igyekeztem körüljárni az Erzsébet-kanonizáció korai szakaszát, most áttérek a konkrét szövegelemzésre a szoros olvasás és az összehasonlítás módszerével, szempontom a késő középkori, valamint kora újkori prédikációk és legendák Erzsébet-képének eltérései az első generációs életrajzokéhoz képest. Reflektálni fogok a szövegek eltérő műfajisága okozta különbségekre is. Vizsgált szerzőim időrendi sorrendben: Temesvári Pelbárt, a Karthauzi Névtelen, Pázmány Péter, Hevenesi Gábor, Illyés András és Illyés István. A hercegnő életszakaszai alapján valamelyes kronológiát felállítva csoportosítottam a prédikációkat (noha nem mindegyik emlékezik meg konkrétan róla, viszont tematikájuk releváns alakja kora újkori recepcióját nézve). Azért roppant fontos a női életszakaszok distinkciója, mert ahogy a két Klaniczay is kiemeli, az antikvitásra visszamenő keresztény tradíció szerint a háromféle státus (hajadon, feleség, özvegy) nagy különbséget jelentett a nők vallási erényességében. Innen érthető meg a 13. századi kultuszok rendhagyó liberalizmusa: a két leghamarabb kanonizálódó hölgy, Erzsébet és Hedvig, egyaránt férjezettek, akik megözvegyülésük után se vonulnak kolostorba.²² A kora újkori prédikátorok már annál inkább jelentőséget tulajdonítanak a nők családi állapotának, így egyrészt sajnos elveszni látszik a ferences lelkiség rendhagyó liberalizmusa, másfelől viszont, ahogy Bitskey István kiemeli, a három különböző társadalmi állapot egyetlen életúton belül ritkán volt együtt, Erzsébet alakját különleges figyelem tárgyává és az erkölcsös életvitel formáinak gyakorlati példájává tette.²³

19 | Klaniczay: *Az uralkodók szentsége* 291–292.

20 | Klaniczay: *Szent Margit* 298.

21 | Bitskey István: *Erkölcsek gyöngyszeme* 17.

22 | Klaniczay: *Szent Margit* 115–116.

23 | Bitskey: *Erkölcsek gyöngyszeme* 12–13.

A keresztény leány. Mi a „böcsülletes” benne?

A mohácsi vész évére datált *Érdy-kódex* így emlékezik Erzsébetről:

szerzetét szízeségről házasságra változtatta volna Űristennek akaratjából, nem változtatá el ő szívének-lelkének áhíthatosságát.²⁴

Az eleve elrendeltség motívumát a korai hagiográfusoktól kölcsönzi, annál újszerűbb a kijelentés, miszerint a nő nem lett kevesebb szűzessége elvesztésével, hanem belső lényegében ugyanaz maradt. Igazán ritka álláspont a maga korában.

Következő vizsgált szövegünk már prédikáció. Itt érdemesnek tartom kitérni a legenda és a prédikáció műfaji különbségeire. A prédikációkat sokkal lazább szálak fűzik a hagiográfiához, saját konvenciói szerint használja fel a szentkultusz szövegformáit és értekeit.²⁵ Jó példa erre Tasi Réka elemzése Illyés András három Erzsébet-prédikációjáról, melyekben az erkölcsi tanításhoz lazán odaillesztett élettörténet néhol applikációként, néhol exemplumként, máshol az argumentációtól teljesen különálló példaképként működik.²⁶ Tehát nem pusztán a változó korok aktualizáló törekvéseit kell szem előtt tartanunk, a prédikációk műfajiságuk jogán is szabadabban mozoghatnak a szöveghagyományban, s ennek köszönhetően kiemelt részeik arról tanúskodnak, hogy koruk hívei számára mit tartottak relevánsnak az illető kultusból.

A szentekről szóló prédikációk a *sermones de sanctis* műfaját alkotják, a *genus demonstrativum*ba tartoznak, melyben hagyományosan a *laudatio* a leghangsúlyosabb. Azonban a kor egyházi retorikái erősen hangsúlyozzák az exemplumfunkciót is, a példa követésére buzdítás (*movere*) szükségességét. A kora újkori Erzsébet-prédikációk *laudatio*inak fő motívumai között megtalálható az adakozás, a szegények segítése, a fizikai munka vállalása, empátia és felebaráti szeretet.²⁷ Azért fontosak ezek, mert mind a hallgatóság számára is követhető és követendő erények, míg, mondjuk, a királyi származás előnyeiről való lemondás már nem az. Azt látjuk, hogy az utóbbival szemben túlsúlyban vannak a *laudatio*ban az előbbi típusú erények, ami Erzsébetet igen sokoldalú példaképpé teszi.

Szükség is van az alakjában artikulálódó keresztény női cselekvési mintákra, hiszen a nők aktivitási köre még a kora újkorban is igen behatárolt, ahogy az Pázmánynak a keresztény leány neveléséről írott prédikációjából is kitűnik:

sokkal rútabb a fajtalanság asszonyban, hogysem a férfiban. A férfiban sok jóságok lehetnek, úgymint: vitészség, okosság, tudomány, mesterség, igazság, tiszta élet. Ezek közül ha egyben megfogytatkozik is, csak légyen a többiben tekintetes: tűrhető. Az asszonyemberben pedig a tiszta szemérmetesség oly szükséges, hogy bár se szép, se gazdag, se gondviselő ne légyen; böcsülletessé teszi őtet a tisztaság. De ha e nélkül találtatik; nincsen semmi böcsülletes benne.²⁸

24 | Régi Magyar Codexek: Érdy codex. II. Közzéteszi Volf György. MTA, Bp. 1876. (A továbbiakban Volf: *Érdy codex*) 480.

25 | Gábor Csilla: Csete István és Gyalogi János prédikációi Szent Erzsébetről: lelkiség és változó szentségi kritériumok. In: *Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar-német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Gábor Csilla, Knecht Tamás, Tar Gabriella-Nóra. Verbum, Kvár. 2009. 56–66. 56. (A továbbiakban Gábor: *Csete és Gyalogi*)

26 | Tasi Réka: Magyar nyelvű Szent Erzsébet-prédikációk a 17–18. század fordulóján. In: *Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar-német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Gábor Csilla, Knecht Tamás, Tar Gabriella-Nóra. Verbum, Kvár. 2009. 47–55. 50. (A továbbiakban Tasi: *Erzsébet-prédikációk*)

27 | Bitskey: *Erkölcök gyöngyszeme* 16–17.

28 | Pázmány Péter összes munkái. VII. S.a.r. Kanyurszky György. Magyar Királyi Tudományegyetem, Bp. 1905. (A továbbiakban PÖM VII.) 622.

Ez a kettős mérce teljesen ellentmond Erzsébet és az ő nyomán kanonizált hercegnék, királynék életpéldájának, ami egyúttal azt is jelenti, hogy izolált példájuk még ennyi századdal később sem volt képes igazán gyökeret verni a kanonikus gondolkodásban. Pázmány néhány sztereotipikus tulajdonságot kapcsol mindkét nemhez. Ha megfigyeljük, ezek már azt is kijelölik, milyen típusú szentté válhat egy férfi, illetve egy nő. A férfinak lehetősége van hőstettek végrehajtására vagy egyháztanítói munkák örökül hagyására, emellett lehet tiszta életű remete vagy szerzetes, de nem feltétlenül szükséges. Az ő hat erejével szemben a nőhöz négy társul, s amint kiderül, ezekből is csak egy igazán lényeges. Egyetlen útja az oltárképek felé a megfellebbezhetetlen szemérmesség keresztül vezet. Ez az egy pedig rendkívül sebezhető: „Gyenge dolog, úgymond, az asszony tisztaságának híre: és mint a virág, kicsiny szelecskétül meghervad”.²⁹

Az első két erény, a szépség és a gazdagság igazából álerények, az egyház szemében a bűn forrásai. Pázmány mégis jó tulajdonságként sorolja fel őket, ami az általános világi megítéléssel valóban meg is egyezett, de ismételtlen a kétpólusú ítéletrendszerre hívja fel a figyelmet: ami egy lányban kívánatos lehet a kérők számára, az a papság szemében megvetendő. Ily módon ezekből semmilyen életszentséget nem eredeztethetünk (noha a természetes szépség mind férfi-, mind nőszentek esetében sokszor a kiválasztottság egy korai tanújele a legendák szerint). Tehát még egy lehetőségünk maradt a szemérmesség mellett: a gondviselés. Erzsébet egyik legrelevánsabb jellemzője, különösen asszonysága és özvegysege idején, az evangéliumi felebaráti szeretet legtisztább megnyilvánulása, mely őt a korábbi aszkétákkal szemben az új szentségeszmény egyik első képviselőjévé tette. Egészen a 19. századig a karitatív tevékenység szinte az egyetlen mező, amiben a nők is dolgozhatnak, ami által részesülhetnek a nyilvánosságból, sőt ez általában kimondottan az ő hatáskörük a családi hatalomelosztásban. Azonban Pázmány ezt sem érzi elég jelentős tényezőnek a tisztasághoz képest. Nyilván nem szabad szem elől tévesztünk, hogy ez egy általánosabb tematikájú prédikáció, így közvetlen reflexiót a korabeli Erzsébet-képről nem adhat, viszont arra rávilágít, hogy az általános világnézetet az egyéni példa nem alakította számottevően. Pázmány állásfoglalásának szigorúságát a katolikus megújulás retorikai szokásai is indokolják, Bitskey Istvánt idézve, „mind a reformáció, mind az újjászerveződő katolicizmus épp e kommunikációs kapcsolat helyreállítására törekedett, a külsőségek helyett a lényeggel való szembesülés igényét kívánta kielégíteni”.³⁰

Találunk azonban emancipatórikusabb szövegpéldákat is. Csete István hangsúlyozza prédikációjában, hogy a kereskedés (alapvetően maszkulin) képzetkörét felidéző perikópát a hallgatóság könnyen érthetné Szent Mártonra, kinek ünnepét csupán pár nap választotta el Erzsébetétől, azonban az evangéliumi kereskedés témája a hitről és istenkeresésről szól, Istent pedig nők és férfiak egyaránt keresni tartoznak. Itt csupán az egységes követelés megfogalmazása konkrét, viszont ez már feltételezi azt is, hogy a megvalósítás is képességében áll mindkét nem tagjainak. További fejtegetése a férfiúi nagylelkűségről és a női hősiességről olvasható olyan próbálkozásként, amely morális tekintetben egyenlítő nemi különbségeket.³¹

29 | Pázmány Péter összes munkái. VI. S.a.r. Kanyurszky György. Magyar Királyi Tudományegyetem, Bp. 1903. (A továbbiakban PÖM VI.) 190.

30 | Bitskey István: Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban. In: uő: *Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*. Felsőmagyarország, Miskolc 1999. 172–184. 179.

31 | Gábor: *Csete és Gyalogi* 62–63.

A keresztény asszony. A nem kívánt harminc korona:

A 12. századi *Speculum virginum* a százszoros, hatvanszoros, harmincszoros termés bibliai hasonlatával jellemezte a különbséget szűzek, özvegyek és férjes asszonyok lehetséges érdemei között.³² Ugyanezen distinkciót érvényesítve kezdi első Erzsébet-prédikációját Illyés István: „szóllok ma a’ Szent Ersébet Asszony harmas koronájáról, az-az; tiszta Szüzességének, Házassági tisztaságának, és igaz özvegységének koronájáról”.³³ Egy nő státuszát a régiségben bármilyen más tényező előtt elsősorban a férfiakhoz való viszonya határozza meg.³⁴ Ezért különösen releváns Temesvári passzusa, melyben megemlékezik az életrajzokban is leírt fogadalomról: „házasságában olyan fogadalmat tett, hogy férje esetleges halála után önmegtartóztató életet fog élni”.³⁵ Erzsébet ezen gesztusa a kegyes életvitel mellett arra is irányul, hogy átvegye a hatalmat saját teste felett, kétszeresen: egyrészt újra nem házasodó özvegyként valamennyire mentesülhetne a férfiak hatalmi körétől, másrészt az önmegtartóztatás, nem csupán az itt releváns szexuális értelemben, mindig a saját test, az evolúciós ösztönök és a fizikai-biológiai szükségletek feletti győzelem. Erzsébet tehát már akkor megelőlegezi elszakadását a társadalmi normák és halandó teste korlátozásaitól, mikor látszólag sikeresen integrálják őt egy olyan életformába, a házas asszonyéba, ahonnan nem vezetett út az oltárképek felé.

Tehát a férj a szentség akadályaként tételeződik fel, melynek elhárítására a magyar prédikátorok külföldi minták szerint törekednek. Az Érdy-kódexben megtaláljuk az elhíresült jelenetet, melyben Lajos előtt szenvedő Krisztussá változik az Erzsébet által ágyába fektetett leprás.³⁶ Német nyelvterületen már az első generációs hagiográfusok igyekeztek Erzsébet nimbuszát a férjére is kiterjeszteni,³⁷ az itáliai és a tőlük inspirálódó magyar szerzőket ez a törekvés sosem jellemezte, az olasz eredetű epizódban Lajos férji státusza megsemmisül. Ugyanis ez a jelenet már a misztikus női vallásosság azon korában íródott, mikor a Krisztus iránti transzcendens vonzódás egészen testi aspektusokat öltött. Lajos azért bukik el, mert profán módon, karddal (az erő, a királyi hatalom, a háború és ítélkezés fallikus szimbóluma)³⁸ közelít feleségéhez és a korban hangsúlyosan Krisztus-alteregónak tekintett³⁹ leprás beteghez, noha Eliade szerint ami „beszennyeződik”, az egyben „megszentelődik” s így ontológiailag elkülönül a profán szférától.⁴⁰ Nem véletlen, hogy éppen az Érdy-kódexben kap helyet ez az epizód. Amint Bárczi Ildikó megállapítja, az itteni Erzsébet-legenda minden erénye a *mundi contemptus*nak, a világ megutálásának rendelődik alá.⁴¹

Illyés István közelítése a házassághoz új szempontból láttatja a kérdést. Erzsébetnek nem a világi, hanem a vallásos erényei között sorolja fel, hogy „arra vált szorgalmas gondgya, mi-módon Herczegi férjének kedvét keresse, böcsületit szemei előtt mindenkor

32 | Klaniczay: *Szent Margit* 115.

33 | Illyés István: *Sertum sanctorum* (...) *Második része*. Nagyszombat 1708. 184–185. (kiemelés a szerzőtől)

34 | Christiane Klapisch-Zuber: *Femeile și familia*. In: *Omniul medieval*. Szerk. Jacques le Goff, Ingrid Ilinca. Ford. Dragoș Cojocaru. Polirom, Buc. 1999. 261–284. 263.

35 | *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Szerk. V. Kovács Sándor, Vida Tivadar. Európa, Békéscsaba 1982. 204.

36 | Volf: *Érdy codex* 481–482.

37 | Klaniczay: *Szent Margit* 128.

38 | *Szimbólumtár*. Szerk. Pál József, Újvári Edit. Balassi, Bp. 2005. 198–199.

39 | Sz. Jónás Ilona: Árpád-házi Szent Erzsébet legendái. *Vigilia* 72. évf. 2007/7. 482–489. 488.

40 | Mircea Eliade: *i. m.* 51–52.

41 | Bárczi Ildikó: „Idvességre igazgató példa ez világnak megutálásában” (Szent Erzsébet követendő erényei késő középkori prédikációinkban) In: *Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar-német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Gábor Csilla, Knecht Tamás, Tar Gabriella-Nóra. Verbum, Kvár. 2009. 18–31. 31.

visellye, hűségét ö-hozzá fedhetetlenül meg-örizze”.⁴² A szövegben ez Ábrahám feleségének, Sárának az asszonyi erényei után következik, s mindkét nő jó feleségi mivoltával nyer tetszést az Úr előtt. Érdekesekek itt a személyközi dinamikák, hogy ki kit „népszerűsít”. Sáránál még egyértelműen hangsúlyos a pátriárkára tett utalás, az ő dicsfényéből ragyog egy sugár a feleségére. Ehhez képest a közvetlenül ezután következő Erzsébet-passzusban Lajos neve nem tűnik fel, csupán az ószövetségi házaspár példájával felmutatott dinamika öröklődik tovább. Ez az előzetes példa lesz immár a bizonyító erő, nem a férj vallási kiválósága, mint az előző esetben, hiszen ez úgyis elmaradna a feleségéé mögött. Tehát Lajos személye itt már egyáltalán nem hangsúlyos, míg az előző történetben igencsak az volt. Itt már csak általánosan van szó Erzsébet férjéről, akiről nem is szükség tudnunk semmit ebben a kontextusban, csak az asszonynak hozzá való viszonyulása a lényeges. Ez az általános értelemben, már-már szinte csak elméleti síkon megjelenő férj többé nem az életszentség akadályozójaként tételeződik fel, annak inkább valamiféle passzív elősegítője. Ugyanis a példás asszonyi magatartás, melynek a férj alánya, vallási erénnyé válik.

Lajos arctalanná tételéhez az is hozzájárul, hogy a kora újkori szövegek nem írják le szerelmi történetét Erzsébettel. Ahogy Gábor Csilla összegzi,

a középkori forrásokban nyomatékosan hangsúlyozott boldog házasság témája a prédikációkban a házastársi hűség hangsúlyozásában merül ki, míg Erzsébet azon vonásai, amelyeket szintén a középkori források nyomán úgy szoktunk értékelni, mint a társadalmi konvenciókon való nagyvonalú átlépést, itt említésre sem kerülnek.⁴³

Illyés István prédikációja ennek világos példája, Erzsébet a sárai szerepmodell követője, sem formabontó tettei, sem jó feleségi magatartásának a férje iránti érzelmeiből fakadó esetleges okai nem jelennek meg.

A keresztény anya. A megtagadott és visszafogadott gyermekek:

Erzsébet korában a gyermekek világrahozása önmagában nem érték, csak a keresztényi nevelés teheti azzá, de a kicsinyek önmagukban inkább a bűn forrásai, hiszen elvonják az anyát az áhítatosságtól.⁴⁴ Hevenesi is erre a kegyes oktatásra rájátszva rajzolja meg Erzsébet lányának, a boldoggá avatott Gertrúd apátnőnek a portréját: „Azt, hogy minemű életet élt (...) se bővebben se rövidebben nem jellemezhetjük, mint ha elmondjuk, hogy Szent Erzsébet volt az anyja és oktatója”.⁴⁵

Csak hogy Szent Erzsébet legendáiban soha nem emlékeznek meg erről a tanítói kvalitásáról gyermekeivel szemben (arra még elszórtan van utalás, hogy szolgálóinak jó példát mutatott saját tetteivel). Itt a leány érdemeinek növelése érdekében kell egy olyan aspektust kidomborítani, amely az anyára – ha hátrányosan nem is hatott volna – eredendően nem volt jellemző. Az ő erénye a középkori mérce szerint az volt, hogy nem törődött az evilági ügyekkel, így gyermekei nevelésével sem, özvegysége idején lemondott róluk, minden világi ügygel együtt, hogy csakis Istennek élhessen. Ezt

42 | Illyés István: *Sertum sanctorum (...)* Második része. Nagyszombat 1708. 187.

43 | Gábor: *Csete és Gyalogi* 65.

44 | Shulamith Sahar: *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Osiris, Bp. 2004. 138–140.

45 | Hevenesi: *i. m.* 41.

méltatja Csete István is a vérségi kötelékeken és asszonyi gyengeségen való átlépést hangsúlyozva.⁴⁶ Illyés András első prédikációjában figyelmezteti a nőket a házasság hátányaira, mondván: „gyötrödniük kell magzattyokért, házoknépéért, magokért. Mert ezek sok munkát, és fáradságot kívánnak”.⁴⁷ Mindezen munka és fáradság a középkori szemlélethez hasonlóan itt is olyanként tételeződik fel, amit isteni szolgálatra is lehetne inkább fordítani. Külön érdekesség, hogy Illyés István nem Gertrúd vonatkozásában beszél a tanításról, hanem Erzsébet első özvegyi érdemének teszi meg: „Első az; hogy a maga háza népét jóra igazgassa, és ha fiai, leányi, avagy onokái vannak, azokat jól és istenessen nevelje, keresztyéni jó erkölcsökre oktassa, intse, szoktassa”.⁴⁸ A páli parancsot Erzsébetre vonatkoztatva mondja: „árvájul maradtott Herczegi magzatit (a’ míg anyai gondviselésében voltak) istenesen nevelte”.⁴⁹ Ez utóbbi megállapítást a korai legendákból sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk. Valószínűleg itt nem annyira a história követéséről, mint a prédikátori érvrendszerbe való beillesztésről van szó.

Azonban van az anyaság motívumának egy a szentképbe sokkal jobban asszimilálható aspektusa is. Illyés András tesz róla említést első prédikációjában, hogy Erzsébetet az általa gyámoltott „minden rendbéli szegény emberek Annoknak hitták”.⁵⁰ Az első életrajzok tanúskodnak arról, hogy az Erzsébet alapította árvaház gyermekei nevezték őt édesanyjuknak, emiatt élhetnénk a gyanúperrel, hogy Illyés ezt a részt értelmezte kicsivel tágabban. De nem erről van szó, ugyanis még ugyanezen az oldalon leírásra kerül az árvák előbb idézett esete is, így a kettő világosan elkülönül egymástól. Mind a gyerekek, mind általában a rászorulóknak anyai megszólítása a szent asszony felé az anyaságnak egy tágabb, lelki értelemben vett dimenziójára utal, a keresztyének Krisztusban való egységére s egymás iránti felebaráti kötelességeikre, melyek igen hangsúlyosak voltak az evangéliumi életmodell által szorgalmazott felebaráti szolgálatban. Ez egyúttal Erzsébet reformer életszentségének is egyik legfontosabb tényezője, s így ez az átvitt értelmű anyaság sokkal inkább beleillik középkori kultuszába, mint a konkrét, testi.

A keresztyén özvegy. Hány fillért ér?

Kiemelten fontos ponthoz érkeztünk, ugyanis noha életútja fordulatosága révén legendája exemplumként volt alkalmazható a társadalomnak egymástól igencsak különböző jogállású szereplői számára,⁵¹ mégis az özvegyiség a leggyakoribb kontextus, melyben a kora újkori prédikátorok Erzsébetet említik. Temesvári a két fillért bedobó özvegy evangéliumi történetével kezdi Erzsébetnek szentelt művét. Kirajzolódik az özvegy nő univerzális kategóriája: a krisztusi időkben is, Erzsébet korában is, Pelbárt korában is a szegénység, elesettség, gyámoltalanság, női sebezhetőség és státusztalanság metaforája. A megidézett bibliai történet csak azért működhet, mert a főszereplője özvegyasszony. Egy özvegyembernek a kor szociopolitikai helyzetében sokkal inkább szegényére válna, hogy nem képes magát eltartani. Itt az özvegy nő egy fogyatékkal élő, esetleg túl idős vagy túl fiatal személlyel lehetne helyettesíthető. Csakhogy ezen kategóriák közül az asszony az egyedüli, aki előtt nem áll valós fiziológiai akadály, hogy dolgozhasson. Az ő

46 | Gábor: *Csete és Gyalogi* 62.

47 | Illyés András: *Megrövidített Ige (...)* Második Része. Bécs 1692. 607.

48 | Illyés István: *Sertum sanctorum (...)* Második része. Nagyszombat 1708. 194.

49 | Uo. 195.

50 | Illyés András: *Megrövidített Ige (...)* Második Része. Bécs 1692. 605.

51 | Bitskey: *Erkölcsek gyöngyszeme* 17.

akadálya szociokulturális gyökerű, és a maga korában éppoly magától értetődő, mint a testileg tehetetlen személyek felmentése a munka alól. Szent Erzsébet épp azzal lesz olyan rendhagyó, hogy leleplezi ezt a mechanizmust, megmutatja, hogy ő hercegnőként, férjes asszonyként, majd özvegyként is egyaránt képes és akar látványos eredményekkel munkálkodni. Legendáiban specifikusan nőies karitatív tevékenységeinek értékét az sokszorozza meg, hogy cselekvőjük a szegény, kiszolgáltatott, „tehetetlen” özvegyasszony. Az a figura, aki – jórészt a Szentírás nyomán is – a segítségre szorulóknak emblematikus alakja, és egyáltalán nem a segítőké. Az Erzsébet által képviselt *devotio* és *caritas* olyan jelentőségű, hogy a 17. században erkölcsi tőkét jelentett nemcsak az újjászerveződő magyar katolicizmus, de az egész keresztény Magyarország számára is.⁵²

Az *Érdy-kódex* harmad-capitulumának elején olvashatjuk: „az harmadik életének szerében, azaz özvegységének regulájában”.⁵³ Itt az *élet szere* nyilván 'életszakasz' értelemben szerepel, mindenesetre Erzsébet pályafutásának egy különlegességére hívja fel a figyelmünk: a szociális dinamikusságára, sokszínűségére. Ez a vonás általában hiányzik a szentek életútjaiból, nem véletlenül kategorizálhatók könnyűszerrel típusokba, mint lovagszent, katonaszent, uralkodószent, szűzsztent, mártír, hitvalló, sztilita stb. A szent királyok vagy szüzek esetén például éppen a státusz- és/vagy életmódbeli állandóság az egyik alapvető szentségjegye. A névtelen barát szövegének további érdekessége, hogy a többi vizsgált prédikátorral ellentétben nem korholja és inti az özvegyeket, mint olyan személyeket, akik különösen ki vannak téve a vétkezési veszélyének. Nála az özvegyasszony csupán gazdaságilag és jogilag kiszolgáltatott személyként jelenik meg.

A férjük halálán örülő özvegyekről azt mondja Pázmány: „ezek igen eszefogyottak: mert ha amely hajónak elveszett kormányosa, nem szabados, hanem pusztá, és szelek hányására s habok rontására bízottat”.⁵⁴

Ezzel a kijelentéssel kereken tagadja azt az önrendelkezést, amely az özvegy Erzsébetben tökéletesen megvolt, aki férje rokonai (mások szerint vazallusai) által kisemmizve és üldöztetve nemcsak arra volt képes, hogy gondoskodjon saját csekély szükségleteiről, illetve gyerekeiről, míg le nem mondott róluk, de kétkezi munkájából a rászorulóknak segítyezését is folytatta. A kora újkori egyház elvárja az asszonyoktól a felmutatott példa követését, a poszttridentinus katolikus retorikában a megindítás, mely gyakran példaképek által történik, kiemelt státuszt élvez a tanítással és a gyönyörködtetéssel szemben, melyeket sokszor csak az előbbi szolgálatában értelmeznek.⁵⁵ De a kora újkori nőknek nincs lehetőségük Erzsébetet követni, legalábbis kiemelkedő karitatív tevékenységében nem. Ami forradalmian újszerűnek számított a 13. századi szentségmodellben, az még négyszáz évvel később sem válhat normalitássá. A nők önálló akaratának és cselekvőképességüknek tagadásával Pázmány elzárja előlük az erzsébeti tevékeny életmodellt, helyette egyértelműen az önmegtagadó, aszketikus vallásosság modelljébe zárja be őket.

Üdítő ellenpélda női cselekvőképesség szempontjából Illyés András harmadik Erzsébet-napi prédikációjának Judit-története, miszerint: „a' mit az egész Israel népe meg nem cselekedhetett, a' szent özvegy a' tisztaságnak erejével véghez vitte”.⁵⁶

52 | Bitskey: *Erkölcsek gyöngyszeme* 17.

53 | Volf: *Érdy codex* 483.

54 | PÖM VI. 237.

55 | Bitskey István: Retorikák a barokk kori Magyarországon. In: uő: *Retorikák a barokk korból*. Kossuth, Debrecen 2004. 243–272. 270.

56 | Illyés András: *Megrövidített Ige (...) Második Rész*. Bécs 1692. 614.

Az ótestamentumi özvegyasszony itt nemzeti hőssé válik, s valamilyen értelemben harci, háborús hőssé, ha a teljes történetét felidézzük. Ezután kíváncsian várhatjuk, hogy a prédikáció folyamán valahogy ezt a heroizmust Erzsébetre is rávonatkoztassa. Azonban nem utal vissza a szöveg erre a motívumra, úgy tűnik, Judit alakja csak általánosabban hivatott ábrázolni az asszonyi potenciált, Erzsébet figurájának nincs ilyen kifutása a műben. Mégis ez a példa némiképp ellensúlyozza az eddigi szöveg passzív nőképeit.

Feltevésemet, hogy Erzsébet nem vált az egyházi gondolkodás tipikus özvegyalakjává, az is bizonyítja, hogy *A keresztyén özvegyasszony tükörében* Pázmány pusztán egyszer említi, akkor sem özvegyisége, hanem vezeklési gyakorlata kapcsán.⁵⁷ Itt egyáltalán nem releváns özvegyi, csupán női mivolta, hogy fiziológiailag képes volt a bőjt minden napján vesszővel verni magát. Ezen logika felől érthető, hogy közvetlenül utána az apáca, Szent Margit példáját említi, semmilyen különbséget nem tesz státuszaik között. Ismét sokkal inkább a kora középkori aszkéták elevenednek meg az újkori prédikációkban, mint a reformer szentek emberséges vonásai. Ahogy Gábor Csilla kiemeli, a kora újkori Erzsébet-prédikációk jó része nem támaszkodik szorosan az életrajzi eseményekre vagy történeti forrásokra, ehelyett erény- és értékorientáltak.⁵⁸ Mivel Pázmány diskurzusa a vezeklés köré szerveződik, Erzsébetnek is ezen oldalát mutatja fel. Egyfelől kifogásolható a leszűkítő olvasat, másfelől viszont sokadjára is megcsodálhatjuk a nőszent alakjának gazdagságát, mely ennyi formában képes aktualizálódni, igen változatos kontextusokhoz nemcsak igazodni, de teljes értékű példaképként működni bennük.

Azonban akad néhány kvalitása az özvegy Erzsébetnek, amit a hitszónokok méltanak. Az egyik ilyen az özvegyiséghez való ragaszkodás, az újabb házasság megtagadása, melynek megelőlegezéséről a hercegnő fogadalma által a keresztyén asszonyt tárgyaló fejezetben beszéltem. Illyés András *Megrövidített Ige* c. prédikációgyűjteményének első Erzsébet-prédikációjában azt írja: „sokan találatnak, a’ kik az ifiu Özvegyeket csak nem erővel házassítják: és sokszor meg sem száradván a’ könyhullatástól az orczájok, már Mátkával kinállyák őket”.⁵⁹

A szép kép erős kritikai éllel bír, amit Erzsébet rokonságára is alkalmazhatunk, akik őt fiatal özvegyként erőnek erejével akarták újra férjhez adni. Ezen a ponton Illyés István reflektálatlan, de annál érdekfeszítőbb ellentétbe kerül testvérével. Második Erzsébet-napi prédikációjában Illyés István így illusztrálja az özvegynek szüleivel való engedelmisségét, amelyet Pál apostol nyomán a hét özvegyi érdem közé sorol:

Teljesítette a’ *másodikat*: Mert szerelmes édes Attyát, és attya helyet-való Felsőt alázatos engedelmisséggel tisztelte böcsülte, azoktól függött, azoknak akarattához az önnön akarattját, Isten után szabta, alkalmaztatta. (...) Kiteszik ez csak abból-is, hogy még szüz leánzói korában, midőn már tisztességes házasságra királyi édes Attyától készítették, nem különben, hanem az ő-hozzá való engedelmisségétől viseltetvén, házassági köteles életre, a’ mi Ersébetünk magát engedte.⁶⁰

57 | PÖM VI. 191.

58 | Gábor: *Csete és Gyalogi* 61.

59 | Illyés András: *Megrövidített Ige* (...) *Második Rész.*, Bécs 1692. 602.

60 | Illyés István: *Sertum sanctorum* (...) *Második része.* Nagyszombat 1708. 195.

Atyja helyett való Felsőként azonosíthatnánk nagybátyját, a bambergi püspököt, aki férjhezmenetelének egyik legnagyobb szorgalmazója volt, s emiatt erős konfliktusba kerültek egymással. Vagy például nagynénje, a kitzingeni apátnő, aki a korai legendák szerint elhívta magához fürdeni a nyomorgó özvegyet, de az véletlennek álcázva felborította a meleg vízzel teli kádat, hogy testének ennyi engedményt se kelljen tennie. Ez utóbbi gesztus nem irányul szándékosan a nagynéni ellen, de nem is éppen az alázatos engedelmesség mintapéldája feléje, sokkal inkább az Úr, a szentségmodell követelése felé. Ami konkrétan az apát illeti, lánya utolsó ismert gesztusa feléje a hazahívó követ elutasítása, amit ismét nem a családtag elleni célzatos lázadás motívál, de újabb mély vágást ejt a szülői-rokoni tekintélyen.

Talán Illyés is érzi, hogy érvelése nem összeegyeztethető az életrajzokkal, feltehetően ezért citálja ide a gyermeki engedelmségből elfogadott első házasságot is. Csakhogy ez nagyon erőltetett példa ebben a szöveggörnyezetben. A felidézett korai életszakasz már több mint meghaladott a személyiségfejlődésnek ezen a kései pontján, így nem kielégítő érv ebben a diskurzusban, noha az írók valóban gyakran indokolják az engedelmséggel Erzsébet házasságát. Tehát az Illyés Istvánnál nevelői szülői szerepkört betöltő „felsők” Illyés András nézete szerint bünt követnek el az újrázasodás erőltetésével, s amelyikük ezt nem teszi, Erzsébet azokkal is szembe fordul, hogy köteleiket eltépve életszentségét beteljesíthesse. Annak lehetünk itt tanúi, ahogy Erzsébet reformer életszentségét próbálják a hagyományos kegyességi erények egyikeivel, az engedelmséggel leírni, s ez még szűk ötszáz évvel a szent asszony halála után sem egyszerű feladat. A most feltárt hajszálrepedések jól mutatják, hogy az újító szellem morális tartalma ekkorra sem tudott teljesen kanonikussá válni.

Illyés András legendája nem emlékezik meg Lajos maradványainak fogadásáról, melyről négy, se a gyermekekről való lemondásról, melyről mind az öt, általam vizsgált első generációs forrás tud. Az ő műve pasztorációs felhasználásra szánt fordítás,⁶¹ s úgy tűnik, nem ítélte szükségesnek prédikátor társai számára, nem ezen aspektusok voltak lényegesek a korabeli egyházi retorikában. Noha ezek a jelenetek nélkülözhetetlenek az eredeti Erzsébet-kultusz számára, hiszen itt szakítja el magát rituális keretek között szeretett férjétől, illetve gyermekeitől és a világtól, így visszamenőleg is feloldva az életszentség akadályaként felfogott házasságot, gyermekvállalást és társadalmi rangot. Emellett így tehet eleget a szentség egy általánosabb kritériumának, mely minden földi kötelék eltépésében, minden családi, társadalmi és gazdasági kapcsolat, törvény semmibe vételében, megcáfolásában áll.⁶² Illyésnél András király és egy püspök Erzsébet nyomorúságáról értesülve intézkedik, hogy fiai az apjuk házában nevelkedhessenek, Erzsébetnek egyedüli életére pedig annyi járadékot biztosítanak, hogy abból ispotályt alapít.⁶³ Egy ilyen narratíva alapján Erzsébet semmit sem fejlődött házasság életszakasza óta. Ismét csak annyit tesz, amennyit a vele valamilyen családi, hierarchikus viszonyban álló férfiak megengednek neki, amennyire finanszírozást biztosítanak számára. Pázmányhoz hasonlóan özvegyi önrendelkezést itt sem láthatunk. Bár Illyés története nem egyeztethető össze az első generációs Erzsébet-viták poétikájával, mely a magányos és koldusszegény özvegy képét festi elénk, a történelmi valóságnak mégis ez felel meg, minthogy a hercegnő

61 | Tasi: *Erzsébet-prédikációk* 48.

62 | André Vauchez: *Sfintul*. In: Le Goff, Ilinca: *i. m.* 285–316. 307.

63 | Illyés: *i. m.* 868.

özvegyi járandóságából valóban lepráskórházat alapított Marburgban, élete utolsó éveit itt töltötte.⁶⁴

Következtetések. Sokadik életének szerében

A késő középkori és kora újkori Erzsébet-prédikációk tehát, hasonlóan a középkori regionális (német, olasz, magyar) kultuszokhoz, saját retorikát (és ezzel együtt propagandát) építettek a nőszent köré, melyben életútja reformer értékeit kevésbé mutatták fel. Gábor Csillát idézve, „a hagiográfiai prédikációnak mintegy a természetéhez tartozik, hogy a szóban forgó szent alakját a szónoki célnak alárendelten sematizálja, az életrajzi anyagot néhány, a tanítás szolgálatába állítható téma mentén rendezzi”.⁶⁵

Tehát igen fontos itt a különböző műfajú szövegek eltérő funkcióira figyelni, mert ez előre meghatározhatja, mit emel(het)nek ki a szentéletrajzból. Illyés András Erzsébet-legendájának és -prédikációinak önkompilációs gesztusai kapcsán jelenti ki Tasi Réka, hogy ez a kor bevett alkotási módja, nem ritka ugyanazon írást más funkcióban újra megjelentetni.⁶⁶

Prédikátoraink Erzsébet népszerűségét igyekeztek kihasználni saját koruk különböző üzeneteinek közvetítésére, noha ez a népszerűség eredetileg pontosan az ezekben a szövegekben már elsenyvedő reformer lelkeségből fakadt. Nyilván nem is lehet reformként értékes a 16–18. századi hívek számára a 13. századi koldulórendi újítás, az a problematikus, hogy eme demokratikus, a kora újkorra már rég kanonizált eszmeiség nem érezhető a prédikációkban, Erzsébet pusztán női és szent életminőségében releváns, esetleg főrendűként, de nem a krisztusi életút követőjeként.

Az életrajzszakaszok vizsgálatát a leányokéval kezdtük, üdvösségükről értekezve minden szerzőnél (terjedelmi okok miatt nem állt módomban minden vizsgált passzust idézni az egyes kategóriáknál) tetten érhető még ezekben a századokban is a kínlódo vergődés, mellyel a házasság kettősségét (szentség és bűn) próbálják feloldani, de a mérleg nyelve még mindig a szüzesség felé billen, ami jó tanújele annak, hogy a 13. században szentté és boldoggá avatott férjes nők példájának hosszú távú hatása az egyházi gondolkodásra elenyésző volt. Ebben a kontextusban értékes kivételnek bizonyul az *Érdy-kódex* prédikációs szándékú Erzsébet-legendája, mely ugyanolyan lelki értékeket kapcsol a nőhöz házasságkötése után is. Pázmány viszont a szemérmességén kívül semmilyen értéket nem tud a nőkhöz társítani, amivel indirekten tagadja Erzsébet egész tevékeny, felebaráti szolgálaton alapuló evangéliumi életmodelljét. Ennek fontos ellenpontja Csete István, aki az istenkeresést mindkét nem számára feladatul állítja.

Házasságáról szólva a prédikátorok legnagyobbbrészt az első generációs hagiográfusok felmentő stratégiáit alkalmazzák, náluk is fontos marad az asszony felosztottsága Isten és a férje között. Viszont már a második generációs, itáliai hagiográfusokat követik Lajos alakjának nem túl kedvező körvonalazásában. Az anyaság kapcsán prédikátoraink halvány önellentmondásba keverednek, hiszen Erzsébet kultuszában

64 | Klaniczay G. *Koldulórendek* 19.; Klaniczay: *Szent Margit* 110.

65 | Gábor: *Csete és Gyalogi* 66.

66 | Tasi: *Erzsébet-prédikációk* 48.

alig van helye a gyermekeinek, Gertrúd kanonizációjában viszont súlyos tényezővé válik anyjával ápolat viszonya. Alternatívaként felmerül a szegények anyja-motívum.

Habár vizsgált prédikátorainknál fontos marad a különböző női életszakaszok lehetséges érdemeinek megkülönböztetése, de érdekes módon az ezek mindegyikében feddhetetlennek bizonyuló Erzsébetet általában csakis özvegyként látják, ilyen szempontból egydimenzióssá redukálják. Ezen legjelentősebb aspektus vizsgálata rávilágított arra, hogy az egyedi példa nem volt képes újraírni az özvegyasszony bibliai archetípusát, mely továbbra is a társadalmi normák által magatehetetlenné tett, önrendelkezésre képtelen nő maradt. Bár Erzsébetet példaképként állítják az asszonyok elé (igaz, nem sok különbséget érzékelnek közte és az apáca Margit között), a világfelfogásuk által kitermelt társadalmi rend éppen azt akadályozza meg, hogy a nők valóban követhessék tevékeny és konvenciótörő életútja sajátos értékeit.

Szövegfunkciók szempontjából azt láthattuk, hogy a tömörebb prédikációk főleg a *laudatio* aspektusában merítenek a legendák anyagából, a *move* terén már sokkal szűkebb és élesebben körvonalazott momentumokat emelnek ki az életútból, melyek könnyebben kommunikálhatóak a hívek felé, és nemigen nyújtanak talajt eszmetörténeti vitáknak. Lajos és Erzsébet boldog házasságának képe nem öröklődik át a legendakincsből, mert itt a sárai asszonyi hűség válik a női hívek számára is elsajátítható magatartásmintává, amelyet nem férjükkel való kapcsolatuk milyensége, hanem a hitbeli kötelesség miatt kell követniük. Erzsébet anyai kvalitásai talán a leingadozóbbak, s ezáltal a funkcióváltás legjobb példái, hiszen a páli parancsolatokhoz *applicatió*ként társulva odaadó anya a hercegnő, míg Illyés András özvegyprédikációjának erkölcsi tanításában az efféle világi foglalatosságok ellen érvel. Az özvegy Erzsébet nem azonosulhat Judittal, hiszen az excentrikus példa nem követnivaló a hétköznapi nők számára, s így Lajos özvegyének reformer cselekedetét is jócskán cenzúrázzák. Sőt, a rokoni hierarchia tiszteletének tőle ekkor már szerepidegen attribútumát is hozzákapcsolják az engedelmesség erényét példázva.

Asszonyszentünk további életeinek, a következő korok Erzsébet-percepcióinak feltárása még várat magára. Szintén ígéretesnek mutatkozik az Erzsébet-himnuszok elemzése, illetve a két, róla született 17. századi iskoladráma vizsgálata: *Sancta Elisabetha regis Ungariae filia et Sanctus Ladislaus rex*, illetve *Ephebus passim notus in vita D. Elisabethae*.

“In Her Third Life.” The Images of Saint Elizabeth of Hungary in Early Modern Hungarian Sermons and Legends

Keywords: *saint woman, evangelical model of life, dynastic appropriation, Elizabeth's reception.*

Research on the medieval legends of Saint Elizabeth of Hungary has revealed numerous subtle cracks, since the innovative holiness of a married woman stretched the contemporary canon beyond its limits. Her contemporaries attempted to portray her according to the traditional ascetic model, while later generations integrated the holy woman so thoroughly into the very ideal of sanctity that she herself had helped to establish that they lost sight of her reforming character. Sermons addressed to women and/or concerning women generally show, however, that Elizabeth's example did not have a long-term influence on general thinking about women, despite her extraordinary popularity throughout Europe. In my study, I seek to trace the development of Elizabeth's reception in early modern Hungarian ecclesiastical literature within the broader context of social changes, uncovering further subtle cracks in the saint's portrait.

Narratív architektúra és színpadi konfiguráció metszéspontjai: a bosszú-, a test- és az idegenségrepresentáció műfajközi átrendeződése

A 19. század első felének magyar irodalmában a bosszú, a test és az idegenség reprezentációja különösen érzékeny pontokon ér össze a narratív és színpadi médium eltérő működésmódjaival. Ezt a metszéspontot két olyan mű – Jósika Miklós *A könnyelműek*¹ című regénye és Finta Károly *A néger*² című drámája – teszi különösen jól vizsgálhatóvá, amelyek ugyanarra a konfliktusmagra épülnek, mégis eltérő poétikai és mediális logikákat mozgósítanak. Jósika Miklós regénye és az abból készült Finta Károly dráma egy könnyelmű erkölcsi vétségéből indul – Serédi és Azala titkos viszonya – amely tragikus események sorát indítja el. Azala Motabu felesége, így a hűtlenség a férj becsületének súlyos megsértéseként jelenik meg; amikor Motabu tudomást szerez róla, megöli feleségét, majd bosszút esküszik. Az események középpontjában az áll, ahogyan Motabu beépül Serédi környezetébe, és hosszú időn keresztül készíti elő a megtorlást, miközben a múlt titkai fokozatosan feltárlódnak. A regény ezt a folyamatot részletesen, több helyszínen és összetett szereplői viszonyokon keresztül bontja ki, nagy hangsúlyt fektetve a szereplők lelki folyamataira és az erkölcsi következményekre. A dráma ugyanennek a történetnek a sűrített változatát adja, a cselekményt a legfeszültebb helyzetek köré szervezi.

Jósika Miklós olyan írói pályát épített fel, amely a korszak prózapoétikai kísérleteinek egyik legkövetkezetesebb és legnagyobb hatású teljesítménye. Korábbi, politikai tárgyú írásai után gyorsan fordult a regényesség, a lélekrajz és a morális vizsgálat felé; az *Abafi* sikere a szélesebb ismertségen túl megteremtette azt a tudatos regényírói programot, amelyben a pszichológiai mélység, a társadalmi érzékenység és a romantikus narratív technikák egymást erősítve működnek. Jósika műfaji plaszticitása – a történelmi, lélektani és romantikus regényformák együttes alkalmazása – lehetővé tette számára, hogy a morális felelősség, az identitás és az emberi cselekvés következményeinek kérdését új narratív távlatokban tegye vizsgálhatóvá. Jósika *A könnyelműek*

1 | Jósika Miklós: *A könnyelműek*. Heckenast. Pest 1858.

2 | Finta Károly: *A néger*. 1846.

című regénye a fokalizáció, az időrétegzés és a belső nézőpontok révén a konfliktust pszichológiai és morális komplexitásban bontja ki. A történet Serédi Iván emlékeztésein és önigazolásain keresztül szerveződik, így Motabu alakja is narratív közvetítettségben válik hozzáférhetővé: a fekete test az elbeszélés által konstruált identitás, amelyben a trauma, a vágy és a bosszú egymást átszövő rétegei jelennek meg.

Finta Károly a korszak színházi és irodalmi életének kevésbé kanonizált, ám rendkívül érdekes alakja, aki erdélyi nemesi háttérből, a nagyenyedi kollégium kulturális közegéből indulva vált a romantikus dráma hazai közvetítőjévé. Költőként és fordítóként már fiatalon jelen volt a kor folyóirataiban, majd Victor Hugo *Hernanijának* magyar fordításával a francia romantika egyik legfontosabb színpadi művét ültette át magyar nyelvre, hozzájárulva a romantikus dráma hazai recepciójához.³ Finta *A néger* című drámája a színpadi jelenlét és a vizuális láthatóság rendjében szervezi újra a történet jelentéseit. A színpadon a test válik a jelentés elsődleges hordozójává: Motabu alakját a közösség tekintete, félelmei és előítéletei konstruálják meg. A dráma kapcsán továbbá fontos megemlíteni, hogy a szöveg legalább két példányban maradt fenn: az egyik az Akadémiai Könyvtár, a másik az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található. A kéziratot olvasható latin bejegyzés szerint a művet 1847. március 19-én cenzúrára terjesztették fel. A másoló személye ismert: Csiszár Károly 1846-ban, Debrecenben készítette a másolatot. Noha a darabot Pesten több alkalommal is színre vitték, a drámaszöveg nyomtatásban nem jelent meg.

Elsőként a címbeli eltérések értelmezésére térek ki, ami elkerülhetetlen, mivel már ezek előzetesen kijelölik a két mű hermeneutikai kereteit. A regény címe (*A könnyelműek*) egy erkölcsi-pszichológiai kategóriát emel címadó pozícióba: a könnyelműség mint jellemhiba nem egyetlen szereplőhöz kötődik, hanem szétterül a szereplői hálóban, kollektív felelősséget implicálva. Ez a címadási mód nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy a konfliktusok – így a bosszú aktusa is – egy bonyolultabb ok-okozati rendszer részeként értelmeződjenek, s ne záródjanak le egyetlen morális ítélettel. Ezzel szemben a dráma címe (*A néger*) radikálisan individualizálja és egyben stigmatizálja a konfliktust: Motabut elsősorban faji jelöltsége felől nevezi meg, és ezzel a bosszút egyértelműen az ő személyéhez rendeli. A cím performatív módon előlegezi a bosszú önkényes, izolált cselekedetként való értelmezését, miközben háttérbe szorítja azokat a strukturális vagy interperszonális tényezőket, amelyek a regényben még értelmezhetővé teszik a megtorlás jogosságát. A két cím közti különbség így eltérő felelősség- és büntetéstudatot is tükröz: a regény az erkölcsi felelősséget diffúzan osztja szét a szereplők között, ezzel szemben a dráma a bosszút egyetlen, markánsan megjelölt figurához rendelve lezárja annak morális ambivalenciáját.

A fókusz elrendezése mindkét műben szoros kapcsolatban áll a médium sajátosságaival. A drámai szöveg Motabu alakját állítja a figyelem középpontjába, több szót is kap, jobban megismerjük szenvedésének alapjait (Azala elcsábítása), még ha ezt gyakran felülírja a fokalizáció, amely itt döntően külső: Motabu identitása sok esetben nem önértelmezés révén bontakozik ki, a rá irányuló tekintetek, félelmek és előítéletek hálózatában mutatkozik meg, amelyet az alábbi példa is jól szemléltet: „A’

3 | Szinnye József: *Magyar írók élete és munkái*. III. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése. Budapest 1894. 508.

feketének ha urrá lett is hosszuk körmei”.⁴ A színpadi konfiguráció a test láthatóságára épít, és ezzel együtt kiszolgáltatja Motabut annak a diskurzív rendnek, amely a faji másságot eleve gyanús, veszélyes és kontrollálandó jelenséggént kezeli. A színpadi Motabu-alak testisége Földes Györgyi testelméleti megállapításai felől értelmezve olyan jelentéshordozóvá válik, amely eleve kulturális és társadalmi kódoltság révén lép működésbe. Földes hangsúlyozza, hogy „független, objektív testkép nem létezik, a test mindig valamilyen diskurzusba vagy narratívába íródik bele, s mint ilyen nyelvi konstrukció”,⁵ ami a drámai médium esetében elsősorban a láthatóság rendjében érvényesül. A színpadon megjelenő test nem narratív közvetítések során válik fokozatosan értelmezetté, hanem a vizuális jelenlét azonnali tapasztalatán keresztül lép be a jelentésképzés folyamatába. Földes *Corpus alienum* című fejezetében rámutat arra, hogy „a Másik vagy az Idegen teste csak látszólag biológiai entitás. Valójában nem esszenciális, hanem relatív és konstruált”,⁶ és ez a konstrukció mindig egy adott társadalmi tér normatív elvárásai mentén szerveződik meg. Motabu fekete teste a drámában ilyen idegenségképként jelenik meg: a közösségi tekintet előzetes értelmező aktusai révén válik stigmatizálttá, miközben projektív felületként hordozza mindazokat a félelmeket és hatalmi fantáziákat, amelyek a gyarmati és rasszizált diskurzusokban rögzültek. A színpadi konfiguráció így a testet olyan vizuális csomóponttá alakítja, amelyben az idegenség tapasztalata a társadalmi imagináció működéséből bontakozik ki.

Pavelka Orsolya elemzése is különösen hangsúlyossá teszi, hogy Finta adaptációja már a nyitójelenetben olyan fokális kényszert hoz létre, amelyben a közösség tekintete megelőzi és felülírja Motabu önértelmezésének bármiféle lehetőségét. A csapszéki jelenetben a közösség „homogén alakzatként”⁷ működik: a félelem és a gyarmati hierarchiák által meghatározott kollektív látásmód előre értelmezi a fekete testet. A dráma „in medias res technikája”⁸ nem csupán dramaturgiai gyorsítás, a fokalizáció radikális beszűkítését eredményezi: a néző a közösség előítéleteihez kap hozzáférést, ezáltal a fekete test nem autonóm szubjektumként kap hangot, mivel a rasszizált diskurzus egyszerre íródik rá. Földes írása, miszerint: „A stigma az idegennek normatív elvárásaink alapján felépülő »képletes szociális identitása« és a tényleges szociális identitása közötti hézag.”⁹ megmutatja, hogy ez a hézag Motabu színpadi jelenlétének pillanatában aktiválódik: a közösség a fekete testhez rendelt kulturális előfeltevéseket működteti. A stigma így az értelmezés előfeltételeként strukturálja a szereplő minden későbbi megnyilvánulását. Pavelka értelmezése szerint ez a színpadi fókusz a mediális váltás következménye: a regény polifonikus szerkezetével szemben a színpadon a test

4 | Finta Károly: *A néger*. 1846.

5 | Földes Györgyi: *Test–szöveg–test. Testrepresentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban*. Kalligram, Pozsony 2018. 11.

6 | Uo. 86.

7 | Pavelka Orsolya Petra: A regény színpadra alkalmazása mint értelmezés (Jósika Miklós: A könnyelműek, Finta Károly: A néger). In: *Folyamatok, szövegek, események. A kolozsvári Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola tanulmányai*. Szerk. Keszeg Vilmos. Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár 2014. 185.

8 | Uo. 183.

9 | Földes Györgyi: i. m. 86.

láthatósága válik a jelentés elsődleges hordozójává, és ezzel együtt a faji másság is sokkal inkább vizuális, mintsem narratív konstrukcióként működik.¹⁰

A regény narratív architektúrája ezzel szemben a tudat közvetítettségére épít, így a fokalizáció, a narrátor segítségével, inkább Serédi Iván alakjához kötődik, és a történet jelentésképzése általa, emlékezésein, öngazolásain és büntudattal terhelt reflexióin keresztül szerveződik. Motabu – majd Pierre – a narrátor elbeszélésének és értelmezésének függvényében válik bemutatottá, olyan tulajdonságokat kapcsolva hozzá, mint: „lelkiismeretes”,¹¹ de közben mégis a – „hevesség, melyet Afrika forró sivatagjaiból öröklött vére”¹² – narratori megítélés olvasható ki. A faji idegenség éppen az elbeszélői kisajátítás révén jön létre: a fekete test a narrációban a lelkiismeret, a trauma és a bosszú fantáziáinak hordozójává válik. Ehhez kapcsolódik Földes azon gondolata, miszerint a test narratív természetében is megmutatkozik, hogy az identitás realizációja „nyelvi úton, narratív közvetítéssel zajlik”.¹³ Motabu alakja ennek megfelelően az elbeszélői perspektívájában nyer értelmezést, ahol a test és az identitás narratív konstrukcióként működik. Az idegenség így az narráció rendjében jön létre, értelmezett, közvetített jelentésként válik hozzáférhetővé.

Pavelka egy igazán lényeges gondolatot fogalmaz meg, miszerint „a regényt jellemző szerkezeti és szemantikai polifónia a dráma többsíkú és összetett jelentéshálójában, szerkezeti megoldásaiban is jelen van”.¹⁴ A vizsgált szöveghely arra világít rá, hogy a regény színpadi adaptációja komplex poétikai újraszerveződésként értelmezhető. A romantikus értelemben használt műfaji megjelölés nem a narratív forma elsődlegességét jelöli, hanem egy olyan esztétikai szemléletet, amelyben a drámai szöveg integrálja a regényre jellemző strukturális és szemantikai polifóniát. Finta Károly átdolgozó stratégiaja a narratív diskurzus dekonstrukcióján alapul: az elbeszélői közvetítettséget és a mentális-időbeli mozgásokat színpadi eszközökkel újrendezi, ezáltal a mediális váltás sajátosságait produktívan kihasználja. A prózai nyelvhasználat, a klasszicista hármas egységtől eltérő szabad tér- és időkezelés, valamint a jelenetek asszociatív egymásba kapcsolása olyan allegorikus képrendszert hoz létre, amely a romantikus világkép harmónia–diszharmónia dichotómiáját nem tematizálja expliciten, inkább a drámai struktúra szintjén teszi érzékelhetővé.¹⁵ Valamint a dráma a testet idegeníti el, míg a regény inkább az identitást azáltal, hogy a másik története közvetetten válik hozzáférhetővé. Ezáltal a dráma világában a faji különbség „vizuális jelölőként” működik: a fekete test a színpadon nem tud kilépni a rá osztott pozícióból, mert a közösségi imagináció minden gesztusát előre értelmezi. Hasonló dolgot fogalmaz meg Földes, mikor azt állítja „a test lesz a rasszista ember elsődleges projekciós objektuma”,¹⁶ amely rávetíthető arra a fenti állításomra, hogy drámai médium ezt a projekciós mechanizmust felerősíti, valamint a faji különbség így a látvány rendjében rögzül, és az idegenség tapasztalatának stabil referenciapontjává válik. A regény ezzel szemben – a narratív polifónia miatt – képes megmutatni a faji idegenség belső rétegzettségét:

10 | Pavelka Orsolya Petra: *i. m.* 50.

11 | Jósika Miklós: *A könnyelműek*. Heckenast. Pest 1858. 50.

12 | *Uo.* 50–51

13 | Földes Györgyi: *i. m.* 19.

14 | Pavelka Orsolya Petra: *i. m.* 182.

15 | *Uo.* 182.

16 | Földes Györgyi: *i. m.* 87.

Motabu saját önértelmezésében is idegenné válik. A dráma a faji másságot a látvány, a regény a tudat szintjén konstruálja.

Ez az eltérés szorosan összefügg a karakterépítés módjával. A drámai alakok sűrített, funkcionális pozíciókban jelennek meg: a konfliktusok nem hosszú motivációs ívek mentén, hanem a színpadi jelenlét intenzitálásában bontakoznak ki. Motabu, Azala vagy Guru testi jelenlétük és cselekvéseik révén válnak értelmezhetővé. A dráma azonnal működésbe hozza az affektusokat; a féltékenység, a gyanú és a bosszú egyetlen, feszített jelenidejűségben sűrűsödik össze. Pavelka szerint Finta adaptációja nem egyszerűen rövidít vagy dramatizál, inkább „dekonstruálta Jósika narratív diskurzusát”,¹⁷ és a regényben szétszórt mentalitástörténeti mozzanatokat színpadi sűrítéssel alakítja. A dráma karakterei ezért dramaturgiai funkciójukban válnak érthetővé: a test, a gesztus és a jelenet váltja fel a regény introspektív rétegzettségét. Ez a mediális különbség magyarázza, hogy a dráma karakterei miért tűnnek egyszerre erőteljesnek és redukálnak: a színpad performativitását teszi láthatóvá. A regény ezzel szemben időben rétegzett karaktereket hoz létre: Serédi múltja, Azala emléke és Pierre elfojtott identitása narratív késleltetések, visszatekintések és belső törekések révén formálódik. Leóna karaktere mindkét mű esetén csak levelei révén válik megjelenítetté, abból ismerhetjük meg „angyali joságu”¹⁸ természetét, amely csak mint szimbólum jelenik meg a drámában kevésbé, de regényben jól körülhatárolt leírások mentén. Így karaktere a múlt terhével együtt válik érthetővé; identitása az elbeszélés strukturális rendjében bomlik ki.

A bosszú és a gyilkosság kérdése mindkét műben központi, ám időbeliségük eltérő szervezőelvek szerint működik. A cselekvések sora közös vonás, de más poétikai funkciót tölt be. A drámai térben a bosszú gyorsasága a színpadi logika következménye: a tett azonnal, látványosan és visszavonhatatlanul történik meg. Pavelka Orsolya elemzése szerint a dráma időkezelése szerkezetileg is más logikát követ, mint a regény, ugyanis a felvonások egymásba kapcsolása, a helyszínek közötti éles váltások és a cselekmény „pergő”¹⁹ ritmusa olyan dramaturgiai időt hoz létre, amelyben a bosszú nem fokozatosan érlelődik, a jelenetek közötti feszültségben sűrűsödik össze. A dráma „kétórás”²⁰ intenzitása nem engedi meg a reflexiót vagy a késleltetést: a nézőnek nincs ideje feldolgozni az első felvonás borzalmait, mert a következő jelenet már újabb viszályokat hoz. A bosszú így nem pszichológiai folyamatként, hanem dramaturgiai kényszerként jelenik meg: a tett gyorsasága a színpadi idő sajátosságából fakad. Ez a gyorsaság a bosszú jelentésének átrendeződése: a drámában a megtorlás annak végleges széthullása, amelyet a színpadi idő felerősít. A regényben a bosszú hosszú érzelmi és narratív előkészítés után, szinte robbanásszerűen következik be, ami éles kontrasztot hoz létre az elbeszélés lassú időkezelése és a tett véglegessége között. A két mű így komplementer időstrukturákat működtet: az egyik a tett sűrűségét, a másik annak pszichológiai és identitásbeli előzményeit teszi láthatóvá. A bosszú mindkét esetben a test és lélek ellen irányul, és mindkét esetben az identitás összeomlásának végpontjaként értelmezhető.

17 | Pavelka Orsolya Petra: i. m. 182.

18 | Finta Károly: *A néger*. 1846.

19 | Pavelka Orsolya Petra: i. m. 183.

20 | Uo.

A festmény motívuma (amely a regényben nem jelenik meg) jól mutatja a két mű eltérő időkezelését. A drámai konfigurációban a kép a múlt materializált lenyomataként működik: olyan vizuális csomópontként, amely a jelenben újraértelmezhető, és amely egyszerre hordoz emlékezetet és bizonyítékot. A színpadon a festmény az időrétegek egymásra csúsztatását teszi érzékelhetővé, a regényben ezzel szemben a múlt nem tárgyasul; az idő narratív módon rétegződik. Az emlékezés, az elfojtás és az idealizálás belső képek formájában működik, amelyek nem válnak külső referenciaponttá. A drámában az időrétegzettség elsősorban vizuálisan és szcenikailag jelenik meg: a gyors helyszínváltások, a párhuzamos vagy egymásba csúszó jelenetek, a különböző terekhez kötött felvonások egyidejűséget vagy időbeli sűrítést sugallnak. A néző számára az idő látványként és térbeli elrendezésként válik tapasztalattá, vagyis az idő strukturális és érzéki kategóriaként működik. Ezzel szemben a regényben ugyanez a rétegzettség pszichológiai természetű: az idő az elbeszélői tudat közvetítésén, az emlékezés, az anticipáció és a belső reflexiók révén tagolódik. A cselekmény kronológiája folyamatosan megszakad a szereplők mentális folyamataiban megjelenő múlt- és jövőorientált mozgások által, így az idő tapasztalata belsővé válik. Tehát az adaptáció során az idő komplexitása áthelyeződik: a dráma térbeli-vizuális szervezőelvei a regényben a tudati időkezelés formájában jelennek meg, megőrizve a romantikus poétikára jellemző időfelfogás összetettségét.

Pavelka szerint „a festmény kimerevíti a pillanatot, vizuálisan re-produkálja az eseményeket, funkciója emlékeztetni Seredi Ivánt, a szeretőt és a férjet”,²¹ miközben ekphraszisként „megszakítja az események folyamatát és egyidejűleg két jelentést is működtet”²² – utalva egyszerre a házasságtörésre és az új találkozásra. Ez a kettős jelentés a narratív feszültségen túl, az időbeliség érzékelését is megbontja. A festmény leleplezésekor bekövetkező trauma Pierre számára nemcsak az időbeli rétegződés érzékelését, annak pszichológiai felelevenítését is megteremti, amelyet a dráma egy instrukció segítségével szemléltet: „(ki a' kép leplezési perczétől fogva a' legnagyobb lelki háborgás jeleit adá, most az Azala név említésére összeroskad)”.²³ Pavelka rámutat, hogy „az újabb trauma átélése tovább roncsolja kognitív asszociációs készségeit”,²⁴ amit a dráma szövege „textúrájának megváltoztatásával”²⁵ jelez: a párbeszédet megszakító szabadvers nemcsak formai törés, az időélmény fragmentálódásának nyelvi leképezése is egyben. A festmény nőalakja nem rögzített jelentéssel bír, hanem több, egymással egyidejűleg működő értelmezési szinten válik olvashatóvá. A főnixmotívum jelentéskörébe ágyazva a figura az újjászületés allegorikus alakzataként jelenik meg, ugyanakkor Idali Azala emlékként konstruált identitása révén egyszerre kötődik a múlt elvesztett dimenziójához és a jelenben aktualizálódó szenvedéshez. E kettős státusz következtében a nőalak időbeli átjárót hoz létre múlt és jelen között. A vizuális motívum így az időbeliség és az identitás színpadi újraszervezésének strukturális csomópontjaként működik.

21 | Uo. 189.

22 | Uo.

23 | Finta Károly: *A néger*. 1846.

24 | Pavelka Orsolya Petra: *i. m.* 189.

25 | Uo.

A Pierre–Motabu-azonosság kérdése az adaptáció egyik legérzékenyebb pontja, mivel itt válik a leginkább láthatóvá a regény és a dráma eltérő pszichológiai és mediális működésmódja. A regény narratív struktúrájában Motabu belső lelki folyamatai nem kapnak önálló, reflexív kidolgozást, ugyanis Motabut elsősorban a narrátor konstruálja meg, amelynek következtében a személyiség szétesése inkább implikált marad, nem válik explicitté sem belső monológok, sem narratív önreflexió formájában. Ezzel szemben a drámai átdolgozás a disszociáció színpadi megjelenítésére épít. Motabu és Pierre viszonya nem pusztán névváltozatként vagy álarcként működik, hanem a személyiség kettéhasadásának performatív formájaként. A harmadik szakasz, első jelenet monológja – amely a kétségbeesés, az öngyilkosság kísértése és a bosszúvágy között ingadozik – egy belső konfliktus dramatizált kivetüléseként jelenik meg. A szövegben a tett és a tudat párhuzamba állítása, illetve szétválasztása arra utal, hogy a szereplő önazonossága megbomlott, és különböző identitáskomponensek versengenek egymással. A drámai tér sajátossága, hogy nem teszi lehetővé a tudatfolyamatok narratív kibontását; ehelyett a belső hasadás cselekvésként és döntésként válik láthatóvá. Motabu jelleme – a szenvedő, bosszútól fűtött, önpusztítás felé hajló én – Pierre alakjában jelenik meg, aki a monológ során fokozatosan háttérbe szorul, majd a jelenet végén, Serédi kopogtatására hallgattatásra ítéltetik. Ez a gesztus az identitáson belüli erőviszonyok átrendeződésének ikonikus megjelenítése: az elfojtott, destruktív én átmenetileg elnémul a társadalmi és erkölcsi rendet képviselő külső tekintet hatására. Ez a megoldás összhangban áll az adaptáció egészének poétikájával, amely a regény narratív komplexitását színpadi eszközökkel újrastrukturálja. A Pierre–Motabu-kettősség így drámai tapasztalatként válik hozzáférhetővé, és egyúttal az adaptáció mediális tétjének egyik kulcsmozzanatát képezi. Erre a részre Pavelka is kitér, és a dráma egyik legfontosabb pszichológiai és „szenvadéstörténetének legdrámaibb”²⁶ pillanatának nevezi meg. Az idegenség belső tapasztalat: az én önmagától való eltávolodása. A két mű így két antropológiai modellt kínál: egyfelől a test válik idegenné a közösség számára, másfelől az én válik idegenné önmaga számára.

A regény és a dráma eltérő módon teszi hozzáférhetővé az idegenség tapasztalatát, ám mindkét esetben Földes Györgyi azon felismerése válik termékkennyé, amely szerint az idegenség a test és az én viszonyában képződik meg. Geertz megfogalmazásában „az idegenség, a másság nem ott kezdődik, ahol a föld és a víz elválik egymástól, hanem a bőrnél, a test felszínén”,²⁷ ám ez a felszín nem pusztán fizikai határként értelmezhető, az identitás narratív és szimbolikus szerveződésének terepeként is működik. A regény narratív architektúrájában Motabu, illetve Pierre alakja az elbeszélői közvetítés révén válik értelmezhetővé, így az idegenség tapasztalata a narratív reprezentáció függvényében alakul ki: a test és az identitás az elbeszélés rendjében nyer formát. A drámai adaptáció ezzel szemben az identitás törését a színpadi jelenlét és a performativitás eszközeivel jeleníti meg. A Pierre–Motabu-kettősség a személyiség belső megosztottságát dramatizálja. A drámai térben az idegenség tapasztalata cselekvésekben, döntésekben és megszakított beszédhelyzetekben válik láthatóvá, vagyis az én önmagához való viszonyának instabilitásaként artikulálódik. A két mű eltérő mediális logikája így különböző tapasztalati szinteken teszi érzékelhetővé ugyanazt az antropológiai

26 | Uo. 188.

27 | Claude Lévi-Strauss: *Faj és történelem*. (Ford. Bojtár Péter.) Napvilág Kiadó. Budapest 1999.

problémát: az idegenség az identitás belső határain keletkezik, ott, ahol az én saját testét és történetét már nem képes egységes formában birtokolni.

A történetvezetés egészét vizsgálva, a regény és a dráma között a narratív és dramaturgiai logika alapvető különbsége áll fenn. A drámai átdolgozás az eseményeket a színpadi jelen idejébe sűríti, ahol a jelentés a cselekvés, a beszédaktus és a szituáció performatív kibomlásán keresztül válik hozzáférhetővé, amely abban is megmutatkozik, hogy a regényben Motabu betömi Serédi száját, míg a drámai vezetés megkívánja mindkét szereplő beszéltetését, ezzel is fokozva a dramaturgiai hatást. A regény narratív szerkezete a késleltetésre, az információk fokozatos feltárására és a traumatikus tapasztalatok visszatérő, spirális elrendezésére épül, amelyet Motabu hosszas monológja is érzékeltet a megkötözés és az önazonosság felfedése közben.

A két mű összevetése végül arra mutat rá, hogy a mediális váltás nem egyszerűen a történet más formában való újramondása, hanem a jelentésképzés feltételeinek mélyreható átrendeződése. A mediális váltás tehát nem csupán stílári különbség, etikai következményekkel is jár: meghatározza, ki beszélhet, ki hallgat, ki válik láthatóvá, és milyen módon oszlik meg a felelősség a történet szereplői között. A regény és a dráma együtt azt teszik érzékelhetővé, hogy a bosszú, a test és az idegenség jelentése mindig ahhoz a médiumhoz kötődik, amely láthatóvá teszi őket; ennek következtében a műfaji döntések a 19. századi irodalom egyik meghatározó poétikai és antropológiai kérdésévé válnak.

Intersections of Narrative Architecture and Stage Configuration: The Intergeneric Reconfiguration of the Representation of Revenge, the Body, and Otherness

Keywords: *revenge, body, otherness, adaptation*

In 19th-century Hungarian literature, the themes of revenge, the body, and otherness intersect at particularly sensitive points with the functioning of different media. A novel and its dramatic adaptation clearly demonstrate how the same story transforms under different poetic and medial conditions. The novel employs a complex narrative structure with significant psychological depth, while the drama presents the plot in a condensed, visual, and performative form. In the novel, identity is shaped through narrative mediation, whereas in the drama the visibility of the body becomes the primary carrier of meaning. Accordingly, racial otherness appears as an internal experience in the novel and as a visual marker in the drama. Medial differences fundamentally shape the production of meaning, as a result of which ethical questions are also reconfigured.

LÁSZLÓ ZSUZSA

A négy benyomás... furán összefényképeződik

A Mészöly–Polcz–Nemes Nagy–Lengyel- levelezés

Mészöly Miklós, Polcz Elaine, Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs: a 20. század irodalmát meghatározó, annak szerves részét képező személyek. A házaspárok között nemcsak munkakapcsolat, de annál bensőségesebb viszonyrendszer bontakozott ki, melynek egyik leglátványosabb, rögzített formája a nyolckezesként értelmezett, több évtizeden át tartó levélváltás, amely *Szorongatott idill*¹ címen kötet formájában is megjelent. A kötet a négy szerző 1955 és 1997 között folytatott levelezését tartalmazva nemcsak kiegészíti *A bilincs a szabadság legyen – Mészöly Miklós és Polcz Elaine levelezése 1948–1997* című gyűjteményt, de olyan életrajzi dokumentum is, mely eleget tesz annak a műfajjal szemben támasztott ki nem mondott olvasói elvárásnak, hogy általa érzékelhetővé váljon a kor, a levélírók és címzettek személyisége, valamint az irodalmi valóság minősége.² A négykezesként értelmezhető korpuszt számos irodalomtörténeti vagy társadalomtörténeti szempontból lehet és érdemes vizsgálni, számomra most mégis abból a perspektívából válik igazán megfoghatóvá és újraakerezető jellegűvé, hogy hogyan árnyalja az irodalomtudományban a Mészöly–Polcz (munka)kapcsolatáról eddig kialakult domináns képet, mit árul el a házaspár belső működésmódjáról.

A házaspár belső hierarchikus működésmódja kanonizálódni látszott az elmúlt fél évszázadban, a legfrissebb, Szolláth Dávid által készített Mészöly-monográfia is az alkotó-írófeleség felosztás mentén érvel a *Pontos történetek, útközben*³ című Mészöly-regény kapcsán:

1 | *Szorongatott idill*. Szerk. Nagy Boglárka. Jelenkor, Bp. 2021. (a továbbiakban *Sz. l.*, a következőkben a levelek számát a főszövegben jelölöm)

2 | Lásd Buda Attila: Négyen az árban. *Irodalomtörténet* 54. 104. CIV. évf. 3. sz. 2023.

3 | A regény Polcz Elaine-nek az 1960-as években tett erdélyi látogatásait örökíti meg: a magnóra mondott élményeket később Mészöly Miklós dolgozta át, az ő keze nyomán vált irodalommmá, a kiadott kötetben csupán egy monogrammal utal felesége munkájára (Hálával A.-nak, hogy megőrizte ezeket a történeteket).

Mészöly Miklós: *Pontos történetek útközben*. Jelenkor, Bp. 2023.

Az írás képessége ebben a kapcsolatban maszkulin jellegű volt. Így lehet, hogy az a képesség, amivel Polcz járul hozzá a közös munkához, ugyan fontos, de alacsonyabb státuszú az írásnál. Ez a megfigyelő, az adatgyűjtő érzékenység, ami, szemben a kreativitást, teremtő fantáziát, nyelvi produktivitást igénylő írással, pusztán perceptív képesség. A képességük nemi jellegük szerint rangsoroltak: a nő érzékeny, a férfi kreatív.⁴

A Mészöly–Polcz–Nemes Nagy–Lengyel levelezés mikrotörténeti vizsgálata egy olyan tágabb horizontot körvonalaz, ahonnan láthatóvá válik, hogy a *Pontos történetek, útközben* nem egyedülálló, szinguláris eseményként értelmezhető, sokkal inkább a korokra jellemző értelmiségi hálózatok légkörét átszövő mozzanatok irodalmi lenyomata a kötet. A levelek vizsgálata során több tényezőt veszek figyelembe: a paratextusokat, az egymás helyett való megnyilatkozásokat és a levélírók utazásról alkotott képzetét. Úgy gondolom, ezeken keresztül válik leginkább láthatóvá a levelezőpartnerek hierarchikus felállásokhoz fűződő viszonya. A levelezés sajátos írásantropológiai problémák, íráshasználati habitusok közege, így mentalitástörténeti forrásként feltárja a 20. század második felének mindennapi tapasztalatait és az azokból fakadó reprezentációs eljárások működésmódjait.

A mentalitástörténet elméleti kérdései

A kultúrtörténet önálló létét, tárgyát és módszereit tekintve is vitatott terület, ugyanis a kultúra-, mentalitás-, és társadalomtörténet ágai egymást kiegészítő diszciplínákká váltak,⁵ a hatvanas évektől kezdve pedig visszatérő dilemma a fogalmi meghatározás, ami már a kultúra definíciójának sokrétűségéből is adódik. A vita ugyan mai napig eldöntetlen, Ute Daniel szerint *[a] kultúrtörténeti irányzatok közös jellemzője az a belátás, hogy nem szabad történelmet írni anélkül, hogy figyelembe ne vennénk a történeti szereplők tapasztalatait, illetve azokat az értelmezéseket, reprezentációkat, amelyeket saját maguk alkotnak életükről.*⁶ Ebből a szempontból a levelek egyszerre lesznek metareflexív (önmagukra, megírásukra, irodalmiságukra folyton utaló) szövegek és kordokumentumok is: sokszor csak utalások szintjén, például a cenzúrára vagy annak hiányára, továbbá az utazások nehézségére tett célzásokkal. A baráti levelezések lehetővé teszik a műhelynaplóként való megközelítést, hiszen megörökítik az egymás készülő szépirodalmi vagy kritikai alkotásaira tett értelmező és bíráló megjegyzéseiket, vagy éppen az egyéni munkafolyamatokat, ösztönző üzeneteket. Az olyan vitás fogalmak, mint a kultúrtörténet vagy mentalitástörténet helyett így érdekesebb egy kisebb, viszonylag jól körülhatárolható egység keretét használni: a mikrotörténelemét, ugyanis a posztmodernnel kezdődően

4 | Szolláth Dávid: *Mészöly Miklós*. Jelenkor, Bp. 2020. 377–378.

5 | Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán–Szívós Erika: *Művelődéstörténet, kultúrtörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József. Osiris, Bp. 2006. 389–415.

6 | Sziájtó M. István: *A történész mikroszkópja*, L'Harmattan Kiadó, Bp. 2014. 26.

*a történész figyelme a változások eredőjeképp a társadalmi struktúrákról és folyamatokról a mindennapi élet kultúrájára irányult, a makroszintű folyamatok helyett egyének és kis közösségek mikrotörténelmére, az emberi élet sokféle aspektusára, ismét az egyénekre, de immár az átlagemberekre, az ő tapasztalataikra. A történelem szoros kapcsolatba került az antropológiával. Középpontjába a kultúra és a kisemberek tapasztalatai, megélt élete kerültek.*⁷

A mikrotörténet tehát legtöbbször egyetlen esemény, illetve egy kisközösség, néhány család vagy akár az egyén intenzív történeti vizsgálatát jelenti.⁸ Mivel a fókuszátor ebben a módszertanban nem teleszkóp, hanem mikroszkóp, általában konkrét esetekre, körülményekre, személyekre irányulnak a kérdések: kutatásomban a közlő megtekintett levelezéskötet tölti be a fókuszátor szerepét, amely képes fókuszpontba gyűjteni a múltból érkező különböző fénysugarakat, és ez valódi átütő erő⁹ kölcsönöz neki. Mivel a mikrotörténelem nem csupán esettanulmány, következtetéseit érdemes tágabb perspektívába ágyazva szemlélni: a baráti társaság levelezése hangsúlyosabb történelmi kérdésekre tereli a figyelmet, olvasatomban ezúttal a 20. század nőkérdésére, az értelmiségi réteg intraperszonális viszonyrendszerére helyezem a hangsúlyt. Lengyel, Nemes Nagy, Mészöly és Polcz társasága több értelemben is sűrített, kicsinyített modell, kapcsolatuk például értelmezhető sajátos irodalmi körként is, amelyet a *Szorongatott idill*ben összegyűjtött szövegkorpusz a négykezes technika, az írás és utazás témáinak folyamatos diszkurzíválása révén hoz létre.¹⁰ Ez az ún. *cénacle* a korszak irodalmi mezejének centrumához, az Újhold intézményéhez kötődik szorosan. Az irodalmi körök és a kollektív írás kérdései egymásra tevődnek, a társasági jelenlét a többkezes művek létrehozásának ad teret¹¹. Ha tehát Mészöly Miklóst és Polcz Alaine-t is egyazon irodalmi kör tagjaiként tételezzük (világirodalmi példákból kiindulva), melynek szellemi, tudati és mentális szférája a levelekből tűnik elő, akkor a hierarchizálás gesztusa értelmetlenné válik.

A mikrotörténelem egy alapvető jellemzője, hogy a múltbéli embereket nem a mélyben működő nagy történelmi erők bábjaiként ábrázolja, hanem tudatos cselekvőknek tekinti őket.¹² Ez az elgondolás hatott aztán később az Annales-iskolára is: a levelezés alkotta szövegegész, mely a Mészöly Miklós és Polcz Alaine-féle, egymást munkájában segítő, a kollektív alkotáshoz hasonló eljárás szélesebb összefüggéseit képezi le, éppen a kisembereket, a hétköznapi aktív cselekvőket mutatja meg. A mentalitástörténet „a mindennapi, gépiesen beidegződött cselekvésekről és mozgatóiról, a rejtett gondolkodási

7 | Uo. 25.

8 | Uo. 17.

9 | Uo.

10 | Bodor Viktória: *Kapcsolódások és kapcsolatok Nemes Nagy Ágnesnél. Szűk irodalmi köre, és a kollektív élmény.* Szakdolgozat, BBTE, Kolozsvár 2023.

11 | Világirodalmi példa erre a közösségi mentalitásra Alexandre Dumas-nak és két segédjének (Auguste Maquet és P. A. Fiorentino) alternatívákat és variánsokat kidolgozó, a *Monte Cristo grófia* című regény írása közben használt munkamódszere. Az Eugen Lovinescu által szervezett avantgárd Sburător alkotói csoportosuláson belül is megfigyelhető az együttműködés „árnyékírói” (*shadow writer*) esete, amikor az egyik író egy másikat dolgozik annak neve és tekintélye alatt: Lovinescu és Camil Petrescu Lucia Demetrius *Tinerețe* című regényének az átírásában segítettek például.

12 | Szijártó: i.m. 17.

struktúrákról, viselkedési konvenciókról kívánt képet adni”,¹³ s talán ez az elgondolás hangsúlyozza leginkább a levelezés mentalitástörténeti forrásértékét: az utazásokról, a banális történetésekről való tudósítás, mely familiáris közegben történik, egy kiadásra szánt alkotással ellentétben nincs szigorú öncenzúra alá vetve, így autentikusabb képet ad a levélírók hétköznapijait meghatározó gondolkodásmódról, a cselekvéseiket befolyásoló normákról.

A levelek paratextuális elemei, levélírói habitusok

A levelek paratextuális elemei, az aláírás és címzés nem tudatosított tartalmakat is hordoznak, hiszen a szignó egyszerre védjegy, privilégium és jogi gesztus, tudatos felelősségvállalás. Ebben a kérdésben a levelek egységesek, mindegyik elküldött dokumentum alján az író maga tünteti fel a nevét, amikor pedig a társnak már csak egymondatnyi, esetleg egy aláírásnyi üres rész marad, a társszerző akkor is saját maga tünteti fel kézjegyét, különösen a képeslapok esetén, melyek eleve szoros térbeli keretek közé zárják a mondható-írhatót. Az 55. levél esetén Lengyel Baláznak mindössze három szó jut: „csók, ölelés, Balázs” (Sz. I. 55.), máskor azonban az utazás megszervezésében elmélyült férj az, akinek csak a lap alján jut eszébe a felesége: „ez a kis hely Ágnesé” (Sz. I. 37.). A címzés és a feladó kérdése ennél jóval rétegzettebb, több kérdést is felvetni látszik: az esetek többségében Lengyel Balázs és Mészöly Miklós neve szerepel a feladó és címzett helyén, akkor is, ha például a teljes levelet Nemes Nagy Ágnes írja (pl. 6. levél). Azokban az esetekben, amikor a költőnő a feladó (különösen a válás után), a címzéskor következetesen mindvégig Mészöly Miklósként ír (ettől a szokástól csak olyankor tér el, amikor a levél kizárólag Mészölynek íródik). Ezzel szemben feladóként Lengyel Balázs túlhierarchizált és autokratikus mozdulattal férfiként csakis férfinak címez (pl. Sz. I. 33.), egyetlen alkalommal tünteti fel Alaine-t mint „és b. neje” (Sz. I. 41.). Nemes Nagy Ágnesék esetében megfigyelhető, hogy házasságuk alatt Nemes Nagy Ágnes, ha fel is tűnik címzettként, ez Lengyel Baláznéként történik (pl. Sz. I. 8.), változás csak az 1958-as válásukat követően történik. Bár Nemes Nagy Ágnes a hivatalos dokumentumokban megtartotta asszonynevét, barátai lánykori nevét írják a borítékra. Kivételes eseteknek minősülnek azok az alkalmak, amikor Lengyelnek és Nemes Nagynak is íródik a levél, ilyenkor vagy külön feltűnik Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes címzettként (lásd Sz. I. 45., 50., 51.), vagy *Lengyel Balázsek* kerül a bizományos helyére: míg a házasság ideje alatt Lengyel neve gyűjtőfogalom volt, addig a házaspár kapcsolatában beállt törést követően az -ék heterogén többes szám jele tapintatosan jelzi a másfajta együttlétet. A címzések vizsgálata révén megállapítható, hogy Lengyel Balázs néhány eljárását leszámítva, a négyes teljesen demokratikus társaságot képez, ezt támasztja alá az a mód, ahogyan egymás helyett, a másik nevében is beszélnek.

Az egymásról való tudósítás, a másik nevében való megnyilatkozás, annak kiegészítése, a többes szám használata mindkét pár esetén megfigyelhető, hiszen a levélírói habitus szerves része a négykezes technika alkalmazása: a 35. levélben kiragadják

13 | Dobszay-Fónagy-Szívós: i. m. 395.

egymás kezéből a tollat,¹⁴ vagy éppen el is felejtik az írás hevében odaadni a másiknak. Ehhez a kölcsönös egymás szavába vágáshoz azonban az is szükséges, hogy ismerjék a már leírtakat, így a társ által szövegezett részt gyakran a másik fél is elolvassa (olykor cáfolja azokat: „nem igaz, hogy atomfizikus leszek, egyenlőre kitartok ennél a ronda pályánál” Sz. I. 33.). A nyolcadik levélből kiderül, hogy közös alkotásnak tekintik az egy személy által fogalmazottakat is, ugyanis Polcz egyik korábban már elkészült leveléről „*úgy döntöttünk Miklóssal, hogy ne menjen el*” (Sz. I. 8.). A másik, esetenként mások helyett történő beszédre Nemes Nagy Ágnes explicit módon is reflektál, kétértelműsége révén válik nyelvi játékká: „Idáig nagyon jól elbeszélgettem Veletek (sajnos mindig én beszéltem)...” (Sz. I. 6.). A levél műfaja tehát megteremti a dialógus képzeletbeli lehetőségét, elvégre a hallgatóság és annak anticipálható válasza(i) is a levélírás szerves részét képezik. A beszéd pillanatában a megnyilatkozó képzeletére van bízva a lehetséges válasz: a hiátus így egyszerre korlátoz (hiszen nem ismerhető előre a megszólalás által kiváltott reakció) és enged teret a kitöltés lehetősége révén. Másrészt azonban a sajnálkozás vonatkozik Lengyel Balázs hiányára is: jelenléte a szó elragadásának lehetőségét is implikálja, s ez a versenyhelyzet szintén a társaság, a beszélgetés (társalgás) aktusának alapjait jelenti. Hasonló a Mészöly házaspár belső dinamikája is, amelyre a hetedik levél tesz utalást: „*Így gyertek haza, szépen, üdén, jó történetekkel! És majd veszekedjete, hogy ki mondja el, Ali vagy Miklós. Mert ezt is szeretem. Már hallom is Ali hangját... »Mondjam el, vagy mondd el Te«*” (Sz. I. 7.). A pajkos vita, az álelőzékenység ugyanúgy az elmondás rítusának része, mint maga a történet, melynek kapcsán felmerül a minden alkalommal eldöntésre váró kérdés: az élmény közös, de kié az elmondás joga és kötelessége?¹⁵ A levelek alapján mindenkié és akárkié lehet.

Írás és utazás összekapcsolódása a levelekben

Írás, olvasás és utazás összekapcsolásának hagyománya egészen a kora újkori *ars peregrinandi*ig vezethető vissza, bár ez a jelenség a későbbiekben sokat módosult: Kant az utazást az olvasással, vagyis az imaginációjával is pótolhatónak gondolta el, de az utazó is mindig korábbi utazók nyomait olvassa, hasonlítja össze. Így az utazás, valamint az írás-olvasás „mint az érzékelés nyelvbe íródása és onnan való kiolvasása, imaginációja ilyen értelemben többszörösen – mint előfeltétel, mint szupplementum,

14 | „Eddig Balázs írta a levelet, most elragadtam tőle, s folytatam. De nyilván más stílusban” – Nemes Nagy egyaránt utal így a hangvételben és témában beálló változásra, később azonban a férfi visszakéri a szót: *folytatom az előbbi gondolatmenetet*. Uo. 15.

15 | A másik helyett, a társ nevében történő cselekvés gesztusa beivódik Mészöly Miklós irodalmi műveibe is: a *Tragédia* című novellájában, mely az 1956-os események mészölyi, a valódi élmény és elbeszélése között distanciát teremtő megörökítése. A Nemes Nagy Ágnes személyét reprezentáló Marika, amikor átmegy Juditékhoz (Polczék), bár egyedül érkezik, mégis *Jó napot! Megjöttünk!* felkiáltással köszönti barátnőjét, aki azonnal érti, felismeri a játékot: ... *mért mondd többes számban? De hát jó, helyes, te képviseled Sanyit is*, hiszen az egy a négyes közegében lehet szimbolikusan kettő, a felcserélhetőség révén Marika lehet Sanyi is, ketten létezhetnek, érzékelhetnek és beszélhetnek egyazon név alatt. Sz. I. 187.

mint valamifajta analógia – egymásra vetül”.¹⁶ Az olvasás-utazás elkülönítésének szimmetrikus aktusa a munka és az írás szétszalazása a levelekben: a két cselekvés között nem alakítanak ki alá-föle rendeltségi rendszert, előbbi hírszámba megy, közölnivaló, érthető módon betölti a diskurzus tárgyának szerepét. Maga az írás pedig munka, bizonyos értelemben átfedés is van írás és munka között: azért írnak, mert történik valami, azzal pedig, hogy írnak, történik valami, ami közlésre érdemes. Az írás és nem írás vagy inkább más, mint írás közötti választóvonalak nem különülnek el élesen, több alkalommal is a kontempláció, a kitágított, hiperbolisztikus, mindenre kiterjedő figyelem, a nagyfokú koncentráció lesz az, ami felértékelődik, művészetté szublimál az irodalommal szembeni viszonyításban. Az írás és adatgyűjtés egymás mellé rendelt folyamatok, nem pedig rangsorolható cselekvések.

A négykezes levelekből kitűnik, hogy ez a baráti kör cizelláltan gondolkodik a kérdésről: amikor Mészöly Miklós íróként dolgozza fel a Polcz Elaine által gyűjtött nyersanyagot, az nem egy egyenlőtlen, a férfidominanciát előtérbe helyező gesztus, sokkal inkább a feladatok felosztása, együttműködés. Éppen Mészöly az, aki fordít egyet a relációjelen: „*En már bizony isten elfelejtettem a tollat forgatni. Henyén, de nyitott szemmel jár-kelek, s hát, ez is valami*” (Sz. I. 5.). A szemlélődő attitűd és az ehhez kapcsolt csatangolás az alkotás helyett állnak, megelőzve azt, szerves részét képezik az író világban levésének, pótcselekvésként, esetleg serkentőként funkcionálnak: „most egy sor se megy. Hát akkor jöjjön a csatangolás” (Sz. I. 13.), „az írást jó vegyíteni a szőlőkapálással” (Sz. I. 46.), hiszen „miután minden lehető megjavítottam... már a gép mellett ülök reggel ½ 6-kor” (Sz. I. 32.). Vagy-vagy diszjunktív művelet van alkotás és figyelem között, a teljes másikba fordítás, konvertálás nem is lehetséges, a szemlélődés nem veszíti el saját autoritását, az írás folyamatába ágyazva sem, sőt éppen a belefésülés lehetetlensége az, ami nyilvánvalóvá válik: „szemlélődöm és alig dolgozom – s hiába, ez az igazi... Csodálatos a park. Kár írni róla. Nézni kell. Egy kicsit az egész világgal így vagyok. Remekül meg van teremve. Most rontsam el? Igenis, elrontom. Mától dolgozom.[...] Rontsuk, ami rontható” (Sz. I. 22.). Az írás lehetetlensége, darabossága, a kellő szavak hiánya szemben a perceptív megtapasztalás közvetlenségével és teljeségképzetével nemcsak a nem író Polcznál tűnik fel, aki több alkalommal is mintegy laikusként, be nem avatottként misztifikálja azt, de Nemes Nagy Ágnes is kifejti, hogy beletörne a tolla abba, ha megpróbálná visszaadni a valóság egy bizonyos szegmensét: „tollam összetörne vagy szétolvadna, ha megpróbálnám leírni, milyen volt az arca abban a hőségbe.” (Sz. I. 35.). Az utazás, az ahhoz kapcsolt, koncentrikus körökbe szerveződő figyelem és személyes tapasztalás tehát valahogyan a lét autentikusabb formáját tükrözik, szemben az esztétizáló irodalommal, amely, úgy tűnik, kudarcot vall. Judith Adler 1989-es tanulmányában¹⁷ tagítja a műalkotások meghatározását, amikor az utazást performanszként, meghatározott gyakorlatokban megvalósuló kultúrtechnikaként (*performed art*) határozza meg, melynek történetileg és földrajzilag változó feltételei vannak. Az utazás, az elmélyült figyelem fizikailag is átveszi a teret az írástól, visszatérő frázisok az olyan mondatok, melyben a külföldön tartózkodás, a sűrű programok és helyváltogatás ellehetetlenítik az alkotást: felszámolja a munkára

16 | Szirák Péter: *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Ráció, Bp. 2016. 11.

17 | Judith Adler: *Travel as Performed Art*. *American Journal of Sociology*. Vol. 94, No.6. 1989/May. 1366–1391.

szánt időt, egyszersmind az alkotás egyik előfeltétele is. Az élmény, a tapasztalat megszerzésre, az egyéni történő átszűrése, majd az esztétizálás egymásból kibomló, kronologikus folyamatot alkotnak, egyik részt sem lehet elcsalni vagy kihagyni.

A levélírók stílusa

Mészöly Miklós prózája kapcsán elengedhetetlen kérdés a *mészölyös*, *mészölyi* írásmód, ami átszerkeszti, irodalmivá stilizálja Polcz Elaine tapasztalatait. A levél az irodalom határműfajaként kötetlenségénél, bensőségességénél fogva olyan mozzanatok, nyomokat is felmutathat, melyek a kevésbé tudatos írás során automatizmusokként kerülnek a szövegekbe. Ezek az elejtett szerkezetek, fogalmazási sajátosságok is segíthetnek az átfogóbb kép megrajzolásában, hipotézisem alátámasztásában. A kézírás mellett a stílus és ábrázolásmód ugyanolyan élesen tükrözi a levélíró attitűdjét, személyiségét. Lengyel Balázs, az akkurátus, pontos, egyenes vonalakban gondolkodó kritikus még helyhiány esetén is teljes mondatokban jeleníti meg az utazások légkörét, vállalva, hogy csak kevesebbet mondhat el: „... a metró. (Meleg, bűdös, s azt átszállások Bálint-tréningjei- nagy távon)” Sz. I. 35.. Mészöly Miklós, ahogyan a mindenkori szakirodalommal egyetértve kiemeli a levelezéskötet kísérőtanulmányát jegyző Hernádi Mária és Urbanik Tímea,¹⁸ leveleiben is inkább láttat, mint ábrázol, megfosztva a tárgyakat a rájuk rakódó konvencionális jelentésektől,¹⁹ vágóképszerűen, képkockaként villantva fel a látványt alkotó elemeket. A tárgyiasság ilyenfajta poétikája az objektumokat nem egy-egy lelkiállapot reflektálása végett, sokkal inkább önmagukért láttatja, odaadó, az egyén határain is kiterjesztett figyelem révén.²⁰ Leveleiben ugyanazok az elvek, eljárások érvényesülnek, amelyeket felhasznál a *Pontos történetek...* megírásának során is: sűrítés, fragmentálás (rövid, szaggatott tömondatokat használ), redukció (szinte minden személyes témát kerül, helyette a munka, az írás, Polcz Elaine és a környezet emelődnek központi helyre a levelekben, egyetlen alkalommal említi depresszív állapotát, ezt is inkább indokként passzivitására), illetve bővítés.²¹ Sűrítő stílusa az atmoszférateremtő látványlisták felsorolásszerű megadásában mutatkozik meg, elliptikus, időre jelöletlen, gyakran állítmányt is nélkülöző mondatokba tömörítve: „Húsvétkor öntözünk a faluban Füsivel. Jó borok, borok. Este, utána helyi előadás: a Cigány. Zene harmónium; hang eredeti” (Sz. I. 9.). Saját személyének háttérbe szorításával párhuzamosan maximalizálja az általa megfigyelt visszaadását, például míg a nyolcadik levél esetén Polcz mindössze egy szóba tömörítve ad számot a virágokról, majd hivatkozik is a bensőséges kapcsolatra, mely révén bátran alapozhat a közös tudáshorizontra („Nap- virágok stb. Ismered.” Sz. I. 8.), addig Mészöly ellentétes irányt követ, éppen a személyes kérdéseket elkerülendő árasztja ki figyelmét az őt körülvevő közegre, s az egyetlen szó tömondat terebélyesedik („Miért nem jött eddig? Virágzik a magnólia.” Sz. I. 9.). Egyik levelében műhelynapló-szerűen enged belelátni az alkotás folyamatába: „én még durvának érzem a meglevő részt” (Sz. I. 10.), vagyis még préselni,

18 | Hernádi Mária–Urbanik Tímea Utószava. *Szorongatott idill*. Szerk. Nagy Boglárka Jelenkor, Bp. 2021.

19 | Szolláth: i. m. 362.

20 | Hernádi–Urbanik: i. m. 247.

21 | Szolláth: i. m. 370–372.

nyomni, csiszolni szükséges őket, hogy valódi, mészölyi gyémántmondatok legyenek. A 13. kétékezes levélben Polcz Elaine és Mészöly Miklós hasonló mondatstruktúrákat használnak, az *aztán*²² kötőszó halmozott használata a helyszínek felsorolásának kulcsszavas megoldását adja, ugyanakkor a beütemezett menetrend rigorózus ritmusát is diktálja. Gyakori, hogy Elaine átveszi férjének kihagyásos, hiányos, a sűrítésre minél inkább törekvő mondatszerkesztési módszerét, kolozsvári tartózkodásakor például néhány szóban rögzíti a várost, az utazás hangulatát („Kolozsvár: költözködés közepe, festenek, felboruló társzekérrel, ideges mamával, szülők- akik civódnak, de idegenek, lidércnyomás és kedves szép dolgok.” Sz. I. 21.). Nemes Nagy Ágnes szintén az ábrázolás vázlatos megoldását használja, Zürichben például figyelmének tárgyát nemcsak az épített örökség monumentális elemei képezik, hanem a más létezők is, például az állatok: a „kis füstszínű tehén csókolgatja még kisebb füstszínű borját”²³ sor nemcsak a gyermekverseket közlő költőé, hanem Nemes Nagy Ágnes költészetének két legfontosabb tendenciáját is tükrözi, a konkrétumokhoz való tapadást és az elvontsághoz való hajlamot. Az aktuális, tapasztalható látványhoz színekdochészerű tulajdonságot társít, a nonfigurativitás irányába mozdítva el a képet.

A levelek útirajzjellege

Nemes Nagy Ágnes útinaplóiról és a *Pontos történetek, útközben* narrátorának erdélyi látogatásairól Balajthy Ágnes kimerítően ír doktori disszertációjában,²⁴ az ő szempontjait és megfigyeléseit azonban érdemes kiegészíteni, alátámasztani a levelezés anyagával is, az utazási irodalom 20. századi képének árnyalása végett. Az utazás a levelek egyik központi témája, a helyszínek sokszor azonosak azokkal, amiket a *Pontos történetek, útközben*; a *Karácsonyi utazás* vagy a *Két utazás Erdélyben* című Polcz-kötetekben szerepelnek, így a tanulmány egyik tétje megmutatni tágabb értelmezési mezőkben azokat az attitűdöket és az értelmezést segítő fogalmi rendszert, amelyek a regények kapcsán is nagy jelentőséggel bírnak.

Az utazáskereső romantikus felfogásának középpontjában az úgynevezett *belső utazás* mellett a kulturális idegenség vonzereje áll. „A világlátást immár csábítónak érzékelt idegenség minél autentikusabb formáival való találkozás, a couleur locale-ban való elmerülés”²⁵ motiválta, ez a szándék megjelenik a négyes felfogásában is, amikor Erdélyt igazibb, valódibb helyszíneknek érzékelik. A romantikus irodalom rajongása a fenséges kategóriája iránt az úticélokat is átformálta: a festői, *vadregényes* zord hegyek, érintetlen vidékek felértékelődése visszaköszön Nemes Nagy Ágnesék 1956-os erdélyi útjában, melynek egyik kiemelkedő helyszíne a Tordai-hasadék, illetve Kalotaszeg. Ezekhez az átpoetizált tulajdonságokhoz kapcsolódik „a programozhatatlanság, a kiszámíthatatlanság, a társadalmi kötelezettségek hálójából való kiszakadás mozzanata,

22 | „Most indulunk falura, azután a kézi csipkeverő lányhoz, azután a Máramarosi-havasokba, színi” – Sz. I. 29, „Holnap indulás Kidébe, aztán Egonnal valami cseppkőbarlangba, aztán én övele Székelyföldre pár napra, aztán Borsára sível egy hétre.” Sz. I. 13.

23 | Nemes-Nagy Ágnes: *Maszk nem takarta már*. Jelenkor, Bp. 2022.

24 | Balajthy Ágnes: *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2019.

25 | Uo. 29.

valamint a megszerzett tapasztalatok individuális, felcserélhetetlen jellegének hangsúlyozása”.²⁶ A korszaknak köszönhető az a narratív séma és elgondolás is, hogy az önmagunkról való tudás sajátos lehetősége az utazás. Ez a gondolat még a 20. században is érvényesként tételeződött. Az utazás romantikus képzetével párhuzamosan annak többszöri dekonstrukciója is érvényesül a levelekben. A helyváltoztatáshoz kapcsolt barangolás állandó, kiemelt elem, a csatangolás, a benne rejlő gyönyör²⁷ magában hordja a véletlen lehetőségét, a szabadság érzetét, a flanörséget, a *voyeur*-pillantást, a (ki)fürkésző tekintetet. A kiszámíthatatlanság, az események váratlansága az előre leszögezett, megtervezett, menetrend szerinti utak esetén az a változó, amellyel nem lehet számolni, esetleg csak számítani rá. Az úton levés esetlegességének tárgyi jelölő az Erdélyből szuvenírként, ajándékként hazahozott talált holmik: a Nemes Nagy Ágnesnek hazaküldött ruhanemű²⁸ vagy éppen a cserepek,²⁹ melyek szétforgácsolódott emlékdarabok is: ahhoz, hogy át lehessen hozni őket a határon, darabokban kell szállítani, s majd csak itthon összerakni az egészet, ahogyan teszi ezt Mészöly is Polcz történeteivel. A megtervezettség mellett a kor politikai és jogi kontextusai is behatárolják az utazásokat, nem minden esetben kaptak az utazók hosszabbítási lehetőséget,³⁰ s köti őket a szabadságidő, a programlehetőségek is. Kelet és Nyugat világa a hiány és bőség által kijelölt tengely két ellentétes végletén helyezkedik el, így az utazás a hasonlítgatás, az összevetés és méregetés lehetőségét is kínálja, ezt néhol expliciten, máskor pedig formába rejtve jelzik a levelezők: Varsó izgalmas világ, innen hazagondolni a szegényérzettel válik azonossá (Sz. I. 21.),³¹ Párizs a luxus és gazdagság színtere, Lengyelékből a büszke proletár öntudatot váltja ki (Sz. I. 16.),³² ahol olyasmihhez is hozzájut az ember, amihez otthon nem,³³ ahol természetes az, amire nekünk még szavunk sincs, s amihez még magyarázat szükségeltetik.³⁴ Ebben a közegben a keleti blokk lakói csak *kikurkászhatnak* valami olcsó szálláslehetőséget (Sz. I. 80.),³⁵ a mészölyi szóhasználat így egyszerre hordozza magában az utazás ilyen típusú véletlenségét is, a kifürkészést, illetve a szegénység állati magatartáshoz hasonlatos keresgélését. A szegénység gazdagsághoz mért aránya matematikai pontossággal követi az arany metszés szabályait: ahogyan Magyarország arányul a nyugati világhoz, úgy arányul Erdély az anyaországhoz. A gyakran a kényszer utóízét tartogató erdélyi út a szegénységgel, az elmaradottsággal való közvetlen találkozást és kapcsolatfelvételt jelenti, a család gyakran válik nehézséggé, cipelni való, hervasztó teherre, az infrastruktúra elmaradottsága több nehézséget is szül. Mindezek ellenére mégis aktiválódni látszanak Erdély (tágabb

26 | Uo. 17.

27 | „Rendeteg külföldi, jót csatangolnánk együtt.” (Sz. I. 45.)

28 | „A blúza vonatkozóan: szerencse kell, úgy látszik, az ilyesmihez.” (Sz. I. 16.)

29 | „Gondolom, legkésőbb 3-ig otthon leszünk. Cserepestül.” (Sz. I. 16.)

30 | A külföldön tartózkodást az államnak engedélyeznie kell, csak az 1970-es évektől kezdődően lazulnak a szigorú rendszabályok. 1957-ben például a hosszabbítás még elengedhetetlen feltétel volt: „hosszabbítást nem kaptunk, január 23-madikán át kell lépünk a határt” (Sz. I. 13.).

31 | Sz. I. 45.

32 | Sz. I. 35.

33 | „Ismét ettünk banánt is – változatlanul jó volt” – megejtő az a tapintata Nemes Nagy Ágnesnek, amivel a hiátust, a szegénységet is egy afirmációba öltöztetve villantja fel levelében (Sz. I. 21.).

34 | „Különben a gyakorlati nehézségek megoldását (hogy kell hutvát használni), majd elmagyarázzuk.” (Sz. I. 36.)

35 | Uo. 80.

értelemben a kelet-európai magyarság) ábrázolásának megszokott toposzai, melyek a leszakadt országrészt „egyfajta autentikusabb, közösségibb, példaszerű létezés helyként”³⁶ láttatják. Ami megtörténhet Olaszországban, az végbemegy a brassói vasútállomáson is,³⁷ s míg Párizsban „az autófolyamok közt üres, pucér parkok” (Sz. I. 60.) vannak, addig Szigligethez, Porkolábvölgyhöz s az erdélyi vidékekhez a természet közelsége, közvetlensége, állandó és szoros jelenléte kapcsolódik. Ezek az eltérések eredményezik a két, különböző típusú utazási stratégiát is: míg Nemes Nagy Ágnesék Nyugaton látványosan elkülönülve a tömegturisták áradatától, valódi műértő utazók módjára³⁸ múzeumokat, képtárakat, galériákat, helyi nevezetességeket, látnivalókat rohanva fedeznek fel, addig Erdély ingerszegény, a nomád tájékozódási ösztönt előhívó (de legalábbis más látványokban gazdag) terület, a csend ajándéka.³⁹ Lengyel Balázs úgy is pozicionálja önmagukat, mint olyanok, akik lényük legmélyébe szivacsként szívták fel a szemlélődés ilyen típusú képességét, akik képesek az értéktelített többlet meglátására, felmutatására és reprezentálására: „S ez a világ [a párizsi] végül is olyan idegen nekünk, mint a mélytengeri halaknak a felszín. S talán egyedül az megnyugtató, hogy aki itt valamit csinál, az is afféle mélytengeri” (Sz. I. 36.). Az utazás 19. századi, 20. század eleji eszménye ugyanakkor megbomlani is látszik, Polcz Elaine ironikusan viszonyul az utazás horizontszélesítő aspektusához, gúnyos éllel mutat rá a klisékké üresedett elképzelésekre: „Sokat utaztunk, és tudod, már alaposan megbeszéltük- tágul az agyunk, nő a perspektívánk” (Sz. I. 16.).

Megbízások

A levelekből az is nyilvánvalóvá válik, hogy nem egyedüli eset az, hogy Polcz Elaine, magára öltve a kamera szerepét, történeteket gyűjt férjének. A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy a baráti társaság valamennyi tagja megbízó és megbízott is, hol aktív, hol passzív szerepet töltve be. Tehát a négyes levelezéséből az derül ki, hogy elnagyolt feltételezés a kettősségben való, értéktelítet is magában hordó gondolkodás a házaspár viszonyáról, hiszen hasonló gesztusok fedezhetőek fel ebben a négyszögbe tágított kapcsolathálóban is. Nemes Nagy Ágnes a közvetítő és tolmács feladatkörét látja el, kéri Mészölyéket egy, a Polcz Elaine-éhez hasonló objektívaszerep betöltésére.⁴⁰ Ebben az esetben tehát felcserélődik a nemek közötti felosztás, nő bíz meg férfit (és nőt), bár tény, hogy Balázs az, aki felhasználja a nyersanyagot: „Nagyon örülnék, ha Nagyszebent, Vízaknát, Nagy-Küküllő völgyét, Segesvárt kicsit megnéznék nekem. Vagy ezt már írtam? Néhány hegynév, épületnév, - szóval, amivel couleur locale-t lehet csinálni. Itthon nincs semmi újság, semmi jó” (Sz. I. 7.). Lengyel Balázs tehát nemcsak általános kérést intéz, de részletekbe menően pontos utasításokkal látja el barátait, mintegy irányítja a tekintetet, a befogadás lehetőségeit, sokkal tudatosabbá

36 | Balajthy: i. m. 47.

37 | „Olaszországi vonatállomási történetek méltó párját produkáltuk Brassóban...” (Sz. I. 14.)

38 | Balajthy: i. m. 43.

39 | „Erdemtelenül jó utazást kaptam ajándékba.” (Sz. I. 60.)

40 | „Nézzétek meg jól azokat a gyönyörű szebeni házakat, meg Kolozsvárt és a Házsongárdot, meg hogy milyen ruhadarabokba öltöznek a székek. Bár Balázs erre nézve pontos leltárt készített múlt levelében- t.i., hogy mi kell neki a könyvéhez.” (Sz. I. 6.)

keretezi a nézelődés alkalmait. A hatodik és hetedik levelek szerre tartalmazzák a Nemes Nagy–Lengyel házaspár megbízását, ezek strukturálisan is eltérnek a többitől a *Kedves Gyerekek!* formula révén (ez a későbbiekben többször is visszatérő kedveskedés, incselkedés lesz, különösen Nemes Nagy részéről). A megszólítás a becézésen túl beemeli a felnőtt-gyermek kategóriák mentén történő kétosztatúságot is: a felnőtt az, aki felszólíthatja a gyermeket. Az infantilizálás gesztusában benne van az utazás révén történő védtelen, mintegy gyermeki állapotba való visszatérés, hiszen a másolban az utazó ki van szolgáltatva a helyiek vendégszeretetének. Az elszállásolás és ételadás pedig a kisgyermekről való gondoskodás lényeges velejárói. Az utazás és gyermeklét közötti kapcsolat a kitettségen túl is több szálon fut össze, hiszen a világtáráshoz már a romantika előtti koroktól is a peregrinációt, a fiatal nagykorúságba történő beavatását, az ifjú életérőt, később pedig a nászutat kapcsolta a köztudat. Mészöly készségesen eleget tesz szerepének, riporterként hivatkozik saját magára, adatgyűjtő- és -közlő lesz: „... kissé depressziós vagyok, így hát nem jó riporter” (Sz. I. 12.).

Ahhoz, hogy megbízásokról beszélhessünk, elengedhetetlen, hogy a négyes minden tagja valahogyan pozicionálja magát, kialakítsa saját helyét ebben a társaságban. Ez azért is fontos, mert a magukról kialakított képből osztoznak, a saját szerep függvényében adják-kapják a megbízásokat, kéréseket. Az egyéni hely kijelölése gyakran címkézéssel, sematizálással történik meg: többszörösen visszatérő játékos allúziót teremtenek maguk és a Micimackó szereplői között (Mészöly Micimackó, Polcz Elaine Malacka, Lengyel Balázs Füles és Nemes Nagy Ágnes Tigris képében mutatkozik meg), ugyanakkor a műfajokat és feladatokat is leosztják egymás között. A felállás mintegy cserebomlási reakció végeredménye: Nemes Nagy a(z) objektív lírikus, akitől verset kérnek,⁴¹ Mészöly prózaíróként pedig novellát és regényt írjon az ünnepre készülő Polcz utasítására. A Lengyelről kialakított kép a materialistáé és racionalistáé, aki kritikával tud szolgálni, a szervezés és tárgyalás szintén az ő feladatkörét képezi, a négyes tagjai egymásért is utaznak, a külföldön tartózkodás képviselési jellegű, hiszen Lengyel az, aki a Nemes Nagy Ágnessel közös párizsi útjuk során intézkedik Mészöly *Ablakmosó* című színdarabjának francia bemutatójával kapcsolatban, később pedig (Sz. I. 37.) magát az utazást kezdi el módszeresen megszervezni, így a kritikus annyiban lesz a szerző hangja, amennyiben az korábban az erdélyi látványt pásztázó Lengyel-tekintet volt. Az irodalmi mezőt tekintve Polcz önmagának sokáig passzív szerepet választ, kívülálló műélvezője marad társai munkájának, aki biztat, kér, javasol: „Arra vágyom, hogy mind a hárman dolgozzatok. És aztán én elolvashassam” (Sz. I. 57.). Amikor Nemes Nagytól verset, Mészölytől pedig novellát kér (22. levél), evidenciaként kezeli, hogy Lengyelnek és neki nem kell ellenértékkel szolgálni, legalábbis nem az irodalmi szférában, hiszen „én ezt nem tudom jobban megfogalmazni, mivel mindent csak egyszerűen írok, és a szavak nem az én műfajom” (Sz. I. 66.). Pszichológusként, tanulmányíróként is ugyanúgy küzd a nyelvvel: tanulmányaiba barátaitól kölcsönöz versrészletet, sorokat, szó szerkezeteket,⁴² vagy éppen tőlük kap megbízást, megoldásra váró feladatot. Párizsból Lengyel Balázsék közvetítenek egy közös barát

41 | Polcz Elaine cserebébe tanulmányt ajánl, s kínálatában benne van a saját területen történő felhasználási jog kérése is: „Írhatnál még egy pár verset nekem ajándékba!!! Cserébe én is feldolgozok tanulmányaimban. Ez csak lojális ajánlat!” (Sz. I. 16.).

42 | „Egy másik tanulmányt írok most, és abba Tőled vettem idézetet.” (Sz. I. 126.)

lelki hogylétéről, kérve a hivatalos (pontosabban hivatásos) véleményt.⁴³ Az ilyesfajta felosztás miatt Lengyel kritikai meglátásai és Polcz személyes észrevételei legtöbb esetben visszhangtalanok maradnak a levelekben, azonban a nyolcvanas évektől kezdve kitapinthatóvá válik a szerepek leosztását illető hangsúlyeltolódás: a hetvenedik levélben már Nemes Nagy méltatja Polcz írását, aki időközben elkezdte irodalmi pályáját is, írói öntudata kialakulóban van. Ehhez a szemléletbeli váltáshoz, szerzői emancipációjához elengedhetetlen szépirodalmi szövegeinek megjelentetése. A háború női tapasztalatának artikulálása mellett ilyen értelemben is mérföldkő az *Asszony a fronton* 1991-es kiadása. A levelekben többször tematizálódik az egyéni és közös alkotás kérdése. Amikor 1955-ben Polcz Elaine bábdarabot ír, Mészöly levelében az írásra vonatkozóan többes számot használ, feleségének munkáját a sajátjának is tekinti,⁴⁴ ez a viszonyulás azonban szimmetrikus, az *Emberke, oh* című Mészöly-darab kapcsán Polcz is többes számot használ: jelenleg bábdarabot írunk, „a váradi színház rábeszélésére” (Sz. I. 16.). Holott Mészöly, ha nem is ebben a kontextusban, de kihangsúlyozza szerzőségét: „A váradi színház addig-addig agitált, hogy én (pont én?)! írjak nekik a fesztiválra...” (Sz. I. 15.). A többes szám ellenére az elkészült, alkotói szignóval ellátott műről már Polcz is férje tulajdonaként tesz említést: „Miklós darabját tegnap mutatták be” (Sz. I. 21.). Máskor mintegy fordítanak ezen a logikán, Mészöly válik a gépezetté, a passzív, tárgyyszerű elemmé (munka)kapcsolatukban, például akkor, amikor ő gépeli be a nő által később hasznosítható kérdőíveket (9. levél), egy alkalommal pedig saját memóriáját *magnó-hűségűként*⁴⁵ jellemzi. Ez a szóhasználat ugyanazzal a strukturális metaforával él, mint a Polcz – objektíva elgondolás, az azonosított mindkét esetben mechanikus tárgy, a hasonlított pedig élő organizmus, ember, vagyis a szókép sajátos meszticizmusokat, több, mint embert, egyszersmind felhasználóra szoruló objektumot hoz létre. Ezek az apró gesztusok, a levelekben elejtett félmondatok mind hipotézisem megalapozottságát támasztják alá: a *Pontos történetek, útközben* nem egyetlen példa a szerepek leosztására vagy egy másik személy perceptív képességeinek a saját írás közbeni felhasználására.

Összegzés

A teljesség igénye nélkül, pontszerű perspektívából vizsgáltam a levelezést, ami fontos mikrotörténeti adatokkal, elejtett, önkéntelen megjegyzésekkel egészíti ki és árnyalja a monográfiákban uralkodó képet: Mészöly és Polcz kapcsolata nem csupán a hierarchia keretein belül mozgó alá-fölé rendeltségben gondolható el. A házaspár normarendszerének árnyaltságát támasztják alá a paratextuális elemek, a levélírói habitusok pedig megmutatják, hogy a négykezes technika eleve kizárja a dominanciát feltételező viszonyt, hiszen a közös alkotás öröme felülírja azt. A levélírói stílusok⁴⁶ összehasonlítása segít átfordítani a sztereotípiát: Polcz Elaine más szerepben ír, jobban

43 | „Hogy Feri milyen lelkiállapotban van, Ali tudja.” (Sz. I. 72.)

44 | „Ali e pillanatban becsülettel ír egy bábdarabot; így mégiscsak művelünk valami irodalmat is.” (Sz. I. 14.)

45 | Sz. I. 59.

46 | A stílusvizsgálatokat érdemes lenne tovább bővíteni például Polcz Elaine és Nemes Nagy Ágnes 1956-os eseményekre emlékező szövegeivel.

átengedve önmagán a perspektívákat, hagyva, hogy azok önállóként érvényesíthessék magukat. Az írás és utazás összekapcsolása a levelekben, illetve a levelek útirajzjellege is azt mutatják, hogy a férfi – esztéta-nő – adatgyűjtő, a szakirodalom által ellentétes és aszimmetrikus rendszerezés a valóságban és a négyes elgondolásában sem külön skatulyákba helyezhető fogalmak: írás és utazás, a tapasztalás felcserélhető, egyenlő értékű cselekvésnek minősülnek.

“The Four Impressions... Form a Curious Composite Photograph” – The Correspondence of Mészöly, Polcz, Nemes Nagy, and Lengyel

Keywords: Miklós Mészöly, Elaine Polcz, Ágnes Nemes Nagy, Balázs Lengyel, correspondence, microhistory, collaborative authorship, epistolary practices, literary networks, writing and travel

This study examines the correspondence exchanged between Miklós Mészöly, Elaine Polcz, Ágnes Nemes Nagy, and Balázs Lengyel between 1955 and 1997 from a microhistorical perspective. Through the analysis of the letters, I argue that the relationships within this literary circle and their collaborative creative practices were far more complex than the hierarchical interpretations traditionally associated with the Mészöly–Polcz partnership. Paratextual elements, instances of speaking on one another’s behalf, epistolary habits, and the close connection between writing and travel reveal a model of collaboration in which roles are constantly negotiated and shared. The correspondence provides insight not only into creative processes but also into the functioning of intellectual networks, the representation of everyday experience, and the dynamics of gender roles in the second half of the twentieth century. The study demonstrates that writing, observation, the collection of experience, and travel should be understood as equally valuable and mutually reinforcing forms of creative work rather than as activities arranged in a hierarchy. In this way, the correspondence offers a new perspective on the Mészöly–Polcz collaboration while situating it within the broader literary and cultural context of the period.

Lenni, Hamletként lenni

Tompa Andrea: *Meghalni szabad. Janovics Jenő története 1919–1945 között*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2025. 255 oldal.

Jóllehet címében a halál lehetőségét ígéri, Tompa Andrea *Meghalni szabad. Janovics Jenő története 1919–1945 között* című könyve élettörténet, Janovics Jenő életének története: az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2025-ös kiadványa az egykori kolozsvári színházi igazgató, rendező, színész, színháztörténész mindennapi és színpadi valóságairól, e valóságok szétszálazhatatlan összefonódásáról szól. Az olvasmányos színháztörténeti kötet négy olyan, egymással dialógusban lévő fejezetre tagolódik („*Meghalni szabad*”, „*Ami megszabad*”, „*Zsidónak tekintendő vagyok*”, „*Az üres hely*”), melyeknek elsődleges referenciaalapja, Janovics Jenő „naplója” a könyv függelékében, annak utolsó fejezeteként olvasható. Amint az a szerzői előszóban körvonalazódik, a könyvbéli írók két történelmi korszak köré rendeződnek, Janovics Jenő két különböző kisebbségi helyzete felől válnak értelmezhetővé: míg 1919-ben a színidirektor magyarként harcolt az általa vezetett színház és társulat továbbéléséért, addig 1940-től kezdődően zsidóként kellett küzdenie a faji törvények miatti megkülönböztetéssel. Noha különböző fókuszok révén és az élettörténet más-más aspektusait

kiemelve, a *Meghalni szabad* fejezetalkotó tanulmányai következetesen arra a kérdésre keresik a választ, hogy az említett történelmi fordulópontok idején Janovics Jenőnek milyen (szerep)lehetőségei voltak, miként állt helyt az új, előzmények nélküli politikai helyzetekben.

A nyitófejezetben (amely Tompa Andrea Janovics-értelmezésének összegzéseként olvasható) a szerző „*Meghalni szabad*” címszó alatt értekezik arról, hogy a Hamlet-szerep hogyan és hányféleképpen vált szervezőelvűvé a színigazgató impériumváltás következtében átstrukturálódott életének. A kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója 1919-ben új és meglehetősen nehéz helyzetben találta magát, hiszen a történelmi események következtében voltaképpen megszűnt az általa vezetett intézmény. Tompa Andrea amellet érvel, hogy mivel ezen szerep „eljátszásához” nem álltak rendelkezésre történelmi minták, Janovics Jenő számára a Shakespeare-dráma jelentette az elsődleges inspirációs forrást: naplórészletei alapján, Erving Goffman *Az én bemutatása a mindennapi életben* című kötetének fogalmaival vizsgálja, hogy miként jött

MIKLÓS NÓRA (2003) – mesterképzős hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, nora.miklos1@stud.ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-12>

létre a színidirektor hamleti szereppel való azonosulása. Az első alfejezetben (*Egy politikai mű*) Tompa arra világít rá, hogy mivel a *Hamlet* politikai mű, egyfelől Janovics számára alkalmas szerepfelületnek bizonyult az új történelmi helyzetben, másfelől pedig segítségével, az Arany János által fordított dráma eljátszásával 1919-ben beszélni lehetett mindarról, amiről egyébként tilos lett volna: a korabeli társadalmi valóságról, az elnyomókról. A szerző gondolatvezetésében kitüntetett szereppel bír az Arany-fordítás politikatörténeti megközelítése, illetve Jan Kott *Hamlet*-értelmezése, mely ugyancsak a dráma politikai jellegét hangsúlyozza. A további alfejezetekből a *Hamlet*nek és Janovics Jenő valóságának egymásba játszott értelmezése rajzolódik ki – mindenekelőtt arról olvashatunk, hogy melyek azok a shakespeare-i motívumok (mint az öröm és a gyász, a tévesztés, az árvaságra jutás vagy a temető), amelyek a Janovics-naplóban föltűnnek. Tompa Andrea kitüntetett figyelmet szentel „a napló legkalandosabb és legszínháziabb elemének” (27), shakespeare-i motívumának, Janovics Jenő bolondokházába menekülésének. Akárcsak *Hamlet*nek, menekvéséért az üldözött színigazgatónak is örültet kell játszania (noha a kórházi színjáték ellenére végül hadbíróság elé vezetik) – míg előbbi a királlyal, utóbbi a román hatóságokkal kerül konfliktusba. Ennek kapcsán az élettörténet meglehetősen különös drámapillanatairól olvashatunk, hiszen Tompa vizsgálja Janovics azon tanulmányát, amely az intézetben a „beteg” színigazgató Shakespeare-stúdiumainak eredményeként született, és amelyben megalapozta azt a színházat, amelyet a továbbiakban működtetni kívánt. A tanulmány zárórészeiben Tompa Andrea áttér a Hunyadi téri teátrum utolsó, 1919-es, félbeszakadt *Hamlet*-előadásának tárgyalására, melyben Janovics Jenő játszotta a főszerepet, és amely a napló egyik sarkalatos, visszatérő problémája, a cenzúra miatt is lényegbeli. A színház utolsó

előadásának elemzésében a színháztörténetész amellett érvel, hogy az 1919. szeptember 30-án játszott *Hamlet* „egy tükör, egy Egérfogó – közösségben megy végbe, leleplezi a kort, felmutatja a jelen időt”. (57)

A kötet második, *Ami megszakad* című fejezete emlékezetpolitikai szempontból tekinti át a kolozsvári színház újranitását úgy, hogy részben annak föntiekben említett utolsó előadását is tárgyalja – tanulmányában (mely korábban a *Színház* folyóirat 2013-as számában látott napvilágot) Tompa Andrea Jan Assman és Maurice Halbwachs kulturális/kollektív emlékezettel kapcsolatos elméleteire támaszkodik. A Nemzeti Színházat 1919-ben a román, majd 1940-ben a magyar hatalom vette át: az utolsó, majd az első magyar nyelvű előadás is a már sokszor emlegetett Shakespeare-mű volt. A szerző az 1941-es megnyitó díszelőadást olyan hagyományképző rítusként (Eric Hobsbawm nyomán), kitalált hagyományként értelmezi, mely a(z) újranitott) színház folytonosságát állította vissza. A hagyományalakítás kapcsán Tompa Andrea gondosan kitér annak a színházművészeti kiállításnak (*Erdélyi zene- és színművészeti kiállítás*) a tárgyalására is, amely a teátrum újbóli megnyitásával egy időben vált látogathatóvá, kihangsúlyozva, hogy a „reprezentatív” tárlat teljességgel mellőzte Janovics Jenőt, az ő harmincéves direktori, színészi és rendezői tevékenységét. A fejezetből kiderül, hogy az egykori színidirektort 1940-től Táray Ferenc váltotta föl, ami Janovics Jenő tévesztéséhez, a színházi életből való kiszorulásához vezetett: az egykori színidirektor hiába próbálta tájékoztatni a minisztert lehetséges szerepvállalásairól, hiába próbált továbbra is szerephez jutni az intézmény életében, azt teljességgel az anyaországi Tárayra bízták. Tompa röviden ismerteti az új színigazgató munkásságának kezdeti fázisát, majd az *Elnémulás* című alfejezetben arról a két ellentétes tartalmú diskurzusról értekezik, melyek az erdélyi színjátszás két világháború közötti

létéről és a díszelőadásról folytak. Kifejti, hogy míg az emlékező elit diskurzusa az elnémulás és megszakadás motívumaihoz kapcsolódott, addig az erdélyi értelmiség, a színházcsinálók és írók diskurzusa a folytonosság, illetve a megmaradás kisebbségi eszméi köré szerveződött. A szerző sorra tárgyalja a hagyományépítő narratíva díszelőadással kapcsolatos fontos metaforáit, mint amilyen az elnémulás, a Nemzeti Színház ajándékjellege (melyet a magyar állam adott Erdélynek) vagy Kolozsvár kultúrfölénye. Az 1941-es nyitóelőadás kritikánfelülségét, mítoszépítő jellegét taglaló fejezet egy kivétel ismertetésével zárul: a domináns viszonyulásmód ellenére az *Erdélyi Helikon* valódi kritikai attitűddel közelített a darabhoz.

A „*Zsidónak tekintendő vagyok*” című harmadik fejezetben (melynek rövidebb változata a *Korunk* 2025-ös januári számában is megjelent) Tompa Andrea Janovics Jenő mentesítési iratait vizsgálja és kontextualizálja, áttérve ezáltal az ő második kisebbségi helyzetének elemzésére. A fejezet voltaképpen Janovics életének 1940–1944 közötti tragikus periódusát, nyilvánosságból való kiszorulását tematizálja: az egykori színidirektor hiába keresztkelgett át reformátussá 1895-ben, a tanulmányból nyilvánvalóvá válik, hogy az üldözés, a faji megkülönböztetés őt is elérte. Az EME levéltárában található mentesítési iratokat (amelyeknek két nagy csoportját különíti el: okiratok, illetve Janovics Jenő hatóságokhoz írt levelei és támogatónyilatkozatok) Tompa Andrea kronológiai sorrendbe rendezi, a szakmai és egzisztenciális küzdelmet reprezentáló dokumentumokhoz az időrend figyelembevételével közelít. A részletérzékeny elemzés egyfelől arra világít rá, hogy Janovics Jenő hogyan szorult ki teljesen Kolozsvárról, a kolozsvári teátrum életéből, másfelől pedig láthatóvá teszi az ő kitartó küzdelmét: a könyvben arról is olvashatunk, hogy Janovics mi mindent publikált a szóban forgó időszakban, hogyan próbált a

köztudatban maradni, a színháztörténetnek újra részévé válni. Az archív anyagok elemzésében ezen küzdelmek „záródokumentumaként” tűnik föl Janovics *Mentesítő okirata*, melyet 1944. augusztus 26-án állítottak ki. Az *Újrakezdés* című alfejezetben Tompa Andrea arról értekezik, hogy a halálát megelőző három évben a hetvenéves Janovics Jenő miként tért vissza a színház világába: tanított, újra játszott, és visszatérhetett régi, visszavágyott szerepéhez, újra színigazgató lehetett Kolozsváron.

A naplórészleteket megelőzően Tompa Andrea *Az üres hely* fejezetcím alatt kontextualizálja és problematizálja Janovics Jenő emlékiratát (a negyedik fejezet anyagául szolgáló írás előzőleg a *Korunk* 2022-es márciusi számában volt olvasható). A naplót, melynek csupán néhány tucat oldala maradt fenn, úgy értelmezi, mint rendszer-váltó, az impériumváltást szimbolizáló és rögzítő tárgyat. Időrendjükben a könyvben közölt részletek értelemszerűen igazodnak a kötethez: az oldalak egy része az impériumváltás 1918 decembere és 1919. október eleje közötti időszakról szól, másik része pedig 1940-re/1941-re datálható. Az előbbi időszak más forrásokból is föllelhető szövegrészleteire hivatkozva, Tompa Andrea arra világít rá, hogy Janovics Jenő nem magánnaplót vezetett: emlékirataiban első-sorban nem magánemberként szólalt meg, írásaiból hiányzik a személyes hang, egy konvencionális egodokumentum szubjektivitása. Az elemzett szövegben sokkal inkább közéleti szerepei kerülnek előtérbe, ekképpen Janovics Jenő a Nemzeti Színház vezetőjeként, művészként és vállalkozóként szólal meg. Tompa Andrea kitér a naplószöveg utólagos módosításainak, Janovics Jenő átírásainak tárgyalására, továbbá aktívan gondolkodik a szöveg átdolgozásának miértjein. Mindemellett részletesen ír az emléktárgy sorsáról, mely egy ideig az Egyetemi Könyvtárban volt, majd minden bizonnyal újra Janovicshoz került,

végül pedig (mielőtt részletei az Erdélyi Múzeum-Egyesület Janovics Jenő-archívumába jutottak) Jordáky Lajos színháztörténész gondozásába.

A függelékben publikált naplótöredék teljessé, hiánytalanná teszi a kötetet: azáltal, hogy a zárófejezetben Janovics Jenő mondatait olvashatjuk (anélkül, hogy gondolatait utólagos értelmezések szakítanák

meg), a könyv valóban az egykori színigazgató történetévé válik. Tompa Andrea 2025-ös kötetében élesen rajzolódik ki az egykori, gyakorta Hamletként létező színigazgató tevékeny alakja – noha a *Meghalni szabad* fölveti a halál lehetőségét, mindvégig a *lenni* mellett érvel.

MIKLÓS NÓRA

A gyerekirodalom és a női írás történeti kapcsolatrendszerének a nyomában

A gyerekirodalom születése és a nők 1840–1918. Szerk. Domokos Mariann, Gulyás Judit, Török Zsuzsa. Reciti Kiadó, Budapest 2025. (Reciti Konferenciakötetek 30.) 400 oldal.

A magyar gyermek- és ifjúsági irodalom fontosságára és kiaknázatlan területeinek számottevő erejére az utóbbi évtizedekben a tudományterület egyik legszakavatottabb kutatója, Hermann Zoltán és az általa vezetett kutatócsoport (Gyermek és Ifjúsági Irodalom Kutatócsoport – GyIIK) hívta fel a figyelmet. Noha a szélesebb kulturális, társadalmi, politikai és könyvkiadási aspektusokat is figyelembe vevő gyermekirodalom és gyermekkönyvkiadás története még megíratlan, a diszciplína iránti fokozott érdeklődés eredményeként napvilágot látott különböző kézikönyvek és tanulmánykötetek¹ rámutattak azokra a kutatási problémákra, amelyek feloldása révén célszerű lenne megvilágítani a gyermek- és ifjúsági irodalom történeti működését és sajátosságait, illetve kortárs jellegzetességeit. A szakmunkákból egyértelműen kitűnik, hogy bár vitatott, hogy mikortól datálhatók az első, gyermekeknek szánt kötetek, az bizonyos, hogy a mai értelemben vett gyermekirodalom a 18–19. század fordulójához köthető

jelenség, amelynek alakulását a felvilágosodás eszméi és a romantikus gyermekkép mellett nagymértékben befolyásolta a korabeli piaci és kereskedelmi szempontrendszer. Az európai könyvkereskedelem ugyanis ekkor takált rá egy gazdasági szempontból korábban mellőzött olvasóközönségre: a gyermekekre és a nekik felolvasó felnőttekre (leginkább édesanyákra, nevelőnőkre). Már innen nézve is magától értetődő lehetne, hogy a gyermekirodalom alakulása kezdettől fogva összefonódott a női olvasóközönséggel. De vajon, a nők kizárólag a gyermekirodalom közvetítésére vállalkoztak vagy az éppen formálódó intézményrendszer aktív alakítóivá is válhattak? Milyen szerepek betöltése által járulhattak hozzá a nők a gyermekkönyvek látványos növekedéséhez? A legkisebbek nevelése mellett milyen más célok motiválhatták a nőket a gyermekirodalmi rendszer kiépítésében?

A Domokos Mariann, Gulyás Judit, valamint Török Zsuzsa szerkesztette és a Reciti Könyvkiadó gondozásában 2025-ben

1 | *Mesebeszéd. A gyermek- és ifjúsági irodalom kézikönyve.* Szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Mészáros Márton, Szekeres Nikoletta. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest 2017. (Minerva Könyvek 8.); „... kézfűrés fordulást is tud” *Tanulmányok a legújabb magyar gyerekirodalomról.* Szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Mészáros Márton, Szekeres Nikoletta. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred 2018. (Tempevölgy Könyvek 29.); *Medialitás és gyerekirodalom.* Szerk. Hermann Zoltán, Lovász Andrea, Mészáros Márton, Pataki Viktor, Vincze Ferenc. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, Budapest 2020.

megjelent, *A gyerekirodalom születése és a nők 1840–1918* címet viselő tanulmánykötet célkitűzése a megjelenített problémákra – a hosszú 19. századi és a 20. század eleji gyerekirodalom alakulásának és a női szereplehetőségek formálódásának összefüggéseire – történő rámutatás. Az impozáns terjedelmű és minőségű kötet egy 2023-ban megrendezett azonos című konferencia előadásainak kibővített változatait tartalmazza. A kiadvány tizennégy írása öt nagyobb, tematikus fejezetre tagolódik (*Sajtóközeg, Gyermekmesék, Lányirodalom, Oktatás és nevelés, Kitekintés*), amelyek kronologikus sorrendben igyekeznek nyomon követni a gyerekirodalom és a női írás összefüggéseit. Szembetűnő azonban, hogy nemcsak az egyes fejezetek alegységei között fedezhető fel tematikus kapcsolat, hanem a kötet egésze szoros párbeszédet folytat a felvetett kutatási problémákról.

Az egyik szakmai probléma, amely hosszú ideig meghatározta a gyerekirodalom kutatását, az a magasirodalom/szépirodalom/felnőttirodalom és a gyerekirodalom között tételezett dichotómia. Amint arra Hermann Zoltán kutatásai rávilágítottak, egyrészt a gyerekirodalom olvasás-szociológiai eredete, másrészt a szövegek didaktikus jellegével szembeni ellenérzések magyarázták² a gyerekirodalommal szembeni irodalomtudományos bizonytalanságot, de semmiképp sem célravezető a két irodalmi kategória eltérő módszerekkel történő vizsgálata. Jelen kötetnek pedig több tanulmánya is erre az álláspontra alapozva, azt tűzi ki célul, hogy a gyermekeknek szánt kiadványokat meghatározó, erőteljes tanítójelleg okaira fényt derítsen, valamint az ilyen típusú szövegekről való tudományos diskurzus álláspontját Hermannel egyetértve tovább árnyalja.

Béres Norbert írása (*A gyermekliteratúra kezdetei. Kontextusok Bezerédj Amália Földesi*

estvék című művéhez) Bezerédj Amália posztumusz művének, a *Földesi estéknek* – a magyar gyerekirodalom szimbolikus kezdetét jelölő *Flóri könyvével* (1840) feltételezhetően egyidejűleg készült, de mára szinte teljesen feledésbe merült – az olvasóközönségét vizsgálja, miközben az éppen kialakuló gyerekirodalom sajátosan köztes helyzetére enged rálátást. A szerző az olvasókönyv kevert műfajiságából, kérdésfeltevéseiből és céljából adódóan arra a következtetésre jut, hogy Bezerédj művének két potenciális olvasóréteg lehetett a megcélzott közönsége: a gyermekek és a nekik felolvasó felnőttek. Béres voltaképpen mindezzel nem mond teljesen újat, hiszen a szakirodalom jelenleg is intenzíven figyel a több korosztályt megszólító, *crossover* irodalmi művekre. Abból a szempontból viszont érdekes a problémafelvetése, hogy a kötetet a szépirodalom literatúrából való el-/kikülönülési folyamatának átmeneti szövegproduktumaként értelmezi, hiszen ez magyarázatot adhat nemcsak a *Földesi esték*, hanem a gyerekirodalom hajnalán napvilágot látott szövegek erőteljes tanítójellegére is.

Vigyikán Villó az 1843–1870 között megjelenő magyar gyermeklapok odaértett, ideális olvasóinak alakulástörténetét veszi górcső alá. A mélyreható elemzésből kitűnik, hogy a periodikák sikerességét leginkább az ideális befogadók megtalálása és megszólítása, a korábban gyakorlatban levő gyermekszemlélet változása (a gyermek kognitív sajátosságainak figyelembevétele, az olvasó eddigieknél aktívabb résztvevőnek tekintése, valamint az olyan állandó szereplők megjelenése, amelyek először tűnnek fel az olvasóval egyenrangú félként) és összességében a lányolvasók komolyabban vétele magyarázza. A tanulmány mellett érvel meggyőzően, hogy annak ellenére, hogy a korai gyermeklapokat erőteljesen meghatározta a didaxis, célszerű az oktató-nevelő

2 | Hermann Zoltán: Irányok a gyerekirodalom-kutatásban. *Helikon* LXVII. évf. 2021/4. 555–559. 556.

szándékot árnyaltabb megközelítésben látni, hiszen mindez nemcsak a gyermeklapok világképi változásaira mutathat rá, hanem izgalmas pedagógiai elképzelésekről is árulkodhat, sőt a korszak életműveinek érdembeli megértését is elősegítheti.

Hansági Ágnes gondolatmenete („Csak az a kár, hogy a kicsikét [Margitkát] nem Jenőnek hívják.” *A gyerekirodalom kérdése a Magyar Szalonban*) bizonyos szempontból Vigyikán és Béres elemzésével is kapcsolatban áll, hiszen arra hívja fel a figyelmet, hogy az esztétikai irodalom és a funkcionális, használati irodalom között nem feltétlenül kell dichotomikus kapcsolatnak fennállnia. Mindezt a *Magyar Szalon* (1884–1918) mint az esztétikai irodalom, a művészi minőség és a modernség első számú letéteményesének 1889. novemberi gyermekirodalmi tematikus számának elemzésével és a folyóirat nyitott irodalomfelfogásával támasztja alá.

Az ifjúságnak szánt szövegekben tapasztalható 18. századi műfajpoétikák tovább öröklése és a gyermekbefogadó nyelvi, szociális, pszichológiai, esztétikai akkulturációjának megcélzása mellett, milyen további tényezők magyarázhatják a 19. századi gyermekeknek szánt szövegek mára olykor szinte kínosan zavarba ejtő, didaktikus jellegét? A tanulmánykötet egyik legrevelatívabb szövege, Kucserka Zsófia írása (*Tanító nők. Didaxis, irodalom, nők*) a tanítónő komplex alakzatának elemzésére fókuszálva nyújt lehetséges magyarázatot a kérdésre. A több szépirodalmi művet is vizsgálat tárgyává tevő dolgozat ugyanis mellett érvel, hogy a 19. század során formálódó tanítói szerep (mint a nők csekély társadalmi érvényesülési lehetőségének egyik legitim módja) nem csupán tematikusan jelenik meg az irodalmi alkotásokban, hanem a szövegek mélyebb struktúráit, nyelvi, retorikai megformáltságát, sőt műfaját is meghatározhatja. A szerző meggyőző érvelése szerint a pedagógus szerepének gyermekirodalmi szövegek felől történő vizsgálata nemcsak

arra mutathat rá, hogy a nők a velük szemben támasztott elvárásrendszer keretei között miként tudtak érvényesülni, hanem az ifjúságnak szánt szövegek didaktikai funkcióinak megértését is új fénytörésbe helyezheti.

Kucserka Zsófia invenciózus tanulmánya át is vezet a kötet egy újabb problematikájához, mégpedig a 19. századi női szereplehetőségek kérdéséhez. Török Zsuzsa írása (*Pedagógus és lapszerkesztő. Kalocsa Róza útja A Méhecske című folyóiratig*) a női értelmiség első generációjához tartozó és magyar nyelvterületen az elsők között pedagógusi diplomát szerző Kalocsa Róza pedagógusi, nevelőintézeti és lapkiadó-szerkesztői munkásságán keresztül kívánja bemutatni, hogy miként befolyásolta a protestáns egyház és a református férfi elit Kalocsa pályafutását, illetve hogy a megszabott keretek között miként tudott Kalocsa érvényesülni és a különböző szerepkörökben láthatóvá válni. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy „a korszak női értelmiségi szerepei nem a korlátok átlépése, hanem a korlátok között végzett tudatos, kreatív és intézményekhez illeszkedő értékteremtő munka révén nyílik el történeti jelentőségüket”. (78) Török elemzéséhez hasonló nyomvonalat követ Bozsoki Petra tanulmánya (*Honleánykák. Közösségi fókuszú önformálás Kánya Emília Emma és Róza című elbeszélésében*), amely Kánya Emília szépírói munkásságán keresztül járja körül a honleányság fogalmát, és azt kívánja bemutatni, hogy mit jelentett a honleánnyá nevelés a fiatal lányok, valamint a felnőtt nők esetében, ezzel egy időben pedig milyen eltérő poétikai megoldások szolgáltak a különböző olvasói rétegek megszólításához. A szerző elemzése rámutat a honleányi szerepben rejlő lehetőségekre és korlátokra. Pontosabban arra, hogy a honleányság nemcsak a patriarchális, elnyomó struktúrák terméke és fenntartója volt, hanem egy olyan szereplehetőség is, amely hatalommal ruházta fel a 19. századi lányokat

és asszonyokat, ezáltal pedig lehetővé tette számukra a nemzet elképzelt közösségéhez való tartozást, valamint olyan kereteket szolgáltatott, amelyben a nőemancipációs mozgalmak is végbemehettek.

A gyűjtemény néhány tanulmánya a mesék köré szerveződik. Gulyás Judit dolgozata Pulszky Teréz angliai emigrációjában írott, európai és arab mesehagyományból építkező, valamint Pulszky széles körű műveltségéről tanúskodó és kifejezetten gyermekeknek szánt karácsonyi mesejátékainak, a *Three Christmas Plays for Children* elemzésével a gyermekirodalom transznacionális kutatására hívja fel a figyelmet. A mesejátékok cselekményének, keletkezési és előadási körülményeinek, valamint a brit sajtóból felsejlő recepciótörténetének bemutatása révén a szerző amellezt érvel, hogy a *Three Christmas Plays for Children* megírásának idején kettős funkciót töltött be: egyrészt a szabadságharc bukását követően száműzetésbe kényszerült magyar családok számára segíthetett feldolgozni az idegenségtapasztalatot, a társadalmi státusz- és nyelvváltást, másrészt értékeket, viselkedési mintákat és normákat közvetíthetett a gyermekeknek. Gulyás Judit gondolatmenetét gyümölcsözően egészíti ki Domokos Mariann tanulmánya (*Hol volt, hol nem volt mesekönyvek. Faylné Hentaller Mária és a formálódó magyar gyermekirodalom*), amely kettős célt tűz ki. Faylné Hentaller Mária, a maga korában népszerűségnek örvendő, de mára már szinte homályba merült életművének pedagógiai, valamint gyermek- és ifjúsági aspektusaira kívánja ráirányítani a figyelmet – amellezt érvelve, hogy a Faylné által közölt mese-szövegek hozzájárultak a magyar népmese gyermekirodalmivá válásához –, ezt kiegészítve pedig a könyvek nélküli könyvtörténet megírása és a bibliográfiák elkészítése mellett sorakoztat fel érveket. E két tanulmányhoz kapcsolható Mészáros Zsolt írása is, mivel a szerző Wohl Stefánia *Regekönyvének* (1865) kiadás- és fogadtatástörténetén

keresztül egyrészt azt láttatja, hogy a Wohl lány kettős hátrányból (a női szerzőknek és a mesei műfajnak a 19. században alacsony presztízszt tulajdonítottak), de tudatos publikációs stratégiának köszönhetően miként tudott előnyt kovácsolni és ezáltal az irodalmi köztudatba belépni. Másrészt azt szemlélteti, hogy Wohl Stefánia debütálása hogyan kapcsolódott össze a szerzői mese irodalmi emancipálásának szándékával. Mészáros tanulmánya végső soron amellezt foglal állást, hogy Wohl Stefánia irodalmi pályafutása és kötetének kiadás- és fogadtatástörténete a mese gyermekirodalmi műfajjá válásának tanulságos példája.

A tanulmánykötet több írása is az ifjúsági irodalomra és azon belül a lányirodalomra fókuszál. Hermann Zoltán Vachott Sándorné Csapó Mária 1861-ben megjelent *Sziklárny Ilona* című történeti elbeszélésének elemzésével mutat rá a lányregény műfaji kritériumainak 1860–1880 közötti alakulására. A szerző korábbi kutatásaival összhangban hangsúlyozza a gyermek- és ifjúsági irodalom transznacionális kutatását, kiemelten a német irodalmi minták követésének/átvételének tanulmányozását. Vojnics-Rogics Réka Tutsek Anna fiatal lányoknak szánt szövegei révén kísérli meg a lányregény kialakulásának társadalmi és politikai aspektusait láttatni, illetve a középosztálybeli női szubjektum megteremtését célzó, ifjúsági irodalmi szövegek ideológiáját bemutatni. A szerző szerint Tutsek Anna a serdülő lány mint szubjektum attribútumait a társadalmi normáknak megfelelően, azaz konzervatív paradigmában fektette le, ennek értelmében pedig úgy kívánt utat mutatni a fiatal lányoknak, hogy az teljes mértékben összhangban legyen a nőkkel szemben támasztott, korabeli elvárásrendszerrel. Mindez nem teljesen meglepő, hiszen Tutsek Anna többek között annak a Szabóné Nogáll Jankának volt a kortársa, aki írói debütálásakor szintén a társadalmi szabályrendszerhez igazodva kínált útmutatást a serdülő lányok számára,

nem mellesleg ő az, akit az irodalmi emlékezet a lányregény műfaji megteremtőjeként tart számon. Hermann és Vojnics-Rogics írásainak problematikáit produktívan egészíti ki Mikos Éva *Nemi és társadalmi szerepek Benedek Elek írói programjában* című tanulmányának Benedek ifjúsági műveiről felvetett kérdése. Pontosabban az, hogy a férfi tollból született, nagy többségükben lányregények mennyiben tekinthetők ifjúsági műveknek. Noha Mikos ezt expliciten nem fejti ki, valójában arra a századfordulós lányregényekkel kapcsolatos dilemmára keresi a választ, hogy összességében milyen műfaji és poétikai jellemzőknek kell egy alkotásnak megfelelnie ahhoz, hogy az lányregénynek minősüljön.

A *Kitekintés* című fejezet két tanulmánya a gyermekirodalom 1918 utáni alakulását helyezi előtérbe. Fedeles-Czeferner Dóra Schwimmer Rózsa eddig ismeretlen arcának bemutatására vállalkozik, tanulmánya ugyanis arra keresi a választ, hogy mi motiválhatta a Magyarországon és nemzetközi szintén is rengeteg erőfeszítést tevő nő- és békemozgalmi aktivistát arra, hogy gyermekeknek szánt művet írjon. A szerző a kötet felépítésének, megírás körülményeinek, amerikai, európai és magyarországi fogadtatástörténetének részletezésével egyrészt arra a következtetésre jut, hogy Schwimmer megosztó személyiségjegyei ezen kötet létrejöttét is jelentősen befolyásolták, ugyanakkor azt is kiemeli, hogy Schwimmer a vegyes műfajú korpusz összeállításának felkérését nemcsak anyagi okok miatt fogadhatta el, hanem azért is, hogy a munkába menekülhessen szakmai és magánéleti csalódásai

miatt. A Frauhammer Krisztina záró írása Blaskó Mária katolikus gyermekirodalmi munkásságának úttörő jellegét emeli ki az erkölcsnemesítő irodalom legnagyobb reneszánszát élő időszakban. A tanulmány ugyanakkor arra is kíváncsi, hogy mi magyarázhatja Blaskó Mária és műveinek mára már szinte teljesen feledésbe merülését. Frauhammer szerint annak ellenére, hogy az alkotások a keletkezésük idejében széles olvasóközönséget szólítottak meg – hiszen terjesztésüket a katolikus intézményrendszer is nagyban elősegítette –, Blaskó munkásságának háttérbe szorulását és a szerzőnő láthatatlanná válását egyrészt a műveinek 1920–1940-es évekbeli korszellem, másrészt a munkák terjesztését elősegítő intézményrendszerek feloszlása, nem utolsósorban pedig az alkotások későbbi tiltólistára kerülése magyarázhatja.

A Domokos Mariann, Gulyás Judit, valamint Török Zsuzsa szerkesztette impozáns, küllemében és belbecsében egyaránt vonzó kiadvány kétségkívül árnyalt megvilágításba helyezi a hosszú 19. századi és a 20. század eleji gyermekirodalom alakulásának és a női szereplehetőségek formálódásának összefüggéseit. A kötet egyik legnagyobb érdeme a számos, mára már szinte feledésbe merült, gyermekeknek szánt szöveg új fénytörésbe helyezése. Ugyanakkor olyan, a gyermekirodalom-kutatásban fontos, kurrens szempontokat vet fel, amelyeknek a hasznosítása nemcsak a gyermekirodalom, hanem a női irodalom és a pedagógiai irányzatok további kutatását is elősegítheti.

NAGY ANITA-APOLLÓNIA

Egy „mintaszerű alaposságú” kritikatörténeti munka

Bartók István: *„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”,
Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között.*
Universitas Kiadó, Bp. 2023. 580 oldal.

Bartók István *„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”, Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között* című könyve 2023-ban jelent meg Budapesten az *Irodalomtudomány és Kritika* című sorozat részeként, Szörényi László és Tverdota György szerkesztésében.

A sorozatba illeszkedés követelményei miatt a kötetben 1530–1580 a vizsgált korszak, de a mű az előzményekre és a későbbi fejleményekre (egészen az ókortól a 20. századig) is olyan részletesen utal, hogy ez a kijelölt időszak majdhogynem szimbolikus, akárcsak a címben szereplő térbeli behatárolás, hiszen nemcsak a magyar nyelveterrületről származnak az adatok, hanem a humanizmus legjelesebb, illetve a magyar kritikatörténet szempontjából jobbra egyáltalán nem emlegetett szerzőinek beemelésével európai távlatokat nyit a kötet.

A mű kritikatörténeti kutatás a régiség nyelv- és irodalomfelfogásáról, a szerző célja saját bevallása szerint, hogy „egy kötetben, együtt lehessen látni a korszak kritikatörténetének legfontosabb forrásait” (13).

A főszöveg öt nagy részből áll, a továbbiakban ezeket kísérelem meg – a teljesség igényéről az adatok gazdagsága miatt véglegesen lemondva – röviden ismertetni.

Az első rész egy érdekes adalék és a kritikatörténet szempontjából fontos előzmény, mely a grammatikai irodalom kezdeteit érinti. Lippi Zsigmond *Wi grammatica* című munkájának feltételezhető létezéséről egyetlen, ma már nem ellenőrizhető hivatkozás alapján tudunk, melynek nyomán a „hiszékeny” és lelkes 19. század tényként kezelte az említett munka létezését, és csak a 20. században fogalmazódtak meg a kételkedés különböző fokozatai. Az *Wi grammatica* pontosan beleillene a korszak törekvéseibe, Balázs János nyomán úgy is mondhatjuk, egy ilyen jelleghű munka „elvégre is elképzelhető volna” (31), de létezésének bizonytalanságánál még érdekesebb az utókor koronként változó viszonyulása és időnként felébredő érdeklődése iránta.

A második nagy egység a Sylvester János munkásságával kapcsolatos legújabb vizsgálódások összefoglalása, mely Bartók István 2007-es Sylvester-monográfiája folytatásának is tekinthető: az eltelt időben megjelent szakirodalom fontosabb irányvonalait és a szerző legújabb tudományos eredményeit foglalják össze a fejezetek. Szó esik a *Grammatica Hungarolatina* növényteni magyar megnevezéseiről, a mű utóéletéről, a benne szereplő, hónapokhoz kapcsolódó latin versek szerzőségének kérdéséről és a

feltételezett 1807-es kiadásukról, ez utób-
bíról a *Mivel meglett, most már tudjuk, hogy
nincs paradox cím* alatt olvashatunk. Sylves-
ter János Újszövetség-fordítása szintén jelen-
tős – természetesen sok minden más mellett
– a benne szereplő magyar növénytani és
orvosi szakkifejezések miatt, melyekről kü-
lönböző más fordításokkal való részletes ösz-
szevetéseket is közöl a kutató. A mű híressé
vált disztichonjait a 18–19. század fordulóján
hatszor nyomtatták ki, amely tényből szépen
látszik, hogy Sylvester munkásságának méltatása
és jelentőségének felismerése korán
elkezdődött. Megítélésével kapcsolatban kü-
lönösen érdekesek a felekezeti hovatartozá-
sára vonatkozó megjegyzések, ezen a téren
ugyanis csak találgatni tudunk, a róla szóló
mértatásokból azonban kitűnik, hogy min-
den felekezet szeretne volna magáénak tudni
a tudós bibliafordítót.

A következő három fejezet a trivium
három területéhez (grammatika, retorika,
logika) kapcsolódó kritikátörténeti adatokat
rendszerezi, fontos azonban szem előtt tar-
tani, hogy ezek a területek egymásra épül-
nek, és sok esetben egy egységes szemlélet
különböző aspektusai jelennek meg ben-
nük, nem választhatóak tehát élesen szét
egymástól.

A grammatikai irodalom szempontjá-
ból főként a görög és latin nyelvtanköny-
vek jelentősek. Az első, hazai kiadású görög
nyelvtanok Erdélyben Johann Honter (majd
utóda, Valentin Wagner) és Heltai Gáspár
nyomdájában jelentek meg. A magyar ki-
adású latin kérdés-felelet formában történő
feldolgozása jellemző, az ezekre gyakorolt
hatás szempontjából kiemelkedően fontos
Leonhard Culmann, Philipp Melancthon
és Thoman Linacre munkássága. Molnár
Gergely átdolgozott és rövidített Linacre-
kiadása különös figyelmet érdemel, hiszen
a számos deskriptív nyelvtannal ellentétben
a spekulatív nyelv szemlélet első, nagy hatá-
sú kézikönyve vált magyarul is elérhetővé

általa. Kiemelkedik a korszakból továbbá
Johann Honter latin nyelvtana, mely poé-
tikai tudnivalókat is rendszerez, és Károlyi
Péter önálló kiadványként megjelent prozódiai
kézikönyve.

A nyelvhasználatra vonatkozó nézetek
további fontos forrásai a glosszák, szójegyzé-
kek és szótártöredékek is, melyekből a nem-
zeti nyelvű (szak)kifejezések megjelenéséről
és alakulásáról kaphatunk teljesebb képet,
de arról is olvashatunk, hogy az anyanyelv
elterjedését és igényes használatát számos
más kiadvány (helyesírási kézikönyv, ábécé-
cés könyv, katekizmus stb.) is elősegítet-
te. Ezen a ponton tudhatunk meg többet a
népnyelvek felértékelődésének folyamata
mellett az irodalmi nyelv megeremtésének
igényéről és a nyelvművelés gyökereiről, töb-
bek között a címbe is beemelt, Bornemisza
Pétertől származó idézet kontextusának
vizsgálatán keresztül. A korszakból talán
legtöbbet idézett mondat a magyar írásbe-
liségre vonatkozóan Beatus Rhenanustól
származik („a magyar nyelvet írni kezdik”,
illetve még pontosabban fordítva: „A ma-
gyar nyelvet korunkban kezdik el először
írni”, 257), melyből sok pozitív értelmezése
ellenére inkább a megkésettség hangsúlyo-
zása, mintsem elismerés tűnik ki. Ennek a
megkésettségnek a tudatában jelöli ki Bor-
nemisza is irodalmi programját, a nyelv
művelését és gazdagítását, melyre a nagy
nemzetekhez való felzárkózás lehetősége-
ként tekint.

A retorikai világi kiadványok főképp
magyar szerzők, például Kolozsvári Imre,
Preyss Kristóf és kiadók, Johann Honter és
Heltai által szerkesztett és átdolgozott kül-
földi tankönyvek és példatárak kiadásai,
önállóság és hatás szempontjából legjelen-
tősebbek Zsámboky Jánosnak a levélírás
szabályait tárgyaló munkái. Az egyházi
ékekészítés elméletéről csak a későbbi ko-
rokban készültek önálló kiadványok, a vizs-
gált korszakban a prédikáció szerkezeti és
stílus kérdéseiről Bornemisza Péternél és

ellenfelénél, Telegdi Miklósnál találhatunk értékes megjegyzéseket, az imádság megformálásával kapcsolatban Laskai Csókás Péter írt a legárnyaltabban.

A vizsgált korszakban a logikai irodalomból van a legkevesebb, az idesorolható kiadványokban főként az arisztotelészi hagyomány és a ráizmus hatása mutatható ki. Molnár Gergely tankönyvprogramjában a már említett Linacre-kiadás mellett három könyvre osztott dialektikai kiadvány is található, mely „a korszak nyugat-európai elméleti irodalmának egyik legnagyobb hatású, leggyakrabban megjelent rendszerezését tette hazai változatban is elérhetővé” (433), emiatt kiemelkedik a kevés hazai kiadású, logikai kézikönyv sorából.

A főszöveget a kötet szerzőjének kapcsolódó publikációi, a felhasznált források és a szakirodalom jegyzéke követi, mely a kötetnek önmagában is terjedelmes része, ez esetben a terjedelem pedig a minőség egyik mércéje. A függelék értékes táblázatokkal és példákkal egészíti ki a műben szereplő megállapításokat, a könnyebb tájékozódást pedig a kötet legvégén található személynév-mutató segíti.

A szerző kapcsolódó publikációiból nem nehéz kiszámítani, hogy közel 20 év munkájának lenyomata a kötet, az elvégzett kutatómunkát pedig nehéz találóbban méltatni annál, ahogyan maga a szerző dicséri meg helyenként pályatársait: „mintaszerű alaposágú” (105). Lenyűgözően precíz és részletes, teszem hozzá még a saját szavaimmal.

A kötet külön érdeme, hogy módszeresen összefoglalja a szövegekkel, korszakkal

kapcsolatos szakirodalom eddigi eredményeit, ezeket nagyon gyakran kiegészíti, és indokolt esetben – amiből van néhány – felül is bírálja. Emellett több ponton is kijelöl további lehetséges kutatási irányokat az irodalom- és kritikátörténet mellett más tudományterületek számára is (pl. társadalom-, mentalitás-, nyelv- és pedagógiatörténet, szociológia stb.), ezzel pedig nemcsak a téma komplexitását, sokrétűségét, hanem annak aktualitását is jelzi.

Kifejezetten érdekes, hogy arról is lehet beszélni, ami nincs, már nincs vagy soha nem is létezett, hiszen az elterjedtebb és ismertebb munkák mellett láthattuk, olyan kiadványokról is szó esik, melyekből egyetlen példány sem maradt fenn, melyeknek létezését csak feltételezték, majd maradéktalanul elhitték, amelyekből állítólag több kiadás is készült, ám – ahogyan a kötetből megtudhatjuk – ez csak részben igaz, és mindegyik kapcsán új tudományos megállapításokra jut a szerző.

Zárásként az *Előszó*ban elhangzó mozaikmetaforát idézem azzal a meggyőződéssel, hogy a figyelmes olvasó számára nagy valószínűséggel teljesül a szerző óhaja: „Örülnék, ha munkám a mozaikkészítők eljárásához lenne hasonlítható. A majdani kép alkotóelemeit egyenként szemlélve színes kövecskéket látunk; ha azonban a darabkákat tervszerűen egymás mellé illesztjük és valamiféle kötőanyagba ágyazzuk, kellő távolságból nézve összeáll és feltárul a teljes kép”. (14)

RAPA ANNAMÁRIA

Karrierék, kapcsolathálók és kormányzás: A kora újkori hivatalnok értelmiség világa

Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban II., szerk. Bogdándi Zsolt, Fejér Tamás, Jakó Klára, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2024. (Erdélyi Tudományos Füzetek 301) 242 oldal.

A *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban II.* című tanulmánykötet a 16–17. századi társadalom- és kormányzattörténeti kutatások egyik jelentős, hiánypótló vállalkozása. A kiadvány az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jakó Zsigmond Kutatóintézete és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete által 2022 novemberében Budapesten megrendezett azonos című konferencia előadásainak szerkesztett változatát adja közre. Az előadások anyagán túl a kötet fejezetei bővített változatban, mellékletekkel jelennek meg. A kiadvány, amint a cím is mutatja, egy folyamatban lévő kutatási program második darabja: az első kötet 2020-ban jelent meg az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban, ami a téma iránti tartós tudományos érdeklődést és a kutatás kontinuitását is jelzi. A kötet rendkívüli erőnye a széles spektrumú megközelítés, valamint a gazdag forrásanyag, amivel a kutatók dolgoztak. Bár ez a széles spektrum kétségtelenül erény, néhol elhalványítja a határokat a politikai döntéshozó elit és a végrehajtó szakszemélyzet között, ami némi fogalmi bizonytalanságot szülhet az olvasóban. A kiadvány nem csupán az intézménytörténet, hanem a prozopográfia eszközeivel

megírt társadalmi tabló. A kora újkori társadalom- és kormányzattörténeti kutatások egyik legizgalmasabb vonulata az államgépzetet működtető „kisemberek”, a hivatali értelmiség rétegének feltárása. Bár a cím Erdélyt és a Magyar Királyságot egyaránt nevesíti, az elemzések súlypontja érezhetően az erdélyi területek és a fejedelmi udvar felé tolódik el.

A szerzők elsőként a kancelláriák zárt világába vezetnek, a hierarchia alsóbb fokain álló jegyzőktől és íródeákoktól indulva jutunk el a bizalmas feladatokat ellátó secretariusig. A tanulmánykötet újszerű kutatási irányokat is kijelöl, hiszen a klaszszikus kancelláriai tisztségek mellett olyan, eddig kevésbé vizsgált pozíciókat is beemel a hivatali értelmiség körébe, mint amilyen a sátormesteré. A kutatások legnagyobb erőnye, hogy a hivatali apparátus működését nem elvont szabályokon keresztül, hanem egyéni életutak és személyes karrierívek aprólékos vizsgálatával teszik szemléletessé.

E szemléletet alapozza meg Bachusz Dóra nyitó szövege (*A nádori helytartó helyettese – nagyrákói és kelemenfalvi Rakovszky György (? – 1560) pályaképe*, 9–32.), amely Rakovszky György (?–1560) pályaképén keresztül mutatja be a hivatali felemelkedés

BÜTE ORSOLYA (2001) – PhD-hallgató, Hungarológia Doktori Iskola, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, orsolya.bute@ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-15>

modelljét. Rakovszky pályája jól illusztrálja a korszak társadalmi mobilitásának lehetőségeit: kancelláriai jegyzőként indult, majd Révay Ferenc bizalmi emberévé és familiárisává válva fokozatosan emelkedett, míg végül a nádori helytartó helyettesi pozícióig jutott. Az elemzés kiemeli, hogy Rakovszky piaci értékét sokoldalúsága adta: diplomáciai küldetések teljesített, országgyűlési végzéseket gondozott és bíraskodási feladatokat látott el.

A Csakor György hivatali pályáját tárgyaló Fejér Tamás tanulmány (*Csakor György secretarius hivatali pályája*, 57–78.) szintén lényeges megfigyelésekkel járul hozzá a témához. Csakor György pályafutása a fejedelmi kancellária íródeákai székétől indult, majd a lengyelországi erdélyi kancellária nótáriusaként és secretariusaként folytatódott, mígnem Erdélybe visszatérve, fejedelmi titkárként fejezte be. A kutatás világosan jelzi, hogy a fejedelmi kancellária secretariusai a politikai döntéshozatal gyakorlati működésében befolyásos szereplőkként léptek fel. Diplomáciai megbízatásaik révén, így például a Lengyelország felé irányuló küldetések során, aktívan részt vettek az államközi kapcsolatrendszer formálásában. A tanulmány rámutat a secretariusi javadalmazás kettős szerkezetére: élesen elválik egymástól a *sallarium* és a mindennapi megélhetést fedező ellátmány, a *diarium*. Az alkalmazott prozopográfiai módszer korlátja, hogy a források töredékessége miatt a karrierutak rekonstruálása gyakran hipotézisekre szorul. Ez a bizonytalanság Csakor György esetében is jelen van: „*tanulmányairól voltaképpen nem is rendelkezünk adatokkal*”, írja Fejér Tamás. A kutatók sokszor kénytelenek hiányos adatokból következtetni a korai évekre vagy a családi összeköttetésekre, ami hangsúlyozza a 16–17. századi adminisztratív források esetlegességét.

A konferenciakötet egyik legerősebb egysége a lokális szintű igazgatást vizsgálja, Derzsi Júlia (*Egy hivatalnok mindennapjai*

a 17. század eleji Brassóból. A naplóíró Andreas Hegyes, 33–56.) Andreas Hegyes 17. század eleji naplóján (1613. március 21. – 1617. május 14.) keresztül hozza emberi közelségbe a szász hivatalnokvilágot. Hegyes feljegyzései bizonyítják, hogy a naplóírás a korabeli értelmiségi számára az önreflexió és a gondos hivatali eljárás eszköze volt. Megismerhetjük a tanácsülések belső dinamikáját, a városi tisztségekhez tartozó feladatokat és a magánélet (családi gazdaság, birtokügyek) összefonódását a közszolgálattal.

A módszertani sokszínűséget jelzi Jakó Klára kutatása Mehmed csasuzról (*Ki is volt Veresmarti Gergely dedk? Egy 16. századi renegát portréja*, 93–126.), ez a „renegátportré” rávilágít a kora újkori Erdély kivételes helyzetére: a keresztény és az oszmán világ között közvetítő értelmiségi szerepkörére, az úgynevezett utazó tolmácsok világára. A hitváltás ellenére a hivatali szakértelem és a kulturális gyökerek (magyar nyelvű levelezés a Portáról) az identitás részei maradhatnak.

A tanulmánykötet újszerűsége, hogy a klasszikus jegyzői-titkári karrier mellett beemeli a vizsgált körbe az udvari működést biztosító szakembereket is. Gálfi Emőke a fejedelmi sátormesterekről (*Fejedelmi sátrakról és sátormesterekről a kora újkori Erdélyben, különös tekintettel Bozzási Szabó Istvánra*, 81–92.), különösen Bozzási Szabó Istvánról írt elemzése tükrözi a hadi és udvari reprezentáció logisztikai hátterét. A gazdasági irányítás napi működési szintjét Szalai Ágnes (*Egy gazdasági szakember az Apafi-korszakból: Felsőbányai Mátyás kővári udvarbíró és kapnikbányai gondviselő*, 147–218.) mutatja be Felsőbányai Mátyás deák pályáján keresztül. Az Apafi-kori szakember egyszerre volt udvarbíró, bányagondviselő és vámszedő. Felsőbányai sorsa a „terepi” hivatalnok küzdelmeit szemlélteti: a bányaművelés újraindítása Kapnikbányán, a tizedbeszedés nehézségei és a mindennapi közbiztonság hiánya mind része volt a hivatali létnek.

A Rákóczi-korszak udvari világát Jeney-Tóth Annamária (*Ifjabb Rákóczi György váradí kapitány/választott fejedeleme secretariusai a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*, 93–115.) és Matyasovszki-Németh Margit (*Lorántffy Zsuzsanna erdélyi prefektusai. Központi jószágigazgatás a 17. század közepén Erdélyben*, 115–127.) Lorántffy Zsuzsanna prefektusáról szóló fejezetei teszik teljessé. Ezek az írások nyomatékossítják, hogy a fejedelemsasszony nem csupán reprezentatív figura volt, hanem saját gazdasági hivatallal rendelkező politikai szereplő, akinek apparátusa professzionális módon irányította az erdélyi fiskális javakat.

A kötet legfőbb historiográfiai hozadéka és módszertani erénye, hogy a korszakbeli államigazgatásról alkotott, gyakran merev képzeteinket sikeresen dekonstruálja, s helyette egy hús-vér szereplőkkel benépesített, „emberarcú” bürokráciatörténetet tár az olvasó elé. A vizsgált életutak hermeneutikai és társadalomtörténeti elemzése reprezentálja, hogy az írásbeliségben való jártasság, a nyelvismeret és a jogi szakértelem a korszakban olyan specifikus kulturális tőkeként funkcionált, amely a rendi társadalom kötöttségei ellenére is valós lehetőséget kínált a társadalmi felemelkedésre. Ezen életutak tanúsága szerint a kora újkori államszervezet nem személytelen mechanizmusként, hanem felkészült, kiterjedt rokoni és patrónusi hálózatokkal rendelkező szakemberek dinamikus relációs rendszereként működött. A kiadvány tudományos értékét tovább növeli a gondosan kialakított apparátus: a részletes forrásközlések, a családfák

és a névmutatók nem csupán kiegészítik a tanulmányokat, hanem a kötetet önmagában is forrásértékű kézikönyvvé emelik. A szerzők: Bachusz Dóra, Derzsi Júlia, Fejér Tamás, Gálfi Emőke, Jakó Klára, Jeney-Tóth Annamária és Szalai Ágnes filológiai pontossága, valamint az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a HUN-REN szakmai műhelyeiben folyó szisztematikus kutatómunka egy olyan hiánypótló szintézist hozott létre, amely minden bizonnyal alapművé válik a korszak iránt érdeklődők számára. A források természetéből adódóan a hivatalnok értelmiségnek elsősorban a hatalom felé mutató arca, a lojalitása és a professzionális hatékonysága kerül előtérbe. Kevésbé látható a hivatali hierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedők mindennapi stratégiája vagy a hivatalnok és a familiáris közötti informális megállapodások folyamata, mivel ezek ritkán hagytak rendszerszintű nyomot a ma állami levéltárakban őrzött forrásanyagban. A tanulmányok összességében koherens tematikai ívet rajzolnak, de inkább egy közös probléma köré szerveződő gyűjteményként működnek, mintsem szigorúan egységes elméleti keretben, ami egyúttal a konferenciakötetek műfaji sajátosságának is tekinthető. A hivatali értelmiség kutatásának e legfrissebb eredménye így megkerülhetetlen referenciapontként szolgál nemcsak a szaktörténészek és egyetemi hallgatók, hanem a kora újkori Erdély társadalmi-mentális struktúráját megérteni vágyó szélesebb olvasóközönség számára is.

BÜTE ORSOLYA

Kattintás és görgetés, avagy mobilizál-e a közösségi média? – Az erdélyi magyarság online politikai részvételéről

Varga Szilvia: *A görgetésen túl(?) – Erdélyi magyarok online politikai részvétele*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2025. 253 oldal.

Az erdélyi magyar közösség politikai részvétele, médiafogyasztási szokásai és digitális aktivitása visszatérő kérdéseink közé tartoznak, hiszen napjainkban a társadalmi mozgósítás vagy a közvélemény formálása is egyre inkább az online térbe helyeződik át. Éppen ezért figyelemre méltó Varga Szilvia: *A görgetésen túl(?) – Erdélyi magyarok online politikai részvétele* címmel megjelent első könyve, amely 2025 novemberében látott napvilágot az Erdélyi Múzeum-Egyesület gondozásában, a Letöltés nevezetű, média- és kommunikációtudományi könyvsorozat huszadik köteteként. Munkájában a szerző arra keresi a választ, hogy az erdélyi magyarok miként vesznek részt a politikai életben az online térben, valamint, hogy a közösségi média valóban új kapukat nyit-e a polgári aktivizmus előtt, vagy csupán passzív görgetésként funkcionál a többség számára.

Dr. Varga Szilvia a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karának egyetemi adjunktusa, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Doktori Iskolájának 2024-ben avatott doktora. Kutatási területei az online politikai részvétel, nyelvpolitika, a politikai kultúra és a politikai kommunikáció. De

tevékenykedett a Bálványos Intézet kutatójaként is, valamint a Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók Szövetségének alelnökeként is fáradhatatlanul hozzájárult az erdélyi magyar tudományos közélet alakításához.

A kötet – amely Varga Szilvia doktori disszertációjának kibővített változata – szerkezetét illetően több nagyobb fejezetből áll, melyek kezdetben építenek a már meglévő, más neves szerzők elméleti kereteire is, tisztázzák az alapfogalmakat és a kutatási kérdések lényegét, majd a kötet második felében empirikus eredményeket tárnak az olvasó elé. Az első fejezetek fogalmi tisztázással indítanak: mi a civil és politikai részvétel, ennek milyen kategóriái vannak, mit értünk nem konvencionális politikai részvételi formákon (tüntetések, petíciók, online aktivizmus stb.), és hogyan helyezkednek el ezek a romániai, illetve az erdélyi magyar kontextusban. A kötetben Románia esetében fontosnak bizonyulnak a történelmi előzmények, mivel a különböző államoknál az is meghatározó jelleggel bír, hogy az adott ország milyen demokratikus múltra tekint vissza, hiszen a posztszocialista térségben másképp alakul a konvencionális és nem

konvencionális formák megjelenése, mint mondjuk a nyugati társadalmakban.

A harmadik fejezet ráér az online politizálásra, amely azt a kérdést járja körül, hogy az online politikai cselekvés önálló dimenziónak tekinthető-e, vagy csupán kiegészíti a hagyományos részvételi formákat – és hogy mindez egyáltalán valódi politikai cselekvésnek minősül-e, amelynek következményei lesznek az offline világban is. Ezt követően a szerző részletekbe menően tárgyalja a digitális műveltség kérdését is, bemutatja a romániai és erdélyi magyar digitális kompetenciák jelenlegi állapotát, melyet az európai uniós viszonylatokkal is összehasonlított. Később, a médiafogyasztási szokások elemzése során kiderül, hogy pozitív összefüggés van a digitális médiafogyasztás és a politikai részvétel között. Az intézményekbe vetett bizalom vagy annak hiányának a vizsgálata – amely sajátosnak mondható Romániában és az erdélyi magyarok körében – tovább árnyalja a politikai részvétel feltételeit.

A *virtuális nyilvánosság(ok)* és A *közösségimédia-oldalak affordanciái* fejezetekben fény derül arra, hogy minek tudható be a közösségi oldalak kiemelt mozgósító hatása, és milyen módon befolyásolják az adott platformok adottságai az online politikai kommunikációt és aktivizmust. A közösségi oldalak mobilizációs erejét a kötet nemzetközi és hazai példákon keresztül is szemlélteti: az arab tavasz alulról szerveződő tömegmozgalmaitól a romániai korrupcióellenes tüntetésekig, köztük a *Coruptia ucide* mozgalomig, amelynek résztvevői nagyrészt a Facebookon tartották egymással a kapcsolatot. A hashtagaktivizmus és az internet szerepe ezekben a megmozdulásokban is jól mutatja, hogy az online tér miként válhat egy cselekvés megszervezésének eszközévé.

Természetesen, a kötet saját kutatásokra és eredményekre is támaszkodik, melyről a könyv második felében olvashatunk.

Munkája során a szerző összesen háromféle kutatási módszerrel élt: kérdőíves felméréssel, tartalomelemzéssel és fókuszcsoportos beszélgetésekkel. A kérdőíves kutatás folyamán közel 2000 erdélyi magyar válaszadó és 70 település került be a mintába, a kötetben pedig megjelennek a kérdőívek kategóriái és a megkérdezettek alapadatai is. Az eredményekből kiderül, hogy a résztvevők inkább online vagy offline végzik-e politikai jellegű tevékenységeiket – legyen szó adományozásról, petíció aláírásáról, aláírásgyűjtésről, tüntetésen való részvételről vagy éppen politikusokkal való kapcsolatfelvételtől. A kutatás azt is feltérképezi, hogy az erdélyi magyarok mely közösségi oldalakat részesítik előnyben, és hogy a közösségimédia-használat miként alakul különböző független változók (például életkor, iskolázottság vagy lakóhely) szerint.

A tartalomelemzés az erdélyi magyarok körében népszerű online fórumok és csoportok jellemzőit, az itt megjelenő gyakori témákat, narratívákat, valamint a közösségi oldalakon népszerűsített mozgalmakhoz, tüntetésekhez való csatlakozás motivációit járja körül. A kérdőívek szerint a Facebook a legnépszerűbb platform, így az ott megjelenő civil és politikai aktivitás konkrét eseteit szemlélteti a kötet: az erdélyi magyar politika, helyi önkormányzatok és közösségek, a civil szervezetek és az alulról szerveződő csoportok oldaltípusait különíti el és vizsgálja. A szerző összesen 1684 releváns bejegyzést elemez, amelyek kapcsán az azonosítható cselekvések típusát és a témákat is kategorizálja. Megjelenik a „mi”- és „ők”-narratíva is, az identitás, a közösségi önmeghatározás, hogy a bejegyzések kikkel kívánnak közösen fellépni, vagy ki a célközönség.

A fókuszcsoportos beszélgetések – amelyekben 19–23 év közötti egyetemi hallgatók vettek részt – jól kiegészítik a kérdőíves és a tartalomelemzéses kutatásokat. Árnyalt képet adnak arról, hogy e korosztály szerint

mi a különbség a civil és politikai részvétel között, és hogy ez a különbségtétel mennyire meghatározza azt, hogy mikor és miért csatlakoznak egy online kezdeményezéshez – akár egy lánkkal, megosztással vagy hozzászólással. Többek között az is kiderül, hogy a kérdezett fiatalok a pártpolitikával átítatott kampányoktól tudatosan távol tartják magukat, és fontos számukra, hogy a platformokon alulról szerveződő akciók szülessenek, melyeket nem uralnak le az pártpolitikák. Ugyanakkor arra is választ kapunk, hogy a kérdezettek milyen fő funkcióit azonosítják az egyes platformoknak, illetve ők maguk hogyan hasznosítanák ezeket egy civil kezdeményezés során.

A görgetésen túl(?) – Erdélyi magyarok online politikai részvétele című kötet mélyebb betekintést nyújt az erdélyi magyarok online és offline térben megvalósuló politikai és civil részvételébe, valamint abba, hogy az említett folyamatokat hogyan alakítja, formálja át a digitális média. A kötet egyaránt hasznos lehet politológusoknak, kommunikációkutatóknak, szociológusoknak és mindazoknak, akiket az erdélyi magyarság gondolkodása, közéleti aktivitása és digitális jelenléte foglalkoztat.

NÉMETH PIROSKA-KLAUDIA

Kép, tömegkommunikáció, színház Karácsonyi Zsolt esszéiben és tanulmányaiban

Karácsonyi Zsolt: *A nézőt néző néző*. Lector Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár 2025.
136 oldal.

Karácsonyi Zsolt 2025-ben megjelent esszé- és tanulmánykötete, *A nézőt néző néző* egy kilenc esszéből álló gyűjtemény, amely témájára Vincze Ferenc fülszövege egyértelműen rámutat: egyfajta médiatörténeti áttekintés az ókori drámairodalomtól napjaink popkulturális jelenségeiig. A kötet azonban ennél jóval többet kínál: a színháztörténet alakulásán keresztül a médiumváltásokat, valamint a médiában megbúvó teatrális motívumokat (illetve ezek hiányát) is körvonalazza. Mindez lehetővé teszi, hogy a kötet több tudományterülethez is kapcsolódjon, így a színháztörténethez, a médiatudományhoz és tágabb értelemben a bölcsészettudományokhoz is. A tanulmány szerzője, Karácsonyi Zsolt költő, író, a *Helikon* irodalmi folyóirat főszerkesztője, a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem Színház és Média Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Kötetének célja annak bemutatása, hogy a színházi jelenlét és a néző szerepe miként alakul át a modern vizuális és tömegmédiában, hogyan válik a kortárs ember egyszerre a látvány fogyasztójává és szereplőjévé. A mű jelentősége e célkitűzések megvalósításában ragadható meg: a kötet tanulmányai részletes képet adnak a médiatörténeti

fejlődésről, továbbá feltárják, miként távolodott el a 21. századi média az évszázadokon átívelő színházi hagyományoktól.

A kötet központi kérdése, hogy miként alakítják át a modern vizuális médiumok a színház, a jelenlét és a néző fogalmát, illetve hogyan válik a kortárs mediakultúra a színházi működésmódok kiterjesztett terévé. A tanulmánykötet kilenc esszét tartalmaz, amelyeket hármassával csoportosíthatunk három kisebb részre. Az első rész egy médiumokon átívelő visszatekintés. A szerző évszázadok eseményein keresztül vizsgálja, mi formálja világunkat és a „játás” fogalmát, valamint miként válnak ennek mi magunk is részesévé. Míg az első esszé azzal foglalkozik, hogy a világjárványt párhuzamba helyezze olyan antik történetekkel, mint Oidipusznak vagy Apollónnak a története, ezzel megmagyarázva a fantázia fogalmát, addig a harmadik esszé (amely a kötetnek a címét is hordozza) már elkezdli lebontani a megrendezett tér fogalmát, és olyan dolgokról olvashatunk benne, mint a híradó megrendezett jellege. Az első rész második esszéje pedig valamilyen szinten eltér az első kettő gondolatmenetétől, itt ugyanis egy beszámolóból kibontakozó szoros

PAKUCS ANDRÁS (2003) – mesterképzős hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár,
andras.pakucs@stud.ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-17>

olvasást vagy éppenséggel nézést olvashatunk, amelyben Karácsonyi Zsolt Enyedi Ildikó *Simon mágus* c. filmjét hasonlítja össze Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* c. novelláskötetével, valamint Jerzy Hoffmann *Znachor* c. filmjével. Az összehasonlítás alapszempontjai a testi tapasztalatok, valamint a testkép. A második rész párhuzamot von a fény megjelenítő ereje és a színház reprezentációs működése között, kapcsolatokat keresve Gulyás Gyula *Fény hull az arcodra, édesem* c. filmje és Vida Gábor, valamint Király László szövegei között. A fejezet kitér az új optikai médiumokban „rejtetten” tovább élő színházi hagyományokra. Ez a rész médiatörténeti visszatekintéssel kereszttül arra keres választ, hogy miként változtatta meg a technológiai fejlődés a művészet értelmezését és jelentőségét. A kötet harmadik része (és annak három esszéje) a televíziós médium működését és annak kulturális hatásait vizsgálja a populáris műfajokra is kitérve. Az előző részekhez hasonlóan, a harmadik fejezet is két színházelméleti (vagy akár médiaelméleti) szövegből és egy elemző szövegből áll. Így az első esszében a valóságshow, a szappanopera, a reklám és a híradó példáján keresztül a szerző rámutat arra, hogy az ilyen műfajokban a színházi jelleg gyakran rejtetten van jelen, miközben a televízió maga folyamatosan tagadja saját megrendeztettségét és konstruált jellegét. A második esszé által a popkultúrában szereplő „sztárokról” is átlátható képet kaphatunk, amely által az olvasó betekintést nyerhet abba, hogy ezek a médiaszereplők miképpen alkotják meg a perszónájukat, és ezek milyen hatással vannak a nézőre. A harmadik esszé pedig az *Antigoné* újragondolása, amely a lét szempontjából ad új értelmet az ókori görög drámának. Az esszében többek között olvashatunk Silverstone mediális elméletéből, valamint a saját egzisztenciális jellegünkről és ennek színházi megformáltságáról, rávilágítva arra, hogy miképpen válhatunk eggyé egy szereppel.

A hármas tagolás révén a tanulmánykötet szerteágazó elemzéseket tartalmaz, amelyek a médiatörténeti perspektíva alkalmazásával rendkívül széles kulturális és időbeli spektrumot ölelnek fel. Az értelmezések pedig rendkívül változatos primergyűjteménnyel dolgoznak, antik drámák, például az *Antigoné* újragondolásától Enyedi Ildikó filmjein keresztül haladnak tovább, egészen olyan 21. századi, populáris kultúrát meghatározó alkotásokig, mint James Cameron *Avatarja* vagy a Wachowski-testvérek *Matrixa*. A kötet fejezetei egymásra épülő, tudatosan konstruált szerkezetet alkotnak. Ezeknek a kisebb részeknek köszönhetően a kötet egységes és koherens képet nyújt a médiatörténeti átalakulások folyamatáról a film megjelenésétől egészen a jelenkori digitális, vizuális kultúráig. A filmeket és az irodalmi szövegeket elemző esszék pedig még inkább színesebbé teszik a három fejezetet, megmutatva, hogyan jöhet létre különböző médiumok (film, színház, próza) közötti kapcsolat.

A gyűjteményt képező esszék erőssége a kritikus gondolkodásra épülő elemzéseken alapszik. A szerző célja nem az egyes művek izolált, önálló értelmezése, hanem azok egy tágabb, összefüggő értelmezési keretbe helyezése, melynek révén az olvasó átfogó perspektívát kaphat arról, hogy miként van jelen a teatralitás olyan médiumokban is, ahol annak jelenléte első pillantásra nem feltétlenül nyilvánvaló. E megközelítésnek köszönhetően az esszék nem csupán elemzéseket kínálnak, hanem egyfajta értelmezési hálót hoznak létre, amely segíti a különböző kulturális jelenségek közötti kapcsolatok felismerését és újragondolását. A kötet ezenfelül hasznos lehet olyan olvasók számára, akik most kezdenek el tudományos szinten foglalkozni a színház, média és kultúratudomány határterületeivel. A szerző fokozatosan építkező elemzései során a kortárs médiakultúra egyik alapvető problémájára is rámutat, nevezetesen a kritikai

gondolkodás háttérbe szorulására, amely egy mindennaposan ismétlődő, szinte rituális gyakorlathoz, a médiafogyasztáshoz, kapcsolódik. A kötet reflektív módon vizsgálja, hogy miként válik a befogadás folyamata sok esetben automatikussá és kritikátlanná, ezáltal újabb értelmezési szempontok szükségességére hívja fel a figyelmet a kortárs médiakörnyezet működésének megértéséhez. Laikus olvasóként ezeket az elemző részeket volt a legérdekesebb olvasni, úgy gondolom, hogy a gyűjtemény sok újat tud mutatni olyanok számára, akik nem feltétlenül jártasak a színháztörténetben, példaképpen a média megrendezett jellegét említeném.

A kötet egyúttal alapot is teremthet további elemzések számára, különösen olyan vizsgálatokhoz, amelyek egy-egy konkrét

műből kiindulva kívánnak médiatörténeti áttekintést végezni. Sokrétű szakirodalmi hálójá pedig modellként is szolgálhat hasonló tematikájú kutatások megkezdéséhez, elősegítve a különböző elméleti megközelítések és elemzési irányok feltérképezését. Mindezek mellett a tanulmánykötetet azok figyelmébe is ajánlom, akik mélyebb ismereteket kívánnak szerezni a mindennapi médiafogyasztás működéséről, valamint arról, hogyan működik az a mindennapos médiafogyasztási rítus, amelyben mindannyian részt veszünk. Hasznos olvasmány lehet azok számára is, akik csupán tovább szeretnének látni a „mátrixon”, vagyis a média felszíne mögött húzódó struktúrákon és működési elveken.

PAKUCS ANDRÁS

Egy életmű újraolvasása: Mózes Attila és *A század hamutartója* tanulmánykötet

Bányai Éva, Demeter Zsuzsa, Egyed Emese (szerk.): *A század hamutartója. Közelítések Mózes Attila szövegvilágához*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2025. 233 oldal.

A Bányai Éva, Demeter Zsuzsa és Egyed Emese által szerkesztett, *A század hamutartója* kötet az azonos című konferencia anyagát adja közre, melyet 2024. április 24–26. között rendeztek meg Kolozsváron.

A bevezetőben Egyed Emese kiemeli, hogy a konferencia (és ezzel együtt a kötet) célja a szinte feledésbe merült életmű újraolvasása és újraértelmezése, valamint Mózes Attila írói módszereinek, szerkesztői elveinek és személyes vonásainak árnyaltabb megismerése. A kötet három nagy egységből áll. Az első, terjedelmében is leghosszabb rész a konferencia előadásainak tanulmány- és esszéváltozatait tartalmazza. A második részben két interjú olvasható, míg a harmadik egység a konferenciát záró irodalmi esten elhangzott szépirodalmi szövegeket közli.

A tanulmányokat tematikai gazdagság jellemzi: Mózes Attila életművének számos aspektusát vizsgálják. Antal Balázs (akinek Mózes-monográfiája a kötetben többször hivatkozási alapként szolgál) nyitótanulmányában az 1978 és 1990 között megjelent novellásköteteket elemzi. Megállapítása szerint a Mózes-novella jellegzetesen cselekményes, díszítetlen, de lirizált nyelvességgel rendelkezik, és gyakran periférikus helyszínen játszódik. A szövegek visszatérő témái közé tartozik az átmenetiség, idegenség, erőszak, családi emlékezet, miközben a hangulatot többnyire a

sötétség, a kiábrándultság és a keserűség határozza meg, melyet időnként ironia old fel.

Szajbély Mihály a szövegek közötti kapcsolatokra irányítja a figyelmet, rámutatva arra, hogy Mózes művei egymással párbeszédben állnak, és különböző válaszokat adnak a köztes állapot és az abból való kilépés kilátástalanságára. Ez a közöttség és zaránylét más tanulmányokban is megjelenik. Bíró-Balogh Tamás például a szerző (hiányos) könyvtárának 305 dedikált példánya alapján rekonstruálja a kapcsolati hálót, amelyből kiderül, hogy a legtöbb kapcsolat az erdélyi magyar irodalmi közeg idősebb férfi szerzőihez köti Mózeset, ami az „erdélyiségbe zárt-ság” tapasztalatát erősíti, és mely megtartotta Mózes Attilát „helyi értékű legendának”.

Az erdélyi identitást Molnár H. Magor a *Megváltás* című kisregény indiántematikáján keresztül vizsgálja, mely nem pusztán egzotikus elem, hanem az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetének metaforája, hiszen a közgondolkodás sorsközösséget fedez fel az amerikai indiánokkal és a feketékkel. Hasonló kérdésfeltevéssel él Gintli Tibor is, aki szerint az idegenség egyrészt kirekesztettségként, másrészt viszont tudatosan vállalt kívülállásként is értelmezhető. A *Napnyugati vándorlás* szöveg példáján bemutatja, hogy a szereplő két világ közt reked: sem a cigány közösség, sem a többségi társadalom nem fogadja be.

Vincze Ferenc tanulmánya megerősíti a fentebb leírtakat, miszerint a különböző szövegekben létrehozott világok elemei visszatérnek egymásba, még ha ezek a kapcsolatok nem is mindig egyértelműek, inkább csak utalásszerűen érzékelhetők (mely a Mózes-életmű egyik sajátosságát adja). A motívumok és témák folyamatosan alakulnak, új jelentésekkel bővülnek, így a művek akár egymás folytatásaiként is értelmezhetők. Az intertextuális utalások révén összetett szöveghaló jön létre, amelyben újraírások, visszatérő elemek és szereplők, valamint egymást kiegészítő vagy éppen ellenpontoszó hangulatok jelennek meg.

Bereczki Szende a narratív technikákra összpontosítva kimutatja, hogy a Mózes-szövegek sok szempontból elválaszthatatlanok egymástól, és egymást értelmezik. Mózes a Forrás-nemzedék harmadik generációjára jellemző nyitott gondolkodással már korai novelláiban feloldja a hagyományos műfaji kereteket, ami a hetvenes évek romániai magyar irodalmában újszerűnek számított, és egy sajátos erdélyi prózanyelv kialakulásához vezetett. Mózes Attila egy vele készült interjúban megnevezte a hozzá közel álló műfajokat: a kamaratörténetet, a beszélyt és a karcolatot, visszatérő témái közé pedig a szomorúságot és a magányt sorolta. Az *Átmenetek* című kötet írásai erősen reflektálnak társadalmi problémákra (gyermeknevelés, állatkínzás, abortusz, pletyka, alvilág), a beszédmód szempontjából pedig fontos sajátosság, hogy a kimondott szó mellett hangsúlyt kap a hallgatás, vagyis az, ami kimondatlan marad. Ezzel kapcsolatos Bányaí Éva vizsgálódása is, aki a csend különböző formáit elemzi. A szövegek töredezettsége és a folytonosság hiánya szintén az elhallgatás jelenlétére utalnak.

Horváth Csaba az irodalmi levél lehetőségeit elemzi a *Zsibvásár* egyik szövege alapján, miközben újra felveti a műfaji besorolás kérdését is. Elemzésében párhuzamba állítja a szöveget Bereményi Géza, Esterházy Péter és Tar Sándor hasonló jellegű műveivel.

Borcsa János és Egyed Emese Mózesnek az *Igaz Szó*, a *Korunk* és az *Utunk* lapjaiban megjelent kritikái írásaival foglalkoznak. Kritikáiban, melyeknek stílusát igényes nyelvhasználat, pontosság és tiszta megfogalmazás jellemzi, többek között Kemény János, Sütő István, Markó Béla és Horváth Imre munkásságát elemezte, különös hangsúlyt fektetve a valóságismeretre és a társadalmi beágyazottságra. Egyed Emese célja, hogy Mózes versesköteteiről írott kritikáin keresztül feltárja a szerző olvasmánypreferenciáit, esztétikai szemléletét, elemzői módszereit és nyelvhasználatának sajátosságait. Mózes figyelmet fordít azokra a prózaírókra is, akik lírával kezdték a pályájukat. Király László verseiben például felismeri a prózai jellegű távolságtartás és az objektivitás irányába mutató törekvéseket, emellett nagyra értékeli a verses epikát, melyet egy korszak problémáinak átfogó kifejezési formájaként tartott számon mind a világ, mind a magyar irodalomban.

Demeter Zsuzsa a *Helikonnal* való kapcsolatot elemzi, kiemelve, hogy Mózes írásaiban a „mindenkori jelen” megragadása, és szövegei elsősorban személyes tapasztalatokon alapulnak. A képzőművészeti jellegű írásaiban Mózes nem hagyományosan közelít a művészethez, hiszen gyakran beleírja saját nézőpontját és bizonytalanságát, így ezek az írások egyszerre szólnak a művészetről és saját magáról is. Berki Tímea pedig a *Napsugár*-beli publikációkról ír, melyek révén Mózes új olvasói rétegeket ér el. Az 1975 és 1976-ban közölt két prózai mű kapcsán az életrajzi és irodalmi szövegek viszonya különösen izgalmas kérdéssé válik. Bár felmerülnek az anyagi nehézségek, az írói lét bizonytalansága és a tanári pálya terhei, hangsúlyozza, hogy a művek keletkezése és az életrajzi események nem feltétlenül esnek egybe.

A kötet zárótanulmányának szerzője Radics Péter, aki a digitális irodalmi örökség kérdését tárgyalja bemutatva a Digitális Irodalmi Akadémia működését, melynek Mózes is posztumusz tagjává vált 2019-ben. A DIA-n

minden szerzőhöz részletes profil készül, amely rövid életrajzot, pályaképet, digitalizált műveket, szakirodalmi munkákat, fényképeket, kéziratokat, fotókat, hangfelvételeket tartalmaz. Mózes Attila esetében ezt Antal Balázs állította össze.

A tanulmánykötet második részének interjúi közül az egyiket Szántai János készítette Király Lászlóval, aki személyes emlékein keresztül idézi fel egykori szerkesztőtársát. A másik beszélgetésben pedig Papp Attila Zsolt, Antal Balázs, Radics Péter, Vermesser Levente és Vida Gábor tárgyalják az életmű jelentőségét, a kortárs fogadtatást és az író különleges alkati-szemleli karakterét. A beszélgetések során elhangzik, hogy Mózes Attila a kortársaihoz viszonyítva erősen megalapozott műveltséggel rendelkező, biztos tudású, szakmailag rendkívül megbízható, pontos ember volt. Személyiségének egyik meghatározó vonása, hogy tekintélyesebb irodalmi szereplőkkel szemben is nyíltan megfogalmazta kifogásait, valamint nem törekedett irodalmi kapcsolatok kiépítésére, így úgy tűnhetett, mintha tudatosan távol maradna a szélesebb irodalmi közegtől. A beszélgetésekből egy rendkívül tudatos, ugyanakkor sérülékeny alkotó képe rajzolódik ki, akinek életműve a kortárs magyar próza egyik jelentős, de méltatlanul kevésbé feldolgozott teljesítménye.

A konferenciára készült szépirodalmi szövegekben több szerző (Fekete Vince, Király Zoltán, Vida Gábor, László Noémi, Vermesser Levente, Márton Evelin, Antal Balázs, Wirth Imre) Mózes alakját, életművét, személyes környezetét és a kolozsvári mindennapok világát idézi meg. Hangsúlyt helyeznek a szerkesztőségi munkára, az írói közösség tapasztalataira, az ismerősök hálójára, a függőségek (dohányzás és ivás) jelenlétére és a nehéz egzisztenciális helyzetre.

Mindezek alapján *A század hamutartója* egy fontos irodalomtörténeti vállalkozás, hiszen egy olyan szerző életművét állítja ismét a figyelem középpontjába, aki jelentősége ellenére hosszabb időn keresztül

hátterbe szorult. A tanulmányok meggyőzően mutatják meg, hogy Mózes Attila prózája ma is újraolvasható és újraértelmezhető.

A kötet egyik legnagyobb erőssége a nézőpontok sokfélesége. A szerzők többféle módszerrel közelítenek az életműhöz, többek közt poétikai, narratológiai, társadalom- és recepciótörténeti, intézményi és magánéleti szempontok egyaránt érvényesülnek. Ezáltal a kötet nem egyetlen értelmezési irányt követ, hanem nyitott, gazdag értelmezői teret hoz létre. Külön értéke, hogy a tudományos szövegek mellett interjúk és szépirodalmi művek is szerepelnek, így az olvasó Mózesről nemcsak mint íróról, hanem mint emberről, munkatársról is árnyaltabb képet kaphat. A könyv esetleges gyengesége éppen ebből a heterogenitásból fakadhat. A konferenciaanyag természetéből adódóan egyes témák, bizonyos megállapítások több tanulmányban is visszatérnek, az ismétlődések azonban nem csökkentik a kötet értékét és színvonalát, hanem inkább erősítik az állítások igazságértékét.

A tanulmányok gyakran túlmutatnak Mózes Attila személyén és életművén. Olyan témákat érintenek, mint az idegenség, a köztetés lét, a kisebbségi tapasztalat, a társadalmi peremhelyzetek, a hallgatás és a kimondatlanság kérdései, melyek ma is aktuálisak. Éppen ezért forgathatják kutatók, egyetemi hallgatók, irodalomtanárok, de az érdeklődő olvasók is, különösen az erdélyiek, még inkább a kolozsváriak, hiszen Mózes Attila személye és életútja szorosan kapcsolódik a városhoz, amely több írásában is fontos háttérként jelenik meg. A kötet emellett jó kiindulópont lehet azoknak is, akik most kezdenek tájékozódni a szerző munkásságában vagy tágabb értelemben az erdélyi magyar irodalomban, mivel ehhez segítséget nyújt a tanulmányokban többször hivatkozott szakirodalmi munkák, a DIA anyagai, valamint a Mózessel készült korábbi interjúk és visszaemlékezések.

SÁNDOR EMESE

Prielle Kornélia pályafutása a 19. századi színésznői életkeret és szerepformálás metszetében

Bartha Katalin Ágnes: *Történeti játéktílus és gyakorlat. Prielle Kornélia pályafutásának színházművészeti és társadalmi dimenziói*. Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár 2025. 287 oldal.

A múlt rekonstruálhatóságának és vizsgálatának alapvető dilemmája – vagyis annak kérdése, hogy miként ismerhetjük meg azt, ami már nincs jelen – központi szerepet játszik a színháztörténeti kutatások során. A múlt vizsgálatának ezen problematikájára Bartha Katalin Ágnes is kiter tanulmánykötetében, hiszen a kutatásának fókuszában álló színésznő, Prielle Kornélia játéktílusának feltérképezéséhez a 19. századig nyúl vissza.

A máramarosszigeti születésű Prielle Kornélia a 19. századi magyar színjátszás kiemelkedő alakja volt, aki színésznői pályafutását 1841-ben, 15 évesen Szatmáron, Tóth István társulatánál kezdi, ahonnan Kilényi Dávid társulatán keresztül érkezik meg 1844-ben a Nemzeti Színház színpadára, ahol többször is szerződtek, majd 1881-ben örökös taggá választják. A korabeli recepciók jellemzően rendkívül elismerően nyilatkoznak róla, ennek ellenére neve ma kevésbé ismert a szélesebb közönség körében, így érdemes feltárni és áttekinteni termékeny színésznői tevékenységét a színpadon és azon túl. Bartha Katalin Ágnes tanulmánykötetében, Prielle Kornélia élettörténetét feltárva,

a biográfiai módszert a színházi historiográfiával és a performance studies-zal kapcsolja össze, és ezekre a módszerekre alapozva vizsgálja a színésznő színpadi játékmódját és -stílusát: „A prielle-i játéknyelvet, a gesztus-mimika és hangkezelés vonatkozásait nem önmagában létezőnek tekintem, hanem olyan készletnek, tudásnak, amely korabeli cselekvés- és viselkedésmódok kódrendszerére épül, s nem független ezektől”. (9.) Az idézett rész világosan indokolja a társadalmi folyamatok, dinamikák figyelembevételének nélkülözhetetlenségét a korabeli színházi játékmód és -stílus jellegének megértéséhez és pontos elemzéséhez. A kötet bevezető részében tehát arra is hangsúly kerül, hogy a játéktílus milyensége színházkultúránként és időben is módosul, hiszen társadalmi és művészi konvenciókhoz kötött. Noha a szerző célja Prielle Kornélia alkotómunkájának vizsgálata a színpadi alakítások fényében, egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy a színésznő élettörténete töredezett és sokrétű, ezért egyetlen lineáris narratívában nem átfogható, így az említett módszert, az írott és a megtestesült kultúra együtt szemlélésének módszerét javasolja.

SIKLÓDI ORSOLYA (2003) – mesterképzős hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, orsolya.siklodi@stud.ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-19>

A tanulmánykötet szerkezetét tekintve két nagy fejezetből tevődik össze: *Színésznői életkeret* és *Színpadí játék*. Ezeket előzi meg egy bevezető rész, majd követi egy következtetésekből álló rész, a kötet függelékkel – képekkel, két térképpel, Prielle Kornélia különböző feljegyzéseivel, bibliográfiával, személy- és címnévmutatóval – zárul. A szerző már a bevezetőben magyarázatot nyújt arra, hogy miért Prielle Kornéliát helyezte kutatásának fókuszába. Erre a fő motivációt az a sajátosság szolgáltatta, hogy míg a korabeli színésznők többsége egy néhány évtizedes pályafutást követően visszavonult, addig Prielle esetében mintegy hat és fél évtizedes aktív színészi pályáról beszélhetünk, amely pályafutással kapcsolatban utólag a lexikonszócikknek csak annyit állítanak, hogy a francia társalgási drámák kitűnő szalonszínésznője volt. A szerző bevallása szerint „az adatsorok és szerepköri beskatulyázás egyszerűsítő eljárásai helyett a hat és fél évtizedes aktív színészi pálya mikrodimenzióinak vizsgálata a korabeli színházművészet és színészeti professzió lényegi összetevőinek és társadalmi szerepének, ezen belül is Prielle színpadí és színpadon kívüli alakjának, színpadí játéknelvének megvilágításával kecsegtet”. (7)

A *Színésznői életkeret* című, első nagy fejezet elején a szerző további adatokkal szolgál Prielle Kornélia életéről: 1826. június 1-jén született, a kispolgárság legalsó rétegéből származott, apja máramarosszigeti szíjgyártó mester, anyja erdélyi származású volt, ő maga rövid ideig kisegítő tanítónőként tevékenykedett, a Nemzeti Színház első örökös tagjának választotta. A szerző Prielle színházhoz való vonzódásának kezdetét a máramarosszigeti úri műkedvelő előadásokhoz köti, és rámutat, hogy a színészi pálya egzisztenciateremtő lehetősége is nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy Prielle a későbbiekben a színészi hivatást választotta. Az első nagy fejezetben belüli négy kis alfejezet javarészt a színésznő társas viszonyait,

a társadalomban vállalt szerepét, privát és publikus életét tekinti át és elemzi a korabeli, 19. századi társadalomtörténeti és színháztörténeti kontextus figyelembevételével. Az alfejezetek során számos idézettel találkozunk, melyek oroszlánrésze a színésznő levelezéseiből kerül ki, és ezek az idézetek egyszerre szolgálnak szemléltetésre és a kötetben állítottak alátámasztására.

Ahogy Prielle Kornélia életében, úgy a *Színésznői életkeret* című fejezetben is kiemelt szerepet kap az adakozás és a jótékonykodás: Prielle jótékonykodási stratégiáját a korszak két másik nagyra tartott színésznője, Jászai Mari és Bulyovszkyné Szilágyi Lilla stratégiájával veti össze. A korban a jótékonykodás bevett szokás volt, a színészek esetében ráadásul nagyban hozzájárult imázsuk építéséhez. A fejezet számba veszi Prielle jótékonykodási, adakozási akcióit és azokat az egyleteket, amelyeket a színésznő támogatott. Izgalmas azonban az a megállapítás, miszerint „nagyvonalúsága nem egyszerűsíthető le és magyarázható a hírnevesség növelésének szándékával, inkább jellemző személyiségjegyei közé sorolhatjuk”. (41) A tanulmánykötet Jászai és Bulyovszkyné esetében is ugyanarra a jótékonykodási tendenciára mutat rá, mint Prielle esetében, mégis felmerül egy jelentős különbség ketjük között: az utóbbi azon törekvéssel, hogy a német színpadokon is hírnevet szerezzen magának, itthon éppen az ellenkezőjét érte el. A nemzetépítés korszakában a Prielle-t nemzeti színésznőként ünneplő közönség Bulyovszkynét a külföldön szerzett dicsősége miatt támadta. E fejezet másik fontos témája éppen a nemzeti színésznői szerepvállalás, a honleánytípus. A korban a kiegészítést megelőzően a nemzetépítéssel kapcsolatos törekvések egyebek mellett a színház intézményének működését is meghatározták, ezért a kötetben is hangsúlyos szerepet kap a színház mint a nemzeti művelődés és nyelv fenntartására alakult közintézet. Prielle saját, egyéni céljait is a nemzeti

célokhoz igazította, és önértelmezésében honleányként tekintett magára. Ebben az alfejezetben továbbá szó esik vidéki fellépéseiről, vendéjátékairól, amelyek kapcsán szintén felmerül a jótékonykodás gyakorlata, valamint ez a rész megelőlegezi a 3. alfejezet társas viszonyainak témakörét is, hiszen azt állítja, hogy a színésznő vidéki vendéjátékai során gyakran ismerősöknél szállt meg, ami társas kapcsolatainak kiterjedt hálózatát és kötelékét jelzi. A társas viszonyokat tekintve az alfejezet egyik fő állítása, hogy Prielle Kornélia, bár elsősorban színpadi alakítása révén nyűgözte le a közönséget, a színpadon kívüli népszerűsége jó modorával, személyiségével és életformájával, illetve a viselkedéskultúra tiszteletben tartásával magyarázható. A szerző ugyanakkor visszacsatol a jótékonykodás gyakorlatára is, és megállapítja, hogy az Prielle-t társadalmi szereplőként hitelesítette. A 4. alfejezet az otthonteremtés és a professzionalizáció kérdéskörét járja körül, különös tekintettel a Prielle Kornélia és Szerdahelyi Kálmán második házasságkötése utáni közös lakásuk felújítására és berendezésére, amely folyamatot az olvasó szépen nyomon követheti a két fél levélváltásain keresztül. Ebben az alfejezetben a szerző mellett érvel, hogy a színészlakás mint diszkurzív tér szerepet játszik a professzionális identitás megteremtésében. A fejezetet a Nemzeti Színház színészeinek jövedelméről szóló rész zárja, amellyel kapcsolatban a szerző megállapítja, hogy a színészek a társadalmi megbecsüléshez képest ritkán érték el anyagiakban a társadalmi státuszuknak megfelelő életvitelt. Továbbá, ebben a részben röviden szó esik a férfi és női színészek közti költségbeli különbségekről: a színésznők magasabb fizetést kaptak, mint férfi társaik, ellenben költségeik is sokkal magasabbra hágtek (gondoljunk csak a színpadi jelmezek megvásárlásának kényszerére), illetve a férfi színészek gyakran más munkákkal

is pénzt kerestek. Tekintettel arra, hogy a szerző csak röviden tesz említést a színészi szakmán belüli, nemek szerinti költségbeli differenciálás kérdéséről, a recenzius hiányolta e téma bővebb kifejtését.

A kötet második nagy fejezete *Színpadi játék* címen elsőként a 19. századi színpadi játék változásait tárja fel a természetesség eszményének változásán keresztül, majd azt követően részletezi a 19. század színházának a szerepköréről való gondolkodását, összefüggésbe hozva azt a színészi nyilvános imázssal. A fejezet Prielle Kornélia két alakításának interpretációjával zárul, a két szerep a korabeli társadalmi normarendszer kontextusában kerül értelmezésre.

A szerző a színpadi alakítás természetességének fogalmát illetően egy kulcsfontosságú tényezőre hívja fel a figyelmet, nevezetesen a társadalmi konvenciók által meghatározott voltára, amelyen keresztül a 19. századi színpadi játék változásai is könnyen megragadhatóvá válnak. A tanulmánykötet a magyar hivatásos színjátszás kezdetétől a századforduló környékéig tekint át a színházi korszakok játékmódjainak jellegzetességeit, a természetesség fogalmának változásai függvényében. A szerző korabeli kritikákat alapul véve amellet érvel, hogy Prielle szalonszínésznői játékaának sikerét éppen az akkor újfent megújuló természetességben, egy, a még korábban nem tapasztalt újszerűségben látták. Ellenben lényegesnek tartom kiemelni azt a részt, amely szerint Prielle maga is tisztában volt a szerepalkotás kulturális kódoltságával, azt főként Gautier Margit szerepében érzékelve, amelyet hosszú ideig alakított, és amely játékaának recepciója merőben eltért az egyes korszakok tekintetében. A szerepkörrel foglalkozó alfejezetek vonatkozásában beszédes a korabeli színházi törvénykönyvekben tükröződő álláspont (vagy álláspontok, amennyiben az európai szintérre való rövid kitekintést is figyelembe vesszük), valamint az ezekhez képest a valóságra reflektáló, intézményi

diskurzus. Ezenfelül a színészek szerepköreinek elkerülhetetlen összefonódása nyilvános imázsukkal is izgalmas vizsgálati lehetőséget nyújt, amelyet a kötet szerzője meg is ragad. Prielle Kornélia kapcsán fontos következtetése, hogy Bulyovszkynéval ellentétben, aki főként imázsának megfelelő szerepeket volt hajlandó eljátszani, Prielle-nak nem esett nehezére a fikciós alakoknak alárendelni magát, és teremtő erővel játszani olyan szerepeket is, amelyek eltértek civil imázsától. Egy ilyen szerepe volt Zikka, Sardou *Dora* című drámájának kémgrófnője. A kötet végezetül Adolphe Belot *A 47-ik cikk* című drámájában Cora szerepének Prielle általi alakítását tárgyalja. Cora szerepét illetően a kor emberét egyébként is foglalkoztató örület – főként a női lélek és elme működésével összefüggésben – színpadi meglevenítésének prielle-i eszköztára kerül előtérbe.

A tanulmánykötet a színháztörténeti kutatás, azon belül egy 19. századi színésznő játéktílusának vizsgálata kapcsán olyan

kulcsfontosságú szempontokat állít előtérbe, mint a játéktílus társadalmi meghatározottsága vagy a színészi pálya, a társadalmi szerepvállalás és a publikus imázs közötti összefüggésrendszer. A szerző módszertani választása is meggyőző, hiszen a biográfiai megközelítésnek a színházi historiográfiával és a performance studies-zal való ötvözése lehetővé teszi Prielle Kornélia színészi pályafutásának sokrétű vizsgálatát. A kutatás alaposságát jól tükrözi a levelezésekre és korabeli kritikákra épülő részletes elemzés. Ugyanakkor hiányérzetet kelt, hogy a nemzetközi, főként az európai színházi tendenciák csak érintőlegesen jelennek meg, a komparatív részek némelyike pedig hozzávetőlegesnek hat. Mindezek ellenére a kötet kiváló tájékoztató pontot nyújt a 19. századi színháztörténet kutatóinak, miközben a laikus olvasó számára is könnyen befogadható.

SIKLÓDI ORSOLYA

Mindent vagy semmit? Kisebbségi dilemmák a háromnyelvű *Echinox*ban

Szenkovics Enikő: *A háromnyelvű Echinox. A romániai német irodalom reprezentációi a folyóirat hőskorában (1969–1989).*

Szépirodalmi Figyelő Alapítvány–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár 2025. 287 oldal.

Szenkovics Enikő *A háromnyelvű Echinox* című monográfiája a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány és az Erdélyi Múzeum-Egyesület közös gondozásában jelent meg 2025-ben. A kötet a kisszámú magyar nyelvű *Echinox*-kutatások sorába illeszkedik, és ennek is egy ritkán vizsgált részére fókuszál. A szerző a romániai német irodalom reprezentációit vizsgálja 1969–1989 között, miközben tágabb összefüggések mentén tájékozódva elemzi a kolozsvári egyetemi lap működését. A kötet célja annak feltárása, hogy miként működött az *Echinox* háromnyelvű szerkesztőségi közege, illetve milyen szerepet játszott a román, magyar és német irodalmi kapcsolatok alakulásában. A kutatás sikerét egy plurális fókuszú szempontrendszer biztosítja, melyet a monográfia struktúrája is tükröz: a bevezető gondolatokat az elméleti támpontok kijelölése, majd a romániai német irodalom fogalmának tisztázása követi, a negyedik fejezetben kultúrpolitikai kitekintő kap teret, a korszak irodalmi köreinek és többnyelvű lapjainak ismertetésével kiegészülve, ezután pedig az *Echinox*ban megjelenő német nyelvű anyagok részletes elemzése kerül előtérbe.

A kötet felépítését tekintve jól ötvözi az ismertetés az értelmezés horizontjait. Az al-

kalmazott elméleti keretek – elsősorban az imagológia és a transzkulturalizmus – ezt az egyensúlyt módszertani szinten is megalapozzák. Az imagológiai megközelítés lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy miként jelennek meg a különböző nemzeti és kulturális identitások a folyóirat szövegeiben, milyen mechanizmusokra épül az irodalmi (ön)reprezentáció, és milyen többletjelentéssel gazdagodhat egy szöveg, ha egy „másik” viszonylatában is megfigyeljük. A transzkulturalizmus kerete ezzel párhuzamosan a kulturális határok átjárhatóságára, valamint az egymással érintkező nyelvi és irodalmi hagyományok közötti kölcsönhatásokra irányítja a figyelmet, különös tekintettel azokra a közvetítési gyakorlatokra, amelyek a többnyelvű szerkesztőségi működésben válnak láthatóvá. Ezen elméletek szempontjából szükséges az *Echinox*ot térben és időben is megfelelő alapossággal elhelyezni, mely feladatra a kultúrpolitikai kitekintő vállalkozik: a szerző ebben a fejezetben tárgyalja a korszak intézményi és ideológiai kereteit a második világháború végétől a nyolcvanas évekig. A történelmi korlátok és lehetőségek ismertetése hozzájárul ahhoz, hogy az *Echinox*-jelenség ne csupán egy izolált irodalmi műhelyként, hanem

SOLYOM-BIRÓ ORSOLYA (2003) – mesterszakos hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, orsolya.solyom@stud.ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-20>

sajátos, a kommunista Románia kulturális nyilvánosságában működő, többnyelvű kulturális térként artikulálódjon. A fejezet körüljárja a romániai irodalmi mező működését, kitérve az egyetemi és írószövetségi struktúrákra, valamint azokra a többnyelvű folyóiratokra és irodalmi csoportosulásokra, amelyek az *Echinox* elődjeiként értelmezhetők – ilyenek az *ITK*, az *Aurora*, a *Cultura* és a *Banatul*. A szerző külön figyelmet fordít a cenzúra működésére és a kultúrpolitika irányító szerepére is, amely a publikációs lehetőségeket és a szerkesztőségi gyakorlatokat alapvetően meghatározta. Ez a kontextus teremti meg azt az értelmezési keretet, amelyben a kötet a folyóirat konkrét anyagát vizsgálja. A feldolgozott forrásanyag hozzáférhetővé teszi az *Echinox* működésének fontosabb állomásait – például az alapítást, a tematikus és jubileumi számokat –, ám kritikát fogalmaz meg archívumok hiányosságaira vonatkozóan, amelyek valójában a korabeli cenzúra következményeiként értelmezhetők. A szerző több ponton is taglalja a cenzúra *Echinox*-ra gyakorolt hatását, és kiemeli azt a máig egyedi folyamatot, ahogyan a szerkesztőségi együttműködés egy közös, cenzúrával szembeni ellenállást alakított ki: az egyetemi lap „selepe”-funkcióját.

A különböző szempontokat érvényesítő polifonikus megszólalásmód a kötet egészének regiszterét meghatározza. A szerző nem törekszik a különböző álláspontok egységes narratívába rendezésére, hanem azok egymás mellé helyezésével teremti meg az önálló értelmezés lehetőségét. Ez a szemlélet főként az *Echinox* indulását és ennek háromnyelvűségét taglaló fejezetekben érvényesül, így például a magyar írócsoportosulások kezdeti ellenállása a háromoldalas kerettel szemben, valamint az első magyar szerkesztők pragmatikus alkalmazkodási stratégiája egyaránt megmutatkozik. A kötet ezáltal elutasítja egy utólagos konszenzus konstruálását, teret ad intézményi, nyelvi és kulturális érdekellentéteknek is.

Ebbe a megszólalásmódba illeszkedik később a melléklet is, mely Szenkovics Enikő négy interjút tartalmazza korábbi *Echinox*-munkatársakkal – Gaal Györggyel, Rostás Zoltánnal, Franz Hodjakkal és Georg Aeschttel. Ezek a mellékletek amellett, hogy illusztratív szerepet töltenek be, önálló, autentikus nézőpontként is kapcsolódnak a kötet érvrendszeréhez. Jelentőségük abban áll, hogy az *Echinox* történetének intézményi és irodalmi folyamatai személyes tapasztalatok felől is megközelíthetővé válnak, miközben az interjúforma közvetlensége a korszak eltérő értelmezéseit is megjeleníti. Az interjúk így nem lezárják, hanem tovább árnyalják a dialógust, és megerősítik azt az állítást, hogy a lap története nem írható le egy homogén narratívában. A formális intézménytörténeti megszólalások mellett találunk az egyszerű mindennapokhoz kapcsolódó emlékezőrészleteket is, melyek kiemelik a – gyakran véletlenszerű – emberi kapcsolatok szerepét is, például Rostás Zoltán megjegyzése, miszerint „az *Echinox* szempontjából rendkívüli jelentőségük volt a kávézóknak” (240).

Az *Echinox*-ban megjelenő romániai német irodalmat feldolgozó fejezet a kötet fókuszpontját képezi, hiánypótló, egy kiterjedt kutatómunka részletgazdag eredményeit tárja elénk. A szerző a transzkulturális szempontjából vizsgálja az erdélyi szászok és a bánsági svábok körül kialakuló irodalmi jelenségeket, valamint a hozzájuk kapcsolódó csoportosulásokat, mint az Aktionsgruppe Banat, illetve különböző intézményi és kulturális folyamatokat. A kvantitatív és kvalitatív elemzések együttes alkalmazása két, egymástól jól elkülöníthető periódust rajzol ki: míg az első évtizedben (1968/1969–1979) intenzívebb jelenlét és élénkebb transzkulturális gyakorlatok figyelhetők meg, addig 1980 és 1989 között a német nyelvű oldalak és az ezekhez kapcsolódó szerkesztői, szerzői és fordítói aktivitás fokozatosan visszaszorul. A kötet

nemcsak annak az 1-1 oldalnak az összetételét vizsgálja, mely laponként jutott a németeknek, hanem az átjárások különböző lehetőségeire is kitér: miként jelentek meg a német szerzők fordításokban, kritikákban vagy más nyelvű rovatokban, valamint milyen szerepet töltenek be a hídépítés melegágyának tekintett 1980/3–5., „testvériség szellemében fogant” lapszámban, illetve a jubileumi számokban. A vizsgálat számos német szerző pályafutásáról és a lapban betöltött szerepéről megemlékezik. Ilyen például Bernd Kolf, az *Echinox* nagy felfedezettje, Werner Söllner, akire a kor egyik legsokoldalúbb szerzőjeként tekinthetünk, illetve Franz Hodjak, az egyetemi lap legtöbbször publikált német írója, aki szerzőként és szerkesztőként egyaránt a kötet egyik központi alakjává válik. Hodjak munkásságával aktívan alakította az *Echinox* német oldalát és magát a német irodalmi közeget, szoros barátságot ápolott román és magyar szerkesztőtársaival, miközben megszólalásai a kor szak sajátos negatív tapasztalataira, politikai és társadalmi feszültségeire egyaránt rávilágítanak. Hodjak beemelése által kirajzolódik, hogy a transzkulturális nyitottság nem függetleníthető a kor viszonyaitól: a német szerzők marginalizálódása, a kivándorlás kérdése és a cenzúra működése egyaránt befolyásolták a megszólalás lehetőségeit. E folyamatok személyes dimenziói a monográfiában idézett és értelmezett szövegekben is megjelennek, például a következő részletben: „Verseim autóiskolák/ felismerhető és titkos közlekedési jelzésekkel;/ Aki a sorokon utazik, jól utazik./ Aki a sorok között utazik, még jobban utazik”. (194)

Hogyan értelmezhető tehát az *Echinox* hőskora és öröksége kisebbségi

perspektívából? A kötet alapján a folyóirat nem egy idealizált kulturális modellként jelenik meg, hanem egy olyan történeti jelenségként, amelyet gyakran ellentmondások és korlátozott mozgásterek határoztak meg. Azonban, ahogy a kötet konklúziója is hangsúlyozza, az egyes hiányosságok és aránytalanságok ellenére a háromnyelvű *Echinox* folyóirat igen jelentős szerepet játszott a kommunizmus alatti irodalmi életben, neve Kolozsvár mellett Románia-szerte, sőt a határokon túl is ismertté vált. Ebben az értelemben a monográfia múltidéző stratégiája nem a mindent vagy semmit dilemmájában ragadható meg. Nem az idealizálás vagy elutasítás között kell választanunk, hanem különböző tapasztalatok együttes vizsgálatára ösztönöz: meg kell értenünk a tenyérynyi mozgásterek, az egy, illetve a három oldalak hogyanjait.

Összességében úgy vélem, *A háromnyelvű Echinox* egy egyszerű folyóirat-történetnél nagyobb léptékű tudományos hasznosíthatósággal rendelkezik, módszertani megalkotottságának, a tematika relevanciájának és az emberi dimenziók érzékeny feltárásának köszönhetően. Ebből adódóan a kötet a kisebbségkutatás, a transzkulturális vizsgálatok, a fordítástudomány, a sajtótörténet és a kulturális intézménytörténet iránt érdeklődő szakmai közönség mellett korábbi *Echinox* munkatársakhoz és olvasókhöz is szólhat, hiszen képes számos új szempontot kínálni a teljes közép-európai múlt, a többnyelvűség és a kulturális együttlét megértéséhez és mindenkori vizsgálatához egyaránt.

SOLYOM-BIRÓ ORSOLYA

Nyelv, tér, reflexió: a jelentésképzés horizontjai

Borsodi L. László: *Irodalomgrammatikák*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2025. 539 oldal.

Borsodi L. László *Irodalomgrammatikák* című tanulmány- és kritikakötete egy olyan írásgyűjtemény, amely a kortárs magyar irodalom nyelvi-poétikai működésének feltérképezésére vállalkozik. A bevezetés már az első mondatokban kijelöli a kritikus helyzetének alapvető bizonytalanságát: a kortárs irodalom folyamatos mozgásban van, ezért az értelmező csak részleges képet tud felmutatni róla. A kötet ezt a részlegességet olyan értelmezői térként kezeli, amelyben a vizsgált művek nyelvi világai egymás mellé rendezhetők, összevethetők, újraértelmezhetők.

Az *Irodalomgrammatikák* legfőbb erénye a következetesen felépített értelmezői tekintet: a szerző minden fejezetben ugyanazzal a fegyvelmezzel, mégis érzékeny olvasói attitűddel közelít a vizsgált művekhez, és ezzel egységes szellemi teret hoz létre a sokféle szöveg között. A kötet egészét áthatja az a meggyőződés, hogy az irodalom értelmezése folyamat, amelyben a kritikus feladata a szövegek működésének feltárása, a jelentésképződés irányainak megmutatása. A könyv stílusa letisztult, pontos, a tudományos igényességet természetes módon ötvözi az eszszéisztikus gondolkodás szabadságával. A mondatok ritmusa, a fogalmi tisztaság és a gondolatmenetek arányos felépítése azt jelzi, hogy a kötet szerzője „belakja” az irodalmi

szövegek világát. A kritikai nyelv nem hi-
valkodó, nem öncélú, inkább egyfajta halk,
de határozott jelenlétet teremt: a szerző úgy
van jelen a szövegekben, hogy közben teret
enged a művek saját hangjának is. Ez a visz-
safogott, mégis határozott kritikai pozíció
a kötet egyik legnagyobb erénye.

A szerző a „irodalomgrammatika” fo-
galmával írja le azt a kritikai attitűdöt, amely
a kötet egészét szervezi. A kifejezés Markó
Béla *Istentelen grammatika* című verséből
ered, és Borsodi olvasatában a nyelvi tuda-
tosságra, a poétikai eljárások következetes
figyelésére irányítja a hangsúlyt. A gram-
matikai metafora nem elméleti rendszer,
inkább olyan rendezőelv, amely a művek kö-
zötti poétikai rokonságokat és érintkezése-
ket teszi láthatóvá.

A könyv szerkezete átgondolt: a fejeze-
tek tematikus és poétikai szempontok sze-
rint rendeződnek, és így a kötet egyfajta
értelmezői térkép, amelyen a kortárs iro-
dalom különböző jelenségei egymásra ve-
tülnek. A szerző a vizsgált műveket tágabb
irodalmi, kulturális és történeti kontextusba
helyezi, közben a fókusz a konkrét szövegek
működésén marad. Széles horizontot nyit, de
mindig a részletekben találja meg az értel-
mezés valódi tétjét. A hét nagy fejezet ennek
a szemléletnek a főbb csomópontjait jelöli ki.
A költői nyelv metafizikája a transzcendencia

és a nyelv viszonyát vizsgálja; a *Létösszegző-számvető versbeszéd* az egzisztenciális önszembeállítás különböző lírai formáit rendezi közös térbe. A *Közösségi költőszerepek* fejezete a lírai szó társadalmi beágyazottságát térképezi fel, míg a *Lírai beszéd határvidéke* a műfaji átjárhatóság és a kísérleti líra irányai felé nyit. A *Történet és elbeszélhetőség* a narratív identitás kérdéseit vizsgálja, a *szerepteremtés mint önértelmező alakzat* pedig az identitás performatív és testi dimenzióit helyezi előtérbe. A záró fejezet, a *kritikus pozíciója*, a kritikai beszéd önreflexív terét is megnyitja, összekacsolvva Tamás Dénes és Zsidó Ferenc munkáival; visszacsatolja a kötet egészének kérdésfelvetéseit a kritika működésére. Mindezekre részletesebben is kitérek. Az *Irodalomgrammatikák* így olyan kritikai vállalkozás, amely a kortárs irodalom sokféleségét a nyelvi-poétikai működésmódok felől közelíti meg. A kötet olyan mozaikokat helyez egymás mellé, amelyekből a befogadó saját értelmezési térképet rajzolhat.

Az *Irodalomgrammatikák* első nagy fejezete olyan műveket gyűjt egybe, amelyekben a költői szó a lét mélyebb, transzcendens rétegei felé nyílik. A fejezet központi kérdése az, miként válik a nyelv a metafizikai tapasztalat hordozójává, és hogyan képes a versbeszéd a kimondhatóság határán túli tartományokat megközelíteni. A fejezetben szereplő szerzők – Pilinszky Jánostól Dékány Dávidig – mind olyan poétikai világot teremtenek, ahol a szó és a csend, a jelenlét és a hiány, a hit és a kétely egymást erősítve alakítják a lírai megszólalást.

A fejezet nyitó tanulmánya Pilinszky *Beszélgetések* című kötetét értelmezi, és azt mutatja meg, hogy a költő interjúi ugyanabban a metafizikai térben szólalnak meg, mint versei. A beszélgetésekben Pilinszky a nyelv eredőpontját keresi, azt a helyet, ahol a szó a csendből emelkedik ki. A tanulmány szerint az olvasóval való találkozás ebben a személytelenségben válik személyessé, ahogy Pilinszky fogalmaz: „valaki, aki egyedül

van, belekezd a legmélyebb párbeszédbe” (18). A fejezet Pilinszky univerzumát olyan labirintusként írja le, amelyben a költő és az olvasó egyaránt úton van, és ahol a metafizikai tapasztalat esztétikai formát ölt. A fejezetnek egy másik hangsúlyos része Lövetei László *Zákeus fügefája* című kötetének értelmezése, ahol az istenkeresés válik a lírai beszéd meghatározó szervezőelvévé. Borsodi L. László Lövetei költészete kapcsán megfogalmazza, hogy fokozatosan jut el ahhoz a nyelvhez, amelyben a hit, a kétely és a metafizikai várakozás egyszerre kap hangot. A kötet szerkezete – a szárnyasoltár metaforája – a keresés dramaturgiáját jeleníti meg, és a bibliai történet újraértelmezése a metafizikai kérdésfeltevés poétikai formájává válik.

Az egység egészében olyan költői világok rajzolódnak ki, amelyekben a nyelv a lét mélyebb dimenziói felé mutatnak, ezáltal a metafizikai kérdésfeltevés a versnyelvben megküzdött tapasztalatként jelenik meg. Ezeket a szövegeket az a felismerés köti össze, hogy a kortárs líra egyik alapvető működésmódja a transzcendencia felé való nyelvi közelítés: a szó és a csend, a keresés és a bizonytalanság egyaránt jelentést hordoz, és együtt teremtik meg a vers világát.

A *Létösszegző-számvető versbeszéd* című fejezet olyan költői világokat gyűjt egybe, amelyekben a lírai megszólalás a személyes és egzisztenciális tapasztalatok összegzésének terévé válik. A fejezet alapvető kérdése az, hogyan formálódik a vers a lét végességével, a veszteséggel, a magány tapasztalatával való szembenézés nyelvi alakzatává. A fejezetben szereplő szerzők – többek között: Vári Csaba, László Noémi, Fekete Vince – mind olyan poétikai attitűdöt képviselnek, amelyben a vers a számvetés, a belső mérlegelés és a létezés határhelyzeteinek megfogalmazására szolgál. A fejezet nyitó írása Vári Csaba *Vérvegyjel* című kötetét értelmezi, és már az első mondatok kijelölik a létösszegző beszéd alaphangját: „mindaz, ami

erről a költészetről következik (...) csupán töredékes, jelzésértékű lehet”. (113) Vári versei olyan spirális szerkezetben mozognak, ahol a lírai én a lét minimumától a létutániság tapasztalatáig jut el, és ahol a vers a létezés egyetlen megmaradó formájává válik. Borsodi L. László hangsúlyozza, hogy Vári költészete a hiány teljességét teszi érzékelhetővé, és a versnyelv sűrű, szentenciaszerű mondatai a számvetés lassú, megfontolt ritmusát követik. Az egységben László Noémi *Pulzus* című kötetének értelmezése is helyet kap, ahol a létösszegzés a térbeli és időbeli utazás metaforáján keresztül valósul meg. A versek felszíni rétege városok, terek, kultúrák bejárása, de a kritika szerint a valódi mozgás a belső terek felé irányul. Ez a táguló belső tér a számvetés helye, ahol az én saját múltjával, szerepeivel, veszteségeivel és idegenségével szembesül, fogalmazza meg kritikájában a szerző. Ebben az fejezetben tehát olyan költői beszédmodok rajzolódnak ki, amelyekben a vers a létezés végességének, törekenységének és átmenetiségének nyelvi formája. A számvetés folyamatos önvizsgálat, amelyben a lírai én a veszteség, a magány, a bizonytalanság és a remény különböző alakzatait járja be.

A *Közösségi költőszerpek* című fejezet azt vizsgálja, miként alakul át a közösségi megközelítés lehetősége a kortárs magyar lírában, különösen az erdélyi magyar költészet kontextusában. A fejezet szerzői Borsodi L. László szerint olyan poétikai pozíciókat hoznak létre, amelyekben a közösséghez való viszony személyes tapasztalatból, nyelvi önreflexióból és történeti érzékenységből épül fel. A fejezet nyitó tanulmánya Markó Béla *A haza milyen?* című kötetét elemzi, és már az első mondatok kijelölik a közösségi költőszerep újfajta értelmezését, így a beszélő kérdéseket tesz fel, és a haza fogalmát a személyes megismerés folyamataként ragadja meg. A kötet szerzőjének értelmezése szerint Markó költészete a közösségi tapasztalatot a nyelvben létrejövő belső térként gondolja el,

ahol a haza egyszerre gyermekkori emlék, kulturális hagyomány és metafizikai kérdés. A fejezetben olvashatjuk továbbá Fekete Vince *Vargaváros* című kötetének értelmezését. Itt a közösségi költőszerep a kollektív emlékezet működésén keresztül jelenik meg. A tanulmány hangsúlyozza, hogy Fekete költészete a kisvárosi közösség történetét a „letűnt világ magánmitológiájaként” (224) írja meg, és a versbeszéd az idő rétegzettségét teszi láthatóvá. A kötet szerkezete – a ciklusok számozása, a szimmetriatengely, a visszatérő motívumok – azt a felismerést erősíti Borsodi L. László szerint, hogy a közösségi tapasztalat körkörös, és a múlt mindig a jelen felől válik értelmezhetővé. A fejezet egészében is olyan költői szerepek rajzolódnak ki, amelyekben a közösséghez való tartozás nem ideológiai vagy retorikai kötelesség, hanem a nyelvben végbemenő önvizsgálat és történeti tudatosság eredménye.

A *lírai beszéd határvidéke* című egységben olyan műveket gyűjt össze a kötet szerzője, amelyek a líra hagyományos formáitól eltávolodva a műfaji átjárhatóság, a kísérletezés és a poétikai határátlépések tereit vizsgálják. A fejezet esszenciális kérdése az, hogyan alakul át a versbeszéd akkor, amikor a líra más műfajokkal, médiumokkal vagy beszédmódokkal érintkezik, és miként jön létre egy olyan poétikai tér, ahol a lírai megszólalás már nem kizárólag a hagyományos versformákban, hanem hibrid, átmeneti alakzatokban válik érzékelhetővé. A fejezetben szereplő szerzők – Edgar Lee Masters, Korpa Tamás, Lanczkor Gábor, Sántha Attila – mind olyan poétikai világot hoznak létre, amelyben a líra és az epika, a dokumentarista és a fikcionális beszédmód, a performativitás és a konceptualitás egymásra vetül. A fejezet egyik visszatérő felismerése, hogy a kortárs líra egyre inkább a műfaji határhelyzetekben találja meg saját érvényességét. Az értelmezés szerint ezek a művek a líra „peremvidékén” szólalnak meg,

ahol a versbeszéd gyakran narratív elemekkel telítődik, vagy éppen a történetmondás lehetetlenségére reflektál. A beszédmódok közötti átjárás a pusztán formai kísérleten túl a kortárs tapasztalat leképezése: a fragmentáltság, a bizonytalanság, a töredezettség és a nyelvi önreflexió mind olyan jelenségek, amelyek a lírai határvidék poétikáját meghatározzák. A fejezet egészében olyan költői világok rajzolódnak ki, amelyekben a vers átmeneti állapot, folyamatos alakulás.

A *Történet és elbeszélhetőség* című egységben olyan műveket találunk, amelyek a narratív identitás, a történetmondás lehetőségei és korlátai felől vizsgálják a kortárs próza működését. A fejezet központi kérdése az, hogyan beszélhető el a világ akkor, amikor a történet maga is bizonytalanná válik, és miként formálódik meg az elbeszélői pozíció olyan helyzetekben, ahol a tapasztalat, a trauma vagy a történelem súlya felülírja a hagyományos narratív kereteket. A fejezet elsőként Baka István *A kisfiú és a vámpírok* című kisregényét elemzi, amely a lírai próza eszközeivel teremt apokaliptikus világot. A tanulmány hangsúlyozza, hogy Baka epikája szorosan kapcsolódik költészetéhez, és a kisregény „a költő kisregénye” (388), mert a nyelv atmoszférateremtő ereje és a képi beszéd szervezi. A műben a vámpírvilág allegorikus térként jelenik meg, amelyben a történelem és a kultúra pusztulása válik láthatóvá.

A fejezetben hangsúlyos részt kap Bodor Ádám *Sehol* című írásának értelmezése, mely szerint Bodor prózája a „... a nemlét, a sehova nem tartozás, a soha és sehol meg nem történhetőség” (397) tapasztalatát teremti meg, ahol a tér és az identitás bizonytalanná válik. Borsodi L. László kiemeli, hogy Bodor elbeszélője „fapofával mesélő” (397) narrátora, aki nem minősít, nem értékkel, és ezzel olyan groteszk, abszurd világot hoz létre, amelyben a történet hangban és nézőpontban szerveződik. A „sehol” így

a történetmondás feltétele: a világ zordsága és esetlegessége a narráció tárgyává válik. Kiemelném Vida Gábor *Ahol az ő lelke* című regényének elemzését is, amely az erdélyi létállapotot a történelmi változások és a személyes idegenség összefüggésében mutatja fel. A tanulmány szerint Vida prózája a belső történésekre épül, és a narrátor olyan mondatokat hoz létre, amelyekben a jelen és a múlt átjárhatóvá válik. Tompa Andrea *Sokszor nem halunk meg* című regénye is ezt az egységet erősíti és azt mutatja meg, hogy a történetmondás a kortárs prózában gyakran a hallgatás, az elhallgatás, a töredékesség és a több nézőpontúság révén válik érvényessé. A narrátor nem uralja a történetet, inkább tanúja annak, és a történelmi tapasztalat a hétköznapi élet apró rezdüléseiben jelenik meg. A *Történet és elbeszélhetőség* így olyan prózavilágokat mutat fel, amelyekben a történet folyamat, és az elbeszélés aktusa a létértelmezés egyik formája.

A *Szerepteremtés mint önértelmező alakzat* című fejezet olyan műveket vizsgál, amelyekben a szereplők identitása, önértelmezése és nyelvi megszólalása egymást kölcsönösen alakítja. A fejezet alapvető felismerése, hogy a kortárs prózában a szerep a beszédmód, a tudatmozgás és a narráció révén jön létre, így a szereplők saját történetük nyelvi terében formálódó alakzatok. A fejezet nyitó elemzése Kiss Tibor Noé *Be láthatatlan táj* című regényét helyezi fókuszba, mely négy szereplő belső monológjából épül fel, és az értelmezés szerint a szerepteremtés itt a tudat határhelyezeteiben válik láthatóvá. Borsodi L. László hangsúlyozza, hogy a regényben a szereplők szövegei nem lépnek valódi dialógusba egymással; a szerepteremtés így a belső beszédben, a tudat réseiben történik. Továbbá Szakács Réka *A testidomár* című novelláskötetének elemzését is olvashatjuk, ahol a szerepteremtés az orvos és a beteg közötti határterületen válik kérdésessé. A narrátor egyszerre megfigyelő és megfigyelt, és az értelmezés

szerint ez a kettős pozíció teremti meg azt a köztes teret, ahol az identitás folyamatosan elmozdul. A kötet egyik kulcsmondatát így idézi: „Vizit egyszerre alul- és felülnézetből.” (480) Ez a kettős látásmód a szereptelremtés alapja Borsodi L. László szerint: az orvos és a beteg szerepe egymásba csúszik, és a narrátor saját helyzetét is a másik tükrében érti meg. A fejezet egészében is olyan prózavilágok rajzolódnak ki, amelyekben a szerep nem stabil kategória, hanem folyamat. A szereplők identitása a nyelvben jön létre, és a narráció maga válik önértelmező alakzattá.

Az utolsó fejezet – *A kritikus pozíciója* – egészének íve egyetlen, jól körvonalazható kérdés köré szerveződik: hol áll a kritikus, amikor kritikát ír, és egyáltalán kijelölhető-e ez a pozíció egy olyan közegben, ahol a recepció, a kánon és a szakmai legitimáció fogalmai maguk is bizonytalanok. A fejezet nyitó gesztusa már jelzi ezt a bizonytalanságot: „egy kritikakötetről írni ma kritikát bárgyú vállalkozás” (513), majd rögtön relativizálja is, hiszen az „átlagolvasó” (513) alakja csupán retorikai fogás, nem valós hivatkozási pont. A kritika helye és funkciója tehát eleve kérdéses, és a fejezet ezt a kérdésséget megmutatni kívánja, nem pedig feloldani. Ezen rész egyik fő felismerése, hogy a kritikus pozíciója folyamatosan mozgásban lévő, reflexív tér, amelyben a kritikus egyszerre próbálja értelmezni a művet és saját értelmezői szerepét. A szerző hangsúlyozza, hogy Tamás Dénes kötete éppen ezt a képlekenységet teszi érzékelhetővé, amelyekben

a kritikus és a szöveg találkozása újabb kérdéseket generál, mint például a kritika egyik kulcsmondatában, amely így szól: „mennyire problematikus a saját kritikus horizont kijelölhetősége” (514). Az írás ugyanakkor rámutat arra is, hogy Tamás Dénes kötete – bár deklaráltan szubjektív – mégis erősen szerkesztett, tematikusan és módszertanilag is tudatosan felépített. A szöveg összképe szerint Tamás Dénes kritikus gyakorlatát egyszerre erős és problematikus. Erős, mert széles műveltséganyagot mozgat, mert képes történelmi, filozófiai, irodalmi kontextusokat összekapcsolni, és mert bizonyos írásaiban valóban létrejön a művel folytatott dialógus. Ugyanakkor problematikus, mert a kritikus sokszor túlságosan előtérbe kerül, a művek pedig háttérbe szorulnak; mert a szubjektivitás kinyilvánítása nem mindig jár együtt valódi önreflexióval; és mert a kritikus olykor a „bennfentes” (518) pozíciójából szólal meg.

Összességében az *Irodalomgrammatikák* olyan kötet, amely a kortárs irodalomkritika egyik lehetséges mintáját mutatja fel: a szövegközpontú, reflektált, árnyalt gondolkodását. A könyv együtt gondolkodásra hív, és ezzel valódi párbeszédet kezdeményez az olvasóval. A kritikai beszéd ítéletalkotás helyett a megértésre törekvő figyelem gyakorlásaként működik, amely képes újra és újra megnyitni az irodalmi szövegekben rejlő lehetőségeket.

MÁTÉ ZSIGMOND

A találkozások dialektikájára épülő paradigma: kitekintés a szlovákiai magyar transzkulturális kutatások legújabb fejleményeire

Transzkulturalizmus és bilingvizmus 7. Szerk. Németh Zoltán–N. Tóth Anikó–Petres Csizmadia Gabriella–Magdalena Roguska–Németh. Spolok Bázis, Pozsony, 2025. 504 oldal.

A szlovákiai magyar transzkulturális kutatási tevékenység 2017 óta folyamatosan zajlik. A lokálisan is formát öltött tudományos paradigma visszaigazolja saját kontinuitásának igényét – az első Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Karán megrendezett *Transzkulturalizmus és bilingvizmus* konferencia óta évről évre újabb fókuszpontok és szervezőelvek rajzolódnak ki. A legfrissebb konferenciakötet 2025-ben jelent meg a Bázis Egyesület gondozásában és javarészt a 2024. szeptember 9–10-i konferencia előadásainak írott változatát adja közre.

A hetedik kötet a szlovákiai magyar transzkulturális kutatások jelentős mérőföldkövet jelent, hiszen a konferenciasorozat eddigi legnagyobb létszámú találkozájának a 2024-es alkalom számít. Az *Előszó*ban Németh Zoltán arra hívja fel a figyelmet, hogy a transzkulturalizmus – amellet, hogy az egyik legtermékenyebb elméleti horizont – nem választható le gyakorlati példáiról, arról a tapasztalati térről, amelyben a nemzeti, etnikai és nyelvi határátlépések megtörténhetnek. Kiemeli, hogy nem elégséges

egyszerűen a kulturális pluralizmus beazonosítása: a hibriditás viszonyrendszerének újragondolása maga is a transzkulturális elemzések vonzata és feltétele is egyben.

Németh a felsorakoztatott, rendkívül diverz kutatások közös nevezőjeként a határátlépést mint módszert és tapasztalatot határozza meg. A hibridformák és a dinamizmus felismerését hangsúlyozza, emellett a tanulmánykötet két lehetséges felhasználási módját is előrevetíti. Egyrészt sugallja azokat a lehetőségeket, amelyeket a kutatások által lefedett, földrajzi heterogenitás és nyelvi pluralizmus tere nyújt, Németh terminusával élve a *transzlokális térkép* létrejöttét. A hálózatlogika mentén szerveződő viszonyrendszer az irodalomtudományos érdeklődés számára olyan adatokat szolgáltat, amelyek megkönnyíthetik a kulturális hibriditás mintázatainak beazonosítását, és egy akár módszertanilag is tágasabb, interdiszciplináris vizsgálati terep létrejöttét szolgálhatják.

Másrészt – ahelyett, hogy a transzkulturalizmus definícióját lezárni kívánna – bemutatja, hogy a nagyobb léptékű,

LÁZÁR KINGA (2001) – doktori hallgató, Hungarológia Doktori Iskola, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, kinga.lazar@ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-22>

regionális vagy akár globális hálózatokhoz való kapcsolódás nem feltételezi a lokális viszonyrendszerekről való lemondást. A továbbiakban igyekszem körülhatárolni, hogy a Németh által javasolt transzlokális keret hányfajta léptékváltással számolhat e tanulmánykötet esetében (nemzeti, regionális, globális), és milyen tematikai csomópontok azonosíthatóak. Ezáltal arra a kérdésre keresem a választ, hogy felvázolható-e valamifajta tematikai, módszertani és elméleti változókkal operáló tipológia, amely mentén könnyebben áttekinthető a kötet hálózatosodása.

A kiadványban szereplő harminc tanulmányt áttekintve hat – egymással nemritkán átfedést mutató – értelmezési irány látszik kirajzolódni. A kölcsönhatások megélése, önmagában nem meglepő, tekintve, hogy a transzkulturalizmus, mint a hétéves kutatási tevékenység hívószava, inherens módon a kulturális jelenségek közti kapcsolatteremtést célozza meg. Ennek ellenére azt feltételezem, hogy egyes tematikai preferenciák, módszertani megfontolásokat figyelme véve, lehetséges egy olyan tipológia felállítása, amelyből láthatóvá válik, milyen hangsúlyokkal operált a 2024-es konferencia.

A tanulmányok egy része a magyar autochton nemzeti kisebbségek irodalmi reprezentációit vizsgálja. Ide sorolható például Fenyő Dániel írása, melyben Tolnai Ottó *Szeméremékszerek* című regényfolyamában a vajdasági transzkulturális emlékezetet kutatja. Fenyő Szvetlana Boym nosztalgiatopológiájára építkezve vezeti be a restauratív esztétika fogalmát, amellel érvel, hogy Tolnai regényében az idegent nem hozzáférhetetlenségében lehetséges megragadni, hanem éppen a múltidézés által válik ismerőssé. A regényfolyam sajátossága, hogy három idősről és emlékezeti réteg (Osztrák–Magyar

Monarchia, a jugoszlávizmus; a délszláv háború emlékezete és a menekültválság) lép egymással párbeszédbe és alakít ki egy olyan sajátos imaginárius teret, amelyben az idegennel szembeni szolidaritás a visszaemlékezés gyakorlatán keresztül valósulhat meg.

A romániai és szlovákiai magyar kisebbség is reprezentált a kötetben. Bocskor Salló Lilla két erdélyi irodalmat vizsgál, Kovács András Ferenc transz- és multikulturális poétikáit, különös tekintettel a Kányádi-intertextusok szerepére. Bocskor Salló kiemeli, hogy a tradicionálisnak, mégis újszerűként olvasott Kányádi-életmű multikulturális eleminek vizsgálata a transzkulturális erdélyi tér felől láthatóvá. Mindkét szerző esetében jellemző, hogy az erdélyi nemzeti sokszínűség, kölcsönhatások terében formálódó irodalom és a világirodalmi hatások egymástól nem tűnnek elválaszthatónak. Részletesen kifejti, hogy a román nyelvű műfordítás szerepet játszott abban a folyamatban, amely során Kányádi a fordításokon keresztül jut közelebb a modernséghez, és „ezzel megnyitja az erdélyi posztmodern lírához vezető utat.” (177) Továbbá ebben az alkategóriában kaphat helyet N. Tóth Anikó írása is, melyben a kétnyelvű szerző, Forgács Miklós drámáinak szlovákiai magyar transzkulturalizmusát elemzi, valamint Németh Zoltán értekezése, aki Talamon Alfonz és Száz Pál műveiben Rogers Brubaker nyomán a „határok emberek fölötti mozgásának” traumáját és archívumait vizsgálja.

Ahogy azt már a szerkesztők az első *Transzkulturalizmus és bilingvizmus* kötetben kiemelték, egy olyan háromosztatú szemlélet, melyben a tanulmányok szlovák, magyar és nemzetközi irodalmat egymástól élesen elkülöníthető kategóriákként vizsgálják, ellentmondana a transzkulturalizmus

hibriditásra épülő logikájának.¹ Hasonlóképp szűkösnék bizonyulna az a tipológia, amely a tanulmányokat az autochton kisebbségek felől, majd a regionális és a globális irodalmi összefüggések viszonylata által sorolja egyes kategóriákba. Ilyen módon érdemes megjegyezni, hogy a megközelítések átfedéseket mutatnak egymással (ahogy a fentiekben is láthattuk, az autochton nemzeti kisebbségek hozzáférését is vizsgálták a globális irodalmi tendenciákhoz), mégis érzékelhető, hogy egyes tanulmányok hangsúlyosabban közép-európai kontextus felől közelítenek a primer szövegekhez. Az első-sorban regionális transzkulturális kölcsönhatásokra fókuszáló értelmezések közé sorolható például a Száz Pálé, aki csehországi, közelebbről a prágai bosznia-hercegovinai diaszpóra irodalmát vizsgálja, kiemelt figyelmet fordítva Adin Ljuca munkásságára. Egy további alkategória lehet a fordítás mint emlékeztetvített vizsgálat tanulmányok korpusza, amely a legtöbb esetben regionális fókusszal operál. Jó példa erre Szarka Szilvia elemzése, amely Závada Pál *Jadвига párnája* című regényének nyelvi hibriditását (a magyar és a tótkomlói szlovák nyelv keveredését) elemzi szlovák, német és cseh nyelvű fordítás tükrében. Továbbá Péntes Tímea írása is ide sorolható, aki a fordítástudomány perspektívájából tárgyalja a transzkulturalizmus kérdését. Péntes Veronika Šikulová kétnyelvűségének és regionális stílusregisztereinek fordíthatóságát vizsgálja, amellel érvel, hogy Mészáros Tünde, a magyar fordító olyan sajátos fordítói nyelvet hozott létre, amely az identitásmentés eszközzé válhat.

Terjedelmes és változatos korpuszt alkot az emigrációs történeteket, a helyváltottatás és mozgásban levés dinamikáját közép-pontba állító olvasatok. Az utóbbira fókuszál

Magdalena Roguska-Németh tanulmánya is, aki multikulturális háttérű (brit-kanadai-magyar kötődésű) David Szalay 2018-as novelláskötetét, a *Turbulence*-t választja esettanulmánya témájaként. Roguska-Németh azt állítja, hogy Szalay kötetében a mozgásban levés szerkezeti elvvé emelkedik; tanulmánya Rosi Braidotti, Zygmunt Bauman és Ariana Dagnino elméleti modelljére épül, valamint elhelyezi a kötetet más olyan művek kontextusában, amelyekben a mobilitás nem kizárólag tematikai preferenciaként, hanem szervezőelőlvé funkcionál.

Vincze Ferenc széles tablót fest olyan visszatérés-narratívákról, melyek az emigráció témájához kapcsolódó korpuszon túl a regionális, Kelet-Európai fókusz is működtetik. Időben az elmúlt húsz-harminc évben megjelent irodalmi műveket jelöli ki, a kompratív vizsgálatra pedig Tompa Andrea, Melinda Nadj Abonji, Johann Lippert, Richard Wagner, Papp Sándor Zsigmond és Cătălin Dorian Florescu regényeit választja. Vincze kísérletet tesz arra, hogy a felsorolt szerzők műveiben beazonosítsa a visszatérés narratív mintázatait, illetve kiemeli, hogy olyan történetekre fókuszál, melyek épp az emigráció hagyományos irányához képest ellentétes mozgást végeznek: Nyugatról Keletre térnek vissza – ilyen módon pedig a kelet-európai régió sajátos reprezentációja artikulálódik műveiken keresztül. A vizsgált emigrációs tapasztalat látéletei egy nagy ívű skálán helyezkednek el: Vincze Ferenc mellett Marta Pató és Panágl Zsófia Gabriella tanulmányaiban is fókuszba kerülnek. Míg Pató két cseh író, Božena Němcová és Irma Geisslová magyarországi tartózkodását és ehhez kapcsolódó írásait elemzi, addig Panágl a külföldön élő magyar gyerekek emigrációs történeteit vizsgálja.

1 | *Transzkulturalizmus és bilingvizmus az irodalomban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúre.* Szerk. Németh Zoltán, Magdalena Roguska. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra 2018.

A kötetben hangsúlyt kap a máságreprezentáció elemzése is: az aláfölé rendeltségi viszonyok diszkurzív megjelenítése felől érkező olvasati lehetőségek. Ennek már az ötödik kötetben kiemelt pozíciója volt, a szerkesztői előszóban is hivatkoztak rá, hogy a periféria vizsgálata része annak a hibriditásnak, amelyre a transzkulturalizmus elméleti kerete összpontosít.² A hetedik kötetben a posztkoloniális szemlélet (példáuk Homi K. Bhabha-i hibriditás és a *third space*) az értelmezői keret kiegészítéseként jelenik meg. Noha egyes tanulmányok módszertani orientációjukat tekintve a posztkolonializmus elméleti keretéhez igazodnak, ez nem eredményez érzékelhető hangsúlyeltolódást a kulturális hibriditás problematikájától. Példa lehet erre Strickland-Pajtkó Ágnes írása, aki Báró Orczy Emma *A nép fia* (*Son of the People*) című regényét elemzi Edward Saidi orientalizmuselméletére támaszkodva. A kutatás célja annak vizsgálata, hogy a magyar származású, Nagy-Britanniában élő szerző miként ábrázolja szülőhelyét, illetve hogy e reprezentáció hangsúlyainak alakulásában a befogadó kultúra vagy a születés révén elsajátított kulturális normarendszer bizonyulhat-e meghatározóbbnak. Emellett a tanulmány arra is kitér, miként kanonizálódik a regény a brit recepcióban: hogyan válik az önéletrajzi narratíva egyik szubjektív eleme (az állítólagos gyűjtogatás, amely a család Kárpát-medencéből való távozásának indokaként jelenik meg) a brit kulturális köztudat részévé. A máságreprezentációt és alárendeltségi diskurzusoknak ugyancsak kiemelt pozíciót szán Csehy Zoltán, aki tanulmányában a Székely János (John Pen) regényében megjelenő homoszexualitást és politikai szubverziót nyelvi aspektusai

felől tekinti át. Csehy amellett érvel, hogy a „homoszexualitás szinte osztálykötöttségűnek hat, a »romlott« társadalom képmutató moráljának komponenseként jelenik meg.” (79)

A nyelvi aspektusokra fókuszáló tanulmányok jelentős alcsoportot alkothatnak a korpuszon belül. E körbe tartozik Petres Csizmadia Gabriella elemzése, amely a *BeszÉlj* című gyerekkönyvben a hibrid nyelvi működést vizsgálja, valamint Lénárt Tamás írása, amely Franz Kafka *A kastély* című regényében a „másik nyelv” keresését Gilles Deleuze és Félix Guattari elméleti perspektívájában értelmezi.

Összességében azt láthatjuk, hogy a hetedik kötet egyfajta láttelele annak, miként ölel fel a Bázis Egyesület és a közös gondolkodásba bekapcsolódó kutatók munkája egyre tágasabb tudományos horizontot, miközben hálózatszerű működésében mégis egyre fókuszáltabbá válik. Jelen írás arra kereste a választ, hogy a kötet miként igazolja vissza az *Előszó*ban előrevetített két sajátosságot: egyrészt a transzlokális térkép felrajzolását, másrészt azt a módot, ahogyan a kutatói nézőpontok találkozása a határátlépések vizsgálata során megvalósul. Az általam felvázolt tipológia éppen azt mutatja meg, hogy az egyes tematikai és módszertani preferenciák közötti átjárások olyannyira gyakoriak, hogy nem lehetséges olyan felosztást létrehozni, amelynek ne kellene számolnia ezekkel az összefonódásokkal. A tanulmánykötet ilyen értelemben maga is a vizsgált jelenségek logikáját követi: heterogén és hibrid képződmény, amelynek értelmezése csak a kölcsönhatások figyelembevételével válhat teljessé.

LÁZÁR KINGA

2 | *Transzkulturalizmus és bilingvizmus* 5. Szerk. Németh Zoltán, Magdalena Roguska-Németh. Bázis – Magyar Irodalmi és Művészeti Egyesület Szlovákiában, Ipolyság 2023.

Névkölcsönzés, névszociológia kisebbségi helyzetben

Benő Attila: *Névkontaktusok, névhasználati kontextusok Erdélyben*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2025. 152 oldal.

Benő Attila nyelvészprofesszor legújabb könyvében folytatja a nyelvi és kulturális érintkezések kiemelkedő színvonalú tanulmányozását Erdélyben, elsősorban a magyar és a román nyelv egymásra gyakorolt kölcsönhatására összpontosítva. Noha a nyelvi kölcsönzések jórészt a köznevekre irányulnak, a tulajdonnevek átvétele és meghonosodása is természetesen folyamat. A szerző a köznevek átvételi és meghonosodási kérdéseit több kötetben elemezte, ez a könyv pedig az elmúlt 15 év tulajdonnév-kontaktológiai kutatásait összegzi. Ez a sokrétű nyelvészeti munkásság méltó folytatása a kolozsvári névtani iskola legjobb hagyományainak is.

A kötet két nagy egységből áll: I. *Névkontaktusok*, II. *Névhasználat*. A *Névkontaktusok* rész elsődlegesen a magyar–román, román–magyar névkölcsönzéseket tanulmányozza, de utalás történik a szláv–magyar, német–magyar, örmény–magyar névkontaktusokra is. E rész bevezető tanulmánya: *Elméleti alapvetés: tulajdonnevek kontaktusjelenségei* bemutatja a névkontaktusok vizsgálatának elméleti kérdéseit, majd a jövevénynemek átvételeinek jellegzetességeit ismerteti több nyelv kontextusában. A tulajdonnevek a köznevekhez hasonlóan kerülnek átvételre. Megismerjük a névkölcsönzés módjait: a közvetlen (direkt), a közvetett (indirekt) és

a két átvételi mód keveredéséből létrejövő hibrid szerkezetű jövevénylemek átvételét, gazdag, magyar és nemzetközi példákkal szemléltetve a jelenségeket. E három átvételi mód a személy-, földrajzi és intézménynevek körében egyaránt megfigyelhető. Említés történik a névmintázat-követésről, amikor más nyelvi hatások eredményeként megváltozik a nevek szerkezete, a névelemek száma, esetleg sorrendje. A magyar egyelőmű személynévrendszer kételeművé válása, például, csak a 16. század elején lesz általánossá.

A második, nagy ívű dolgozat címe a *Román eredetű családnevek a nyelvterület keleti régiójában. Eredetréteg, tipológia*. A román eredetű családnevek változatossága, sokszínűsége számos szempont érvényesítését teszi szükségessé tipologizálásuk során. Benő Attila ezt a feladatot is kiválóan megoldja, újfajta szempontrendszert érvényesít: az eredet, a meghonosodottság, az alakváltozatok, a gyakoriság, a régiség és a motíváltság alapján elemzi a neveket. Kérdés, hogy milyen román eredetű családneveket tekinthetünk a magyar nyelv részének. Jobb híján Murádin László nyelvi szempontját tartja követendőnek, aki csak a magyarosan írt, hangalakilag módosult, a magyar nyelvi hangszerkezetekhez idomult román

J. KOVÁCS MAGDA (1942) – nyelvész, nyugalmazott főszerkesztő, tanár, Kolozsvár–Lund, kovacsmagdi45@gmail.com

<https://doi.org/10.36373/em-2026-3-23>

eredetű családneveket vizsgálta monográfiájában. Gond, hogy bizonyos nevek nemcsak román eredetűnek tekinthetők, hanem más nyelvekből származóknak is. Ilyen a szerző szerint a *Ráduly* családnév, amely alaki és földrajzi elterjedtségi szempontok alapján közvetlenül a románból eredeztethető, bár a nevet korábban a szláv nyelvekből származtatták a *Rad-*, *Rada-*, *Rado* apanévből, és a románban is szláv eredetű. A jelentésbeli motiváltság vizsgálatakor abból indul ki a szerző, hogy „ha az adott név köznévből vagy helynévből származik, akkor a szó jelentéstani értelemben motiválttá, áttetszővé válik a magyar-román kétnyelvűek számára azáltal, hogy a családnév alakjában felismerik a köznévi értelmet, és a névhez fogalmi jelentést is társíthatnak”. Benő Attila román családneveket tartalmazó adatbázisában 472 névből 109 (23,72 %) bizonyult köznévi eredetűnek, szemantikailag motiváltak. A különböző jelentéskörök arányát táblázat szemlélteti. A foglalkozást vagy társadalmi státust jelölő fogalom jelenik meg a legnagyobb arányban, 41 név (37,61%). *Bács(u)*, *Boér* stb.

A következő, *Gyakoribb román eredetű családneveink földrajzi elterjedtségének tanulmányai* dolgozat alapján négy, román eredetű családnév magyarországi elterjedtségét és eredetéhez kapcsolódó kérdéseit ismerjük meg. Ezek: 1. *Ráduly*, 2. *Berszán*, 3. *Boér*, 4. *Borbát*. Murádin László kutatásai alapján Erdélyben ezek a legelterjedtebb román eredetű családnevek. Mivel Erdélyben nem áll rendelkezésre olyan adattár, amely alapján földrajzi szempontok szerint vizsgálhatók lennének ezek a nevek, és mivel Magyarországon is előfordulnak, a *mai magyar családnevek adatbázisát* (MMCSA) használta fel, hogy az említett nevek magyarországi elterjedtségét vizsgálja, és következtetéseket vonjon le. Mindezt jól szemlélteti a *Ráduly* név magyarországi gyakoriságát bemutató térkép. Természetesen a saját, román eredetű adatbázisát (472 név) és korábbi tanulmányát

is felhasználta a vizsgálatok során. Megalapította, hogy a név román eredete valószínűsíthető. Mivel a név Magyarország két keleti megyéjében: Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a leggyakoribb, a név kelet-nyugat irányú terjedése is feltételezhető, hiszen a név sokkal gyakoribb Erdélyben, mint Magyarországon. A *Borbát* családnév (*bárbat*: 1. 'férfi', 2. 'ügyes, szorgos') Magyarországon Tolna és Baranya megyékben a legelterjedtebb, ami a bukovinai székelyek betelepítésével kapcsolatos (1944). A *Borbát* név magyarországi megyei megoszlását szintén térkép szemlélteti. A *Boér* családnév román eredete a köznévi (*boier*) szóra vezethető vissza, amely 'havaselvi vagy moldvai fő-, ill. köznemes' jelentésű. Térképen követhetjük a név magyarországi megoszlását. A *Berszán* családnév foglalkozásra utaló, köznévi eredetű, a román *bârsan*: 'barcasági származású juhos gazda' jelentésű. A név valójában csak Erdélyben gyakori, innen terjedhetett a nyelvterület nyugatibb részeire, magyarországi gyakoriságát szintén térképen láthatjuk megyei bontásban. Az elemzések egyértelműen jelzik, hogy a névföldrajz és a térinformatika jelentős segítséget nyújtanak a családnevek kontaktológiai vizsgálatában, állapítja meg a szerző.

A következő tanulmány: *Római eredetű családnevek fonológiai, morfológiai és etimológiai kérdései* címe utal arra az átfogó, alapos, nyelvi, nyelvtani elemzésre, amelyet a szerző elvégzett. Elsőként a hangtani adaptációt mutatta be érdekes példák, névformák egész sorának segítségével, a fonémacsera a köznevekhez hasonlóan az egyik leggyakoribb adaptációs jelenség, majd számba vette a többi hangalaki módosulást, úttörő munkát végzett ezen a téren is. Ezután a képzős névformák morfológiai-szemantikai elemzése következett. A saját adatbázisában (472 román eredetű név) az etimonok több mint harmada összetett szó, képzős származék. A román eredetű, alakilag összetett (képzős)

családnevek nagy többsége *-an*, *-uj*, *-ar*, *-ș*, illetőleg a *-că*, *-ică*, *-uță* kicsinyítő képzővel alkotott származék. A folytatásban ezeket a képzőket elemzi gazdag példaanyag alapján.

A *Magyar eredetű családnevek morfológiai adaptációja a románban* alfejezetben a szerző a névkölcsönzés másik irányát, a románban magyar eredetűnek tekinthető családnevek alaki kérdései vizsgálatát tűzte ki célul, és valósította meg a tőle megszokott magas színvonalon. A románban magyar eredetű családnevek létrejöhetnek: 1. hangalaki adaptációval, 2. magyar eredetű jövevényszókból, 3. korábbi, magyar eredetű családnév továbbképzésével. Ezeket az adaptációs módokat változatok, jellemző névfórmák elemzése alapján ismerteti a kötet.

Újabb, nagy ívű, úttörő tanulmány a Névkontaktusok című részben a *Magyar eredetű földrajzi köznevek a románban*, amely a román lexikográfiában, szótárakban fellelhető, magyar eredetű földrajzi közneveket vizsgálja eredetük, alaki és jelentésbeli adaptációjuk, a román névrendszerbe való illeszkedésük összefüggésében. A földrajzi köznevek gyakran beépülnek a tulajdonnevek szerkezetébe, és újfajta kontaktust hoznak létre. Ezt a jelenséget azonban a román szakirodalomban még nem dolgozták fel rendszeresen. A mostani, részletes elemzés, elsőként a magyar névtanban, ezeket a földrajzi köznévi elemeket vizsgálja, 69 ilyen román nevet azonosítottak. A tulajdonnévi funkció két módon alakulhatott ki: 1. a meghonosodott köznév tulajdonnévvé válásával, például: m. *tó r. tău* kisebb *tó*, *Tăul Morărenilor*, 2. közvetlen tulajdonnévkölcsönzéssel: m. *Vărad*, r. *Oradea*.

A köznevek kölcsönzésének vizsgálata magyar–román viszonylatban számos névtani, kontaktológiai tanulságot hordoz. A *Kölcsönzött földrajzi köznevek kategorizációs, funkcionális kérdései* a kölcsönzött földrajzi köznevek integrálódásának módjait vizsgálja

elsősorban kognitív pszichológiai és kognitív szemantikai megközelítésben.

Időszerű feladatot tárgyal a *Magyar tulajdonnevek és magyarázataik a román névszótárakban* tanulmány a román névszótárakban szereplő magyar vonatkozások kritikai számbavételével. Bemutatja a legfontosabb, jól használható román névszótárakat, a magyar nevekkal kapcsolatos információkat, valamint a megközelítések hiányosságait, vitatható vetületeit. A szótárak gazdag magyar vonatkozású névanyagot tartalmaznak, jelentős művelődéstörténeti források, „ugyanakkor a szótárakban szereplő etimologizálások megítélése kellő óvatosságot igényel, mert némelykor nem kellően megalapozottak, esetleg mellőzik a magyar forrásokat, magyar szerzőket”, olvashatjuk az elemzés következtetéseiben. Némelykor ideologikusnak minősülő etimologizálásokat is találunk, ami egyfajta folytonosságot is jelez, ha Ioan Pătruț egy-egy, 1984-ben megfogalmazott, tudományosan nem igazolható állítása újból feltűnik Ion Toma 2015-ben megjelent névtani munkájában.

II. A *Névhasználat* című, második nagy egység első fejezetében, *Névhasználati jog, névpolitika kisebbségi kontextusban* három névtípus, a személynévek, földrajzi nevek és intézménynevek használati kontextusairól, jogi kereteiről kapunk átfogó képet. A romániai magyar kisebbség névhasználati jogainak a mindennapokban történő megvalósulását nagy körültekintéssel és empátiával veszi számba a szerző.

A személynévhasználat jogi kérdéseit illetően természetes elvárás az etnikai kisebbségben élő személy részéről, hogy az anyanyelvében meghonosodott formában használhassa család- és keresztnévét szóban és írásban egyaránt. Mint ismert, az előző, diktatórikus társadalmi rendszerben két probléma gátolta a megfelelő névhasználatot: a keresztnév hivatalos iratokban való „lefordítása” (*József* helyett *Iosif*) vagy

a nevek nem magyaros írása (pl. ékezetek elhagyása). 2003-ban keletkezett egy újabb törvényrendelet, amely a magánszemélyek névfelvételét, névcseréjét szabályozza. Ha valakinek a neve a hivatalos irataiban nem az anyanyelve helyesírási szabályai szerint szerepel, kérheti a család- vagy keresztnéve írásának módosítását.

A helynevek szabályozása: a helynevek és általában a földrajzi nevek erősen kötődnek az adott közösség múltjához, hagyományaihoz, kulturális értékeihez. Ismert, hogy egy 1988-as párhatározat megtiltotta az erdélyi magyar településnevek hivatalos használatát. Az 1990-es rendszerváltást követően a földrajzi nevek használatának lehetőségei gyarapodtak. Ezt a Románia által ratifikált nemzetközi egyezmények is szorgalmazzák. Ennek ellenére a gyakorlatban nem valósult meg teljes mértékben a többnyelvű helység- és közterületi nevek kétnyelvű megjelenítése olyan településeken sem, ahol a magyarok 20% fölötti arányban élnek. Egyrészt a már létező, kedvező jogszabályok hiányos vagy következtelen alkalmazása továbbra is akadályozza a nem román településnevek megjelenését, amiért az önkormányzatok, a polgármesteri hivatalok vezetői a felelősek, másrészt a többség körében olyan erők is működnek, amelyek ellenzik a többnyelvű táblákat nacionalista nyelvi ideológia alapján. A magyar helység-névtáblák lefestése, román nemzeti színekkel való bemázolása napjainkban sem szűnt meg, amint ezt a kötetben közölt fotók és eseteleírások szemléltetik.

Intézménynevek használatának elemzése utal arra, hogy az erdélyi magyarok mintegy 75%-a olyan településen él, ahol arányuk legalább 20%, nem mindegy, hogy milyen mértékben érvényesül a megszerzett jog. Egy 2024-es kutatás jelzi, hogy a magyar többségű települések 94%-a helyez ki kétnyelvű feliratokat az intézmények bejáratánál. Ez a magyar polgármesterek és önkormányzati képviselők felelősségét jelzi.

A többnyelvű névtábláknak egyértelműen szimbolikus értékük is van, hozzájárulnak a nyelvi kisebbség közérzetéhez.

A *Névideológiák Erdélyben* című tanulmányban azt figyelhetjük meg, hogy milyen nyelvi ideológiák és ezen belül milyen névideológiák fordulnak elő a kétnyelvű helységnevek és közterületi nevek megjelenítésével kapcsolatos román nyelvű diskurzusokban Romániában. A nyelvi ideológiák megjelenhetnek: 1. explicit módon, kifejtett gondolatokként, 2. implicit módon, azaz csak következtetni lehet rájuk az adott szövegrészletből, „sorok közötti olvasás”, 3. az is előfordul, hogy egy ideológia egy szövegben teljesen verbalizálatlan marad, azaz még közvetve sincs megfogalmazva, jelenlétére mégis lehet a megfogalmazás, az érvelés módjából vagy annak hiányából, illetve ugyanazon szöveg egyéb részeiből következtetni. A kisebbségi nyelvek közterületeken való megjelenésének korlátozása vagy tiltása gyakran az alkotmányra való hivatkozással történik, de ha egy nyelv nem hivatalos egy adott állam vagy régió területén, az nem jelenti azt, hogy nem jelenhet meg közterületeken írott formában.

Konkrét esetekből kiindulva, a román sajtóban megjelent cikkek alapján láthatjuk, hogy a publikus többnyelvűséggel kapcsolatos többségi magatartások milyen nyelvi ideológiákra épülnek. A nyelvingvicizmuss-ideológia természetesen vesz a hátrányos megkülönböztetést, újságcikkekben és általában a médiában találunk példákat erre. Ilyen a kolozsvári eset 2016-ból, amikor a helyi Ítéltábla érvénytelenítette azt a korábbi bírósági döntést, mely szerint a város nevét a helységnevtáblákon magyarul is meg kell jeleníteni, a B1 hírtelevízió csatorna honlapján ez a hír jelent meg: „A román nyelv újabb győzelme: Kolozsvár polgármesteri hivatala nem fog többnyelvű helységnevtáblákat állítani a város bejáratánál” (amelyet most magyar fordításban idéztünk).

A Névtáblák, ideológiák, szimbolikus jelek című fejezetben Kolozsvár nyelvi tájképének sajátosságait mutatja be nagy körtekintéssel a szerző a nyelvpolitika és a nyelvi ideológiák kontextusában. Kitér a nem hivatalos feliratok kérdésére, a kétnyelvű falfirkák, graffitik jelenlétére, a nyelv vizualitását meghatározó attitűdök, ideológiák feltárására. A kötet egésze, különösen a névhasználatról kapcsolatos, második rész bizonyítja, hogy a nyelvészet, ezen belül a névtan nem korlátozódik csupán a nyelvi jelenségek kutatására, leírására, hiszen eredményei az élet, a társadalom legkülönbözőbb területein alkalmazhatók.

A kötet befejező tanulmánya a *Román intézménynevek magyarítása Erdélyben*. Ismert tény, hogy Romániában az egyetlen hivatalos nyelv a román. Bizonyos állami, közigazgatási információk, kifejezések és nevek elsődlegesen románul érhetők el. Ezért a kisebbségi kétnyelvűségi létmód „fordítási kényszerhelyzetet” jelent: közigazgatási dolgozók, újságírók és mások fordítanak, így a fordítások egy része szakszerűtlen, szó szerinti tükörfordítás, ahelyett, hogy a magyar köznyelvi formához igazodna. Ez a fejezet az intézménynevek fordítási módjait

szemlélteti élőnyelvi, internetes, sajtónyelvi szövegek alapján tanácsok, követendő példák kíséretében.

Következtetések. A könyv kiemelkedő színvonalú, hiánypótló munka, eddig még nem tárgyalt kérdésköröket emel be az erdélyi és az általános névtudományba. A magyar-román és román-magyar névkontaktológia átfogó elméleti alapozása és a kapcsolódó empirikus kutatások újszerűsége mellett a kisebbségi kétnyelvű névhasználat erdélyi helyzetének, feltételeinek és szociolingvisztikai kontextusainak körültekintő, remek kritikai érzékkel történő elemzését nyújtja. A névhasználati jogok, névideológiák újfajta megközelítése teszi időszerűvé a könyvet. Nemcsak a névtanoknak szól, hanem a társadalom minden, kisebbségben élő tagjának, felelős vezetőjének Romániában. Bizonyítja, hogy a névtan, a névszociológia a nyelvtudományon belül sokoldalú diszciplína, amely nem hagyhatja figyelmen kívül a legfontosabb tényezőt: a nyelv használóját, az embert és az ember alkotta társadalmat.

J. KOVÁCS MAGDA

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

In memoriam Brassai Zoltán (1935–2026)

2026. május 29-én elhunyt Brassai Zoltán belgyógyász és angiológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori alelnöke és tiszteleti tagja. Kilencvenegy évet átfogó életútja összekapcsolódott a marosvásárhelyi orvoscépzés, az erdélyi magyar tudományosság és az ezeket fenntartó intézmények történetével.

Brassai Zoltán 1935. március 27-én született Marosvásárhelyen. Szülővárosában végezte iskoláit, majd a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetben folytatta tanulmányait, ahol 1958-ban szerzett általános orvosi oklevelet. Pályájának első éveiben az egyetemi klinikákon, majd Gyulakután és Szászrégenben dolgozott. 1965-ben térhetett vissza az intézetbe; ettől kezdve oktatói, kutatói és gyógyítói tevékenysége hosszú évtizedeken át a marosvásárhelyi orvoscépzéshez kapcsolódott.

1973–1974-ben francia állami ösztöndíjjal a párizsi Broussais Klinikán képezte tovább magát. Kutatói érdeklődése elsősorban a szív- és érrendszeri betegségekre, ezen belül a végtagkeringési zavarok vizsgálatára és kezelésére irányult. Eredményeit tanulmányokban, egyetemi jegyzetekben és szakkönyvekben adta közre. Tudományos kérdésfelvetései a gyógyítás gyakorlatából indultak ki, kutatási eredményeit pedig a betegellátásban is hasznosította.

1995-ben létrehozta a Maros Megyei Sürgősségi Kórház II. Számú Belgyógyászati Klinikáját, Románia első angiológiai profilú klinikáját. Az intézményt 2005-ben történt nyugdíjazásáig vezette. A klinikán a betegellátás, a kutatás és a szakorvoscépzés egymásra épült. Az ott kialakult marosvásárhelyi angiológiai iskola Brassai Zoltán életművének egyik ma is tovább élő eredménye.

Tanárként több orvosnemzedék felkészítésében vett részt. Figyelemmel kísérte a fiatal orvosok és kutatók szakmai előrehaladását, és lehetőségei szerint támogatta továbbképzésüket. Magyarországi és nyugat-európai kapcsolatai révén több erdélyi fiatal juthatott el külföldi szakmai műhelyekbe. Vizi E. Szilveszterrel és Somogyi Péterrel

fenntartott együttműködése is ezt szolgálta. Az így létrejött kapcsolatokból nemcsak az egyes pályakezdők, hanem a marosvásárhelyi magyar orvosi közösség is gyarapodott.

Tudományos munkásságának rangját jelzi, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1998-ban külső tagjává választotta az Orvosi Tudományok Osztályában. Akadémiai székfoglalójában a végtagkeringési zavarok új kezelési lehetőségeit mutatta be. MTA-tagsága erősítette a marosvásárhelyi orvostudomány és a magyarországi tudományos élet közötti kapcsolatokat.

Brassai Zoltán pályájának másik meghatározó területe az intézményekért végzett munka volt. Az 1989-es fordulat után az erdélyi magyar tudományos élet szereplőinek rövid idő alatt kellett újjászervezniük korábban felszámolt vagy működésükben korlátozott közösségeiket. Brassai Zoltán ebben a munkában cselekvő résztvevőként volt jelen.

Bekapcsolódott az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. évi újjászervezésébe. Az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály 1990. szeptember 15-i közgyűlésén a szakosztály választmányának tagjává választották. Az EME 1990. október 27-i közgyűlésén bekerült az Egyesület központi választmányába is. A következő évek tisztségviselői névsoraiban ugyancsak az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály választmányi tagjaként szerepel.

Ezek a jegyzőkönyvekben és névsorokban fennmaradt adatok az EME újjrakezdésének történetét is őrzik. Arról tanúskodnak, hogy Brassai Zoltán már az újjászervezés első időszakában felelősséget vállalt az Egyesületért, és közreműködött abban, hogy a marosvásárhelyi orvosi közösség bekapcsolódjék az EME ismét kibontakozó tudományos életébe.

Az Egyesülethez fűződő kapcsolata nem ért véget az újjászervezés éveivel. 2006 és 2010 között az EME alelnökéként vett részt az intézmény irányításában. Ekkor már egy, feladatkörében és intézményi háttérében folyamatosan gyarapodó Egyesület munkájáért vállalt felelősséget. Orvosi, oktatói és tudományos szervezői tapasztalatát az EME egészének szolgálatába állította.

Egy 2011-ben tartott előadásában az Egyesületet az erdélyi magyar tudományosság akadémiai intézményeként méltatta, külön kiemelve az EME szerepét a magyar orvosi szaknyelv művelésében, a tudományos közlésben és az egyetemi könyvkiadásban. Az Orvostudományi Értesítőt a fiatal kutatók és az idősebb professzornemzedék közös szakmai fórumaként mutatta be.

Hasonló célokat szolgált a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem létrehozásában vállalt szerepe is. A Sapientia Alapítvány tagjaként részt vett az egyetem elindításában, később pedig az alapítványhoz kapcsolódó Kutatási Programok Intézetét vezette. Mindkét intézményben az erdélyi magyar oktatás és kutatás tartós kereteinek kialakításán dolgozott.

Munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el. 2009-ben megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét, ugyanabban az évben pedig az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gróf Mikó Imre-érméjét. 2019-ben Pápai Páriz Ferenc-díjban részesült.

Az EME Választmánya 2025-ben tiszteleti taggá választotta. Ezzel az Egyesület még életében kifejezhette megbecsülését egykori alelnökének azért a több évtizedes munkáért, amelyet az EME-ért és az erdélyi magyar tudományosságért végzett. Ugyancsak 2025-ben ítélte oda számára a Studium–Prospero Alapítvány a Miskolczi Dezső-émlékplakettet és -díjat. Az elismerést nevében felesége, Brassai Erzsébet vette át.

Amikor Brassai Zoltán pályájára visszatekintünk, nem egymástól elkülönülő feladatokat látunk. A klinika megszervezése, a tanítványok támogatása, a tudományos kutatás, az EME újjászervezésében és vezetésében végzett munka, valamint a Sapientia alapításában vállalt szerep egyetlen, következetesen felépített életművé áll össze. Tudományos teljesítménye nem maradt egyéni eredményeinek körében: műhelyt, szakmai kapcsolatokat és működő intézményi kereteket teremtett maga körül.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közössége számára különösen fontos, hogy Brassai Zoltánra ne csupán egykori tisztségviselőnként emlékezzünk. Azok közé tartozott, akik az 1990-es újrakezdés idején munkájukkal adtak tartalmat az újjászerveződő Egyesület működésének. Később alelnökként is részt vállalt abban, hogy az EME ismét az erdélyi magyar tudományosság meghatározó intézményévé válhasson.

Az Egyesület történetében neve ott marad az újrakezdés résztvevői, a választmány tagjai, az egykori alelnökök és a tiszteleti tagok sorában. Ennél is fontosabb azonban az a szemlélet, amelyet munkájával képviselt: a tudás értékét annak továbbadása, az egyéni teljesítmény maradandóságát pedig az utódok és az intézmények biztosítják.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület nevében ezzel a felismeréssel búcsúzom Brassai Zoltántól. Köszönettel tartozunk neki azért a munkáért, amelyet az Egyesületért és az erdélyi magyar tudományosságért végzett. Amit létrehozott és elindított, az tanítványainak munkájában és intézményeink életében folytatódik.

Emlékét megőrizzük.

Bitay Enikő,
az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke

A felcsillanás pillanata¹

III. nőtörténeti műhely-konferencia – Köszöntőbeszéd

Tisztelt Pál Judit Akadémikus Asszony, az MTA külső tagja, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság alelnöke! Tisztelt Rüs-Fogarasi Enikő Professzor asszony, a BBTE dékánhelyettese! Tisztelt Fehér Andrea, Egyetemi Docens asszony, a konferencia tudományos programfelelőse, „nagyasszonya”! Tisztelt Meghívottak!

Kedves Kollégák, kedves Vendégek, kedves Előadók!

Örömmel köszöntöm Önöket – tapasztalt kutatókat és doktoranduszokat, kolozsvári kollégákat és távolabbról érkezett vendégeket, levéltárosokat, irodalmárokat, történészeket –, mindazokat, akik ma itt összegyűltek, hogy a forrásokhoz visszamenve faggassák a múltat: milyen mozgástere volt egy nőnek különböző korokban, különböző társadalmakban.

Ez a kérdés nem évült el. Hadd mondjak egy személyes példát. Első munkahelyemen, a Tehnofrig tervezőosztályán a főnököm egyszer azt mondta nekem: te egy olyan nő vagy, akinek férfiagya van. Elismerésnek szánta – a lehető legőszintébb elismerésnek. Én akkor csak mosolyogtam, nem vitatkoztam, de sokat gondolkodtam azóta azon, mit árul el ez a mondat arról a korról, illetve arról, hogy miként látták a tudományban és a műszaki pályákon helytálló nőket. Azt sugallta, hogy a nő és az értelem, a nő és a tudás valamiképpen nem természetes páros – és hogy aki mégis bizonyít, az kivétel, amelyet csak úgy lehet kezelni, ha átcímkezik.

Erről a kérdésről – a reáltudományokban és a műszaki pályákon dolgozó nők helyzetéről, az erdélyi kontextusról – 2020-ban Pécsen, a Nők a tudományban konferencián plenáris előadóként is szólhattam. Az ottani párbeszéd megerősített abban, hogy ez nem lezárt ügy, és nem csupán erdélyi sajátosság – hanem olyan kérdés, amelyet különböző tudományterületeken, különböző közösségekben egyszerre kell feltenni. Saját oktatói tapasztalatom is ezt tükrözi. A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen anyagtudományt, anyagtechnológiát és korszerű anyagokat tanítók mechatronika- és gépészmérnök-hallgatóknak – olyan szakokon, ahová évfolyamonként egy, legfeljebb két hallgatónő jelentkezik. Ez ma is így van. Ami viszont nem változott: ezek a fiatal

1 | Elhangzott a III. nőtörténeti műhely-konferencia megnyitóján, 2026. június 4-én, Kolozsváron, az Erdélyi Múzeum-Egyesület székházában. A konferenciát az EME, a BBTE Magyar Történeti Intézete és a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Történettudományi Szakbizottsága szervezte.

nők rendre a legfelkészültebbek, legelszántabbak közé tartoznak. A szám kevés, az erő annál több.

Ami engem akkor is, azóta is vezérelt, az nem ez a külső kép volt. Hanem valami bentről jövő erő: a cél, a jól meghatározott irány, a tudatos építkezés, a hajthatatlanság – és a hit, hogy mindent meg lehet valósítani, ha kétszeres idő és kétszeres munka kell is érte. Kisebbségben élőként ezt az iskolát korán elvégezzük. Megtanít arra, hogy a megoldás mindig megvan, csak meg kell keresni. És megtanít arra is, hogy a megvalósítás pillanata – ha csak egy pillanatig tart is a felcsillanás – megéri. Mert az újrakezdéshez, a továbblépéshez különös erőt és szikrát ad. Ez egy folytonos kör: cél, munka, eredmény, felcsillanás, újrakezdés. Nem lineáris pálya, hanem körforgás – amely addig tart, amíg a hit és a tisztelet megvan bennünk a munka, a tudomány, az intézményeink és a közösségünk iránt.

Azt gondolom, hogy ez a körforgás nem csak az én tapasztalatom. Amit a mai előadók forrásokból próbálnak visszafejteni – hogyan írtak, gazdálkodtak, alkottak, gyógyítottak, vállaltak munkát a nők a korábbi évszázadokban –, az részben erről is szól. Ugyanez a belső hajtóerő, ugyanez a hajthatatlanság, ugyanez a felcsillanás, csak más korban, más körülmények között, más forrásokban megőrizve. A különbség az, hogy akkor mindezt kevesebben látták, kevesebben jegyezték fel, és sokáig kevesebben is kutatták. Ez a rendezvény épp ezt a hiányt pótolja.

Ez a sorozat két év alatt megmutatta, hogy van igény rá, és van közösség mögötte. Nem véletlenül: hiánypótlás a javából az, amit itt művelnek – olyan életek, sorsok, mozgásterek kerülnek elő a feledésből, amelyeket a történetírás sokáig nem tartott számon. A tematika évről évre bővül, az előadók köre tágul, és ma olyan kutatók ülnek együtt ebben a teremben, akiket különböző intézmények, különböző városok és különböző tudományágak kötnek össze – mégis ugyanaz a kérdés vezérli őket. Az EME számára természetes, hogy ebbe a közösségbe lép – hiszen itt dolgoznak, dolgoztak, alkotnak olyanok, akik e sorozatot éltetik. Ez a fajta összefonódás, ahol a személyes és az intézményi kapcsolatok egymást erősítik, talán épp az erdélyi tudományos élet egyik sajátos ereje.

Legyen ez a mai nap is egy felcsillanás pillanata – a tudományé, a közösségünké és mindannyiunké, akik itt vagyunk.

Gratulálok a szervezőknek, köszönöm, hogy meghallgattak, eredményes tanácskozást kívánok!

Kolozsvárt, 2026. június 4.

Bitay Enikő,
az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke

ISSN 1453-0961

9 771453 096100

0 2 6 0 3